

БІБЛІОЛОГІЧНІ
ДВІСТІ



ЛЮБІВ · УКРАЇНСЬКОЇ · ДІСКИ

1574  1924

КНІВ

Ч. 1. 3



Прискачується 350 літньому
юбилеєві українського друку.

УДК
Бібліотека-заказник
912.212

СІМЕЛЬСЬКА БІБЛІОТЕКА
Львів, 1996

БІБЛІОЛОГІЧНІ ВІСТІ

ЧАСОПИС ПРИСВЯЧЕНИЙ ПИТАННЯМ
БІБЛІОГРАФІЇ, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА,
БІБЛІОФІЛІЇ, ВИДАВНИЦТВА
ТА ДРУКАРСТВА



ХДНБ
Науково-истодичний
відділ

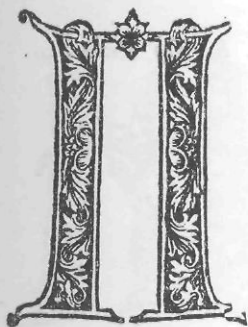
СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Київ 1924

Надруковано 1.000 примірників у Другій Друкарні
Держтреста „Київ-Друк“ під загальним догля-
дом О. Козлова. Складали: П. Лисицин, П. Стан-
кевич. Плантував О. Білик. Фотографічні
знімки фотографа С. Аршеневського і
фотоцинкографії 2-ої Друкарні. Обкла-
динка та марка В. Кричевського.
Д. У. Д. № 1532. Зам. № 792.



ВІД УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА.



Перед нашим часописом стоїть велике і складне завдання—вивчення української книжки. Специфічні соціально-економічні та культурні умови, в яких творилась історія українського друку,—і мало досліджені і мало зв'язані в роботах дослідників з книжкою. За винятком окремих праць, що, студіюючи зовсім не бібліологічні питання, примушені були оперувати з питаннями історії книжки, ця дисципліна у нас не має своєї фахової літератури.

Тому і тепер при святкуванні 350-літнього ювілею української книжки ми не можемо ще дати досконалої монографії про те, що тільки починаємо вивчати.

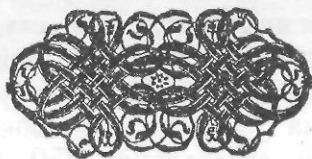
Сучасний широкий розвиток української культури, що починається на Радянській Україні, те надзвичайно поважне місце, яке займає в ньому українська книжка, примушують не тільки нас, бібліологів, все більше займатися бібліологічними питаннями, але й широкі верстви працюючих, бо вони вже цілком реально відчують безпосередню залежність кожної культурної роботи від книжки. Ми маємо своїм часописом допомогти їм зорієнтуватися в цьому питанні.

Цілком слушно буде в 350-ті роковини оглянути нам ті етапи, що пройшла українська книжка на такому довгому і тяжкому шляху. Це число «Бібліологічних Вістей» присвячуємо як найширше поставленому огляду життя нашого ювілянта. Ми хочемо торкнутися по можливості всіх питань, зв'язаних зі стародавнім друком і тому ми не маємо можливості в належний спосіб поглибити всі ці різноманітні теми. Спеці-

яльний збірник на 20 друкованих аркушів готується до друку під редактуванням М. О. Макаренка, С. І. Маслова та Ю. О. Меженка. Той збірник має суто науково підійти до проблеми історії української книжки. Перед нами зараз спеціальне завдання всебічно освітити історію українського друку, подати не тільки абсолютно невідомі матеріали, але й підсумувати відомі в науці факти.

Це число, з причин незалежних від нас, виходить не таким, як би того вимогало останнє слово друкарської техніки. Брак матеріальних засобів не дав нам можливості випустити ювілейне число так, щоб підкреслити технічну досконалість, яку має українська книжкова продукція через 350 років після свого народження. Це має бути зроблено в названому збірнику, ідеологічно і технічно зв'язаному з У. Н. І. К., що його друкує Держвидав України.

Директор У. Н. І. К. Юр Меженко.





Григорій Тисяченко.

ТРИСТА П'ЯТДЕСЯТ ЛІТ ТОМУ І ТЕПЕР.

(1574—1924).

I.



инуло 350 літ, як з'явилася перша друкована на території України книга і біля 475 літ, як вийшла перша друкована книга в Європі.

Пів тисячі літ тому розвиток економіки, того торговельного капіталізму, руйнуючи феодалізм, розвиваючи городи-міста, утворюючи той ренесанс в науці й мистецтві—поширив соціальну базу для книги, викликав потребу в швидчій, ширшій і поцінній продукції книги, ніж то могли дати переписувачі. Виробництво й споживання, ношення полотна дало ганчірку—сировину для заведення фабрик паперу, цього дешевшого від пергаменту матеріалу для книги. Під натиском тих же економічних і соціальних змін, як функція їх, як довів Фр. Мерінг, і була винайдена нова техніка виготовлення книги. Друкарство з Германії незабаром, у другій половині XV ст., поширилося по всіх економічно, культурно розвинутих країнах Західної Європи, досягнувши вже під кінець того століття розквіту і значного вдосконалення в торговельній і промисловій Венеції.

Відстала економічно, культурно Україна, що пробувала тоді під зверхністю Литви, тільки з 1491 року починає користуватися привозними книгами, друкованими в чужоземних городах—Кракові, Празі, Венеції. А коли з'явилося друкарство (1525 р.) в державно й культурно близькій українцям Білорусі, то звідти мали книги, як свої.

Потребу друкованої книги в Білорусі, а потім і на Україні викликали ті-ж, що і в Західній Європі, економічні зміни, які тільки тут з'явилися пізніше і не в такій силі. На XVI ст. припадають зміни господарства під впливом торговельного капіталізму і на Сході Європи, а в тім і Білорусі і на Україні. Потреба хліба на продаж, приплив грошей за його з Західної Європи, висунули на Україні хліборобство на перший план. Почалось руйнування феодалізму, перехід феодального землеволодіння на приватно-власницьке, зміднення панщини—кріпацтва, що так необхідно було магнатам, шляхті-поміщикам для більшої продукції на продаж хліба.

В зв'язку з тими змінами різко розмежовується тоді населення України на класи: зверху землевласники-магнати, шляхта, знизу хлоп, селянин-кріпак; по-середині міщанство-буржуазія — ремісники, торговці городські. Вищий клас не тільки визискував селян-кріпаків, а й міщан, обмежуючи розвиток міських промислів, торгівлі. В класовій боротьбі, що з того виникла, об'єднуються між собою українське міщанство й селянство під прапором «руської віри» проти магнатства, шляхетства польського й українського католицького, чи окатоличеного, яке з свого боку з'єднане з 1569 р. в ту «Річ Посполиту». Класова боротьба набуває виразних для того часу не тільки на Україні, а й на Заході релігійно-національних форм.

Одним важливим засобом у тій боротьбі стає освіта — школи, книги, що несуть ту освіту, — релігійно-національну, а значить тоді і класову, свідомість. В кінці XVI ст. у Західній Україні, де найдуже відчувалася та боротьба, засновуються українцями школи і починається друкарство. Року 1574-го у Львові було Іваном Федоровичем надруковано першу книгу на Україні в його друкарні, яка потім стала основою друкарні Львівського ставропігійного братства. Далі розпочинає свою діяльність друкарня Острозька при тамошній школі, а за ними й інші друкарні в інших місцях Галичини і Волині.

Як в Західній Європі, так і на Україні потребу друкарства викликали економічні й соціальні зміни, та особливості тих змін на Україні не дала можливості розвинутиись тут йому так, як то було на Заході. Віланізація, занепад під натиском аграріїв панів городів, а в тім і міщанства буржуазії української, і перехід укр. магнатства до католицизму, чи класове співчуття тому — дали слабу матеріальну базу для ширшого розвитку друкарства. Навіть сама друкарня, як Львівська, була джерелом прибутків для утримання інших установ братства, що, звичайно, зле відбивалося на друкарській техніці. І тому перші друкарні на Україні продукують по-волі примітивним знаряддям, мало чим відрізняючись в інтенсивності і ціні від книг писаних. А що до зовнішнього вигляду, то навіть гірші, коли порівняти з таким рукописом початку другої половини того ж XVI в., як Пересопницьке євангеліє, що відзначається не тільки мовою, а й високомистецькою графікою орнаментів.

Як техніка виробництва тих перших книг говорить про тодішній економічний стан, так внутрішній їх зміст — чисто-релігійний, чи релігійно-полемічний — говорить про соціальну боротьбу в релігійній формі, а церковно-слов'янська мова вказує на консерватизм видавців-братчиків з міщан чи духовенства. Тільки коли буржуазія українська, заможне козацтво на початку XVII ст., а особливо в другій його половині після «Хмельниччини» і на початку XVIII ст. набирає сили, коштів, чи то з польських панських маєтків, чи з своїх кріпаків, — воно дає їх на будівлю церков, щедро платить за книги і вимагає кращого їх виготовлення. Не випадком якимсь буде те, що гетьман Мазепа, який так розумівся на мистецтві взагалі, не міг задовольнятися друкованими книгами і дарує до збудованого ним собору у Переяславі згадане вже пересопницьке євангеліє, до якого не дорівнювались ще й тоді друковані книги. Але всеж, з зміцненням матеріальної бази на місці, з поширенням ринку для книги і на Московщину, книга другої половини XVII і першої XVIII ст., переважно київського, а почасти львівського, чернігівського і почаївського друку, виходить також мистецькі прикрасами, як і ті збудовані старшиною козакою церкви, і стає, як і ті церкви, на послугі у тої старшини. Запозичені з венеціанських і німецьких видань ритини-гравюри, спочатку на дереві, а потім на

міді, перетворені через смак наших мистців з додатком місцевого, як то кажуть, колориту, вони рясно і гармонійно вкривають сторінки книг.

Та всеж ті книги для широких малописьмених чи й зовсім неписьмених мас, закріпощених старшиною козакою й російським панством, були по більшості не зрозумілі по мові й змісту, тільки ритини де-що говорили їм. Та й старшина козака для свого вжитку домашнього не могла задовольнитися самими церковно-слов'янськими друками і скоро, зрівнявшись з російським дворянством, потяглося разом з ним за книгою на захід. Приваблювала тоді французька література філософсько-соціальна, але чи не найбільше легкі еротичні по змісту поетичні твори так пишно, витворно видані, прикрашені, що відбивали смак, настрої французького дворянства перед революцією.

В цей же час, з середини XVIII ст., починає з економічного боку занепадати друкарство на Україні, приборкане до того ще синодською цензурою, і стає до послуги царського уряду для обрусіння, покори йому українських мас закріпощеного селянства і біднішого козацтва українського.

II.

Коли друкарство на Україні, разом з економічними й соціальними змінами, йде повільно, то на Заході як те, так і друге йде швидким темпом. Особливо ж в кінці XVIII в. і в першій половині XIX в., коли окрім книги набуває все більше значіння газета, як зброя демократії, парламентаризму, що так розвинулись після французької революції на ґрунті промислового капіталізму. Як вся промисловість переходить від кустарництва, мануфактури, до машинізації, так само машинізується друкарство і його знаряддя виробництва.

Основний елемент друку — шриффт (черенки)¹⁾ відливається не в простих ручних формах, а машиною. А на при кінці XIX в. була вигадана наборна машина, що одночасово набирає, складає і відливає літери чи цілі рядки і тим заміняє до 10 наборщиків (складачів). Винайдення стереотипу теж дає значну економію в складанні, в зберіганні шрифту, а значить і у всьому виданні, і стереотип цілком не замінимий при так званому ротативному друку. У виготовлення ілюстрацій внесено також великі зміни. Замість дорогої гравюри (ритини) на міді в різних її виглядах (офорт, мецотінто, акватінто, трьохкольникові та инш.), що забирали багато часу на виготовлення і давали мало відбитків, була винайдена на грані XVIII—XIX ст. літографія. Але й вона не завжди була придатна, бо друкувати з каменя разом з набраним шрифтом текстом не можна й її у великій мірі стали заміняти швидкі фотомеханічні (цинкографія) і електrolітичні (гальванопластика) засоби виготовлення кліше для ілюстрацій.

Також удосконалюється, стає незрівняно швидчим і процес друкування. Друкарський стан (верстат) на початку XIX ст. замінює машина Кеніґа, що при рухові паром чи електрикою стала давати до 2000 відбитків за годину. Та великий тираж англійських, а особливо американських газет не міг цим задовольнитися і всередині того ж віку була вигадана так звана ротатійна машина, яка після удосконалення в наш час в Америці друкує і фальцує 300.000 примірників газети у 6—8 сторінок за одну годину, пропускаючи через себе до 1.200 пудів паперу за ту-ж годину. (Сте-

¹⁾ Вияснення друкпроцесів і термінів читач знайде у статті В. Кульженка.

панов, Н. — Газетное дело и его организация в сев.-амер. Соед.-Штат. — 1923 Берл.). Машинізується також і брошуровка (фальцовка, зшивка, вклейка) і вставка до палітурок (інтролігаторство) книги.

Та одна промисловість залежить од другої. Один дослідник (П. Брізон) каже, що «без виробу паперу з ганчірки-тряпки винахід друкарства зостався б майже безкорисним», потрібну ганчірку-сировину дала полотняна промисловість. Так було не тільки на початку друкарства, а так і тепер: всі ці винаходи, машинізація друкарства були б ні до чого, або просто їх би і не було, коли б не було винайдено іншої сировини—окрім ганчірки, це маси з дерева, і не машинізовано, не удосконалено виробу того дешевого і придатного до друку паперу. І тепер в тій же Америці одна папірова машина виготовляє що-години стьожку папірову завдовжки 18 кілометрів при зовсім малому числі робітників. Папір звивається у великі сувої (рулони), і йде на ротаційні машини, чи розрізується на аркуші для інших друкарських машин і до писання. Такий розвиток папірової промисловости з такої сировини, як дерево, солома, можливий тільки при розвитку науки-хемії. Від неї також залежить машиновий вироб хороших друкарських фарб, різних сортів, кольорів для всяких машин, всякого друку.

Все ж на цьому машинізація друкарства не спиняється. Розвиток капіталу, періодичних видань все жене її вперед. В 1919 році в Американських Сполучених Штатах видавалось 20.431 періодичне видання з тиражем в 220.008.686 примірників (Степанов Н.). Таке колосальне число видань що було в небагатьох руках величезних магнатів фінансового чи промислового капіталу, давало базу, ставило вимоги до дальшого розвитку друкарства. Особливо відчувалась потреба в швидкому виготовленні ілюстрованих журналів. І початок нашого ХХ віку дає одну ротаційну машину, що друкує малюнки з глибоких виритих форм, яку німці звуть Tiefdruck, а потім і другу ротаційну літографську машину, яку англійці звуть Offset-rotary. Остання машина і є останнє слово в друкарській техніці Європи й Америки, але на Україні, та здається у всій Східці Р.С.Р., цієї машини ще нема, хоч за кордоном її вихваляють і пророкують переворот у друкарстві.

Від простого дерев'яного станка Гутенберга—до офсету, від кустарного підприємства до підприємств трестованих фінансовим капіталом—це шлях Західньо-Європейського друкарства. У нас він уже має інший напрям, змінила його велика соціальна революція.

III.

Як на початку друкарства свого в XVI ст., так і в XIX і XX ст. Україна та й тодішня вся Росія в економічному, культурному розвитку відставала від західньої Європи і всі ті технічні удосконалення в друкарстві приходили до нас значно пізніше. Ота машинізована капіталістична промисловість почала розвиватися в Росії і на Україні тільки з середини, чи навіть з другої половини минулого століття, тільки тоді, після так званих реформ семидесятих років, повстає потреба в книзі і для ширших мас селян і робітників. Але знову ж політика, царська цензура гальмувала задоволення цієї потреби, пересіювала на густе жандармське сито ті книги. І можна сказати, що той читач «з народу» до 1905 р. рідко й бачив, хіба що нелегальну, корисну, позитивну для себе книгу: в церкві—церковно-

слов'янські, в школі—російсько-православно-монархичні, чужі, не зрозумілі по мові і отруті по змісту.

Тільки в кінці XIX в. по більших городах України (Київ, Харків, Одеса) заводяться й більші друкарні з ротаційними, переважно для газет, машинами з паровою чи електричною силою для їхнього руху, а також літографії, цинкографії. У нас ще статистично не досліджений стан друкарень, видавництв на Україні в XIX і XX в.в., але в тому, що число їх все зростало, нема сумніву—це творилося на наших очах. Коли на початку друкарства, в кінці XVI в. на Україні було дві друкарні (Львів, Острог), які разом видавали що-року пересічно по одній книзі на церковно-слов'янській мові,—то в XX ст. бачимо вже в кожному повітовому місті, навіть по містечках, а в губерських містах і по де-кільки ріжних друкарень. На жаль тут зараз ми не можемо подати цифр їх діяльності, бо учоту видань окремо з друкарень України до революції не велося, все зводилося до загального російського коша.

Революція на своєму початку сильно збільшила попит на книгу широких мас читачів, але задовольнити цілком його тоді друкарні на Україні не могли: їх порівнюючи було мало та ще й економічне ослаблення в зв'язку з війною зменшило їх активність. Та все ж з року на рік, націоналізовані, концентровані друкарські підприємства, видавництва усялюються, і дають уже значні цифри своєї продукції. Коли в 1913 р. по всій Росії було видано на українській мові 238 книг в кількості 732.735 примірн. по змісту переважно краще письменство (восьмий відділ) («Рада» 1913—№ 226 і 1914—№ 98), то вже то-рік на самій території У.С.Р.Р було видано на укр. мові 385 кн. в кількості 2.292.395 прим., не рахуючи газет, листівок до 4-х сторінок. А на інших мовах, переважно російській, було видано—2.076 кн. в 6.033.742 прим. (по відомостях У.Н.І.К'а).

По змісту книги минулого року належать найбільше до громадознавства чи соціального знання (третій відділ дец. клас.), а потім природознавства (п'ятий відділ) і приклад. науки: техніки, сільського господарства (шостий відділ), чимало було підручників з великим тиражем. Хоч порівнювати цифри видань перших друкарень і передреволюційних і минулого року можна тільки умовно, як не однаковим методом зібрані, але все ж ясні особливості для кожного часу свого змісту книг і чим далі зріст в їх кількості, хоч може ще й замалий для потреб широких мас селянства українського.

Та розвиток господарства, економіки, техніки, а в тім і друкарства—і постанови XII з'їзду компартії і II Союзного з'їзду Рад, ота «смичка» з селом в недалекому часі, сподіваємося, дасть потрібну, відповідну по мові, змісту й мистецькій формі, книгу не тільки для города, а й для села.

Наше сучасне друкарство стоїть значно вище від того початкового, що з'явилось на Україні 350 літ тому, але в порівнянні з сучасною технікою західньої Європи й Америки воно стоїть нижче. І все ж ми вищепредили їх в тім, чого нема ніде на Заході—велика соціальна революція передала всі друкарські установи до рук працюючих, до влади робітників та селян. І можна бути певним, що по незмінним законам розвитку свого, суспільство прийде до того і на Заході і тоді разом опануємо і високу друкарську техніку на користь не якогось гурту капіталістів, а для широких робітничо-селянських мас всього світу. Такий шлях для друкарства стелиться по-перед нас, в майбутнє; та він нерозривно зв'язаний з тим пройденим до нас шляхом, з його він і виходить, вносячи свої великі зміни.

Оглядаючись нині, через 350 літ після заведення друкарства на Україні і мало не через пів тисячі літ після його винаходу, по тому шляху назад, ми бачимо, як у різні часи, в залежності від тих чи інших економічних, соціальних умов різна друкарська техніка служила інтересам різних класів. І де-чому в тому умінню використати книгу, відповідну по змісту й формі, як знаряддя для своєї класової освіти, як знаряддя в класовій боротьбі—можемо повчитися і ми у своїх попередників і в теперішніх наших сусід з Заходу. Коли зараз, завдяки соціальній революції, одна з найбільших і найстаріших друкарень на Україні—друкарня київонечерської лаври, що за довгі роки свої часто служила українському й російському панству, царизму, належить одній з наймолодчих установ, дитині революції—Всеукраїнській Академії Наук, то сподіваємося, що те уміння дати, відповідні для попередніх умов, зміст і окрасу, яке давала та друкарня в свої видання XVII—XVIII в.,—буде використано, прикладено до сучасної техніки і до сучасної по змісту й мові книги цього знаряддя нової культури.

Оце ті важливіші з погляду друкарського точки, чому ми тепер вивчаємо давні книги, давню техніку їх. В них нас цікавить, головним чином, те, чим ми можемо скористуватися сьогодні чи завтра.

В слідуючих статтях цієї книжки читачі знайдуть поширення і поглиблення більшости, зачеплених нами в цій вступній статті питань ; там же подана і відповідна література. Що до економічно-соціальних умов початкового друкарства, то це нами розроблено ширше в статті, що має бути надрукована в іншому виданні.





Павло Попов.

ПОЧАТКИ ДРУКАРСТВА У СЛОВ'ЯН.



еликий винахід Гутенберга швидко розповсюдився з Майнцу, де він народився, по всій Німеччині та в інших країнах центральної Європи. Слов'янство (як що брати його в цілому) не було останнім. Деякі з слов'янських народів заволоділи новим культурним здобутком людства раніш, ніж інші народи, що жили по околицях Європи, напр.: Португалія (з 1484 р.), Туреччина (з 1490 р.) і скандинавська північ (з 1482 р.).

Серед окремих слов'янських народів ми спостерігаємо подібну-ж поступовність в розповсюдженні друкарства з центру на периферії, в даному разі — з заходу на схід. Першими приєдналися до друкарства ті слов'яне, що жили найближче до заходу: чехи і поляки¹⁾.

¹⁾ Детальний нарис початків та розвитку друкарства в Європі можна знайти в таких, напр., працях: К. Falkenstein, *Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung*. Leipzig, 1840, стор. 94 і далі (2 видання. Lpz. 1856). С. В. Lorch, *Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. Erster Theil*. 1450 — 1750. Lpz. 1882. Глави IV і XIII, стор. 55 — 76, 277 — 288. К. Faulmann, *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst, ihrer Erfindung durch Johann Gutenberg und ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, I. Wien—Pest—Leipzig (без зазначення часу видання). Глави IV і VII, стор. 169 — 196, 253 — 272 та в інших загальних оглядах історії друкарства.

Варто-б зазначити, що в закордонних працях говоритьс'я дуже мало і з великими помилками про розповсюдження друкарства у слов'ян. Дивно, напр., що явно курйозне твердження Фалькенштейна (op. cit., стор. 308) про початок слов'янського друкарства в 1493 р. (sic!) в Чернігові (sic!) могли повторити Лорк (op. cit., т. I, 76) і почасти Фаульман, якому, правда, ця рання дата вже здається сумнівною (I, 194).

З праць російською мовою, що до історії друкарства в Європі і у слов'ян, найбільшою деталістю відзначається компілятивна і тепер устаріла книжка Ф. И. Булакова «Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Т. I. Съ изображеніями книгопечатанія по XVIII вѣку включительно. Спб. Изданіе А. С. Суворина (1889 г.), стор. 63 і сл. Не-що давно вийшла хоча й наспіх складена, але все-ж цікава, книжка М. И. Шелгунова: *Искусство книгопечатания в его историческом развитии*. Издание Московского Института Журналистики. М. 1923.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН.



Перші слов'янські друки були видані звичайною на заході «латиницею» готичного типу, не дуже вдало пристосованою до мови слов'янської. Це не було ще так зване «кирилівське» друкарство, самобутнє, слов'янське в властивому значінню цього слова, що заховалося у східних та південних слов'ян і побачило світ трохи пізніше.

Першою друкованою слов'янською книжкою була книжка чеська. За такий первісток слов'янського друку, першодрук із першодруків, чеські вчені¹⁾ вважали «Історію Троянську», що вийшла наче-б то 1468 року в Пільзні, з невідомої мандрівної друкарні. Але через те, що ця дуже рання дата підлягає сумніву, то безперечним чеським першодруком звичайно називають пізніший *Nový Zákon* (Dlabačov), що вийшов 1475 року теж у Пільзні²⁾.

Другим осередком первісного чеського друкарства була Прага. Тут почали працю мандрівні анонімні друкарні, що видали низку книжок, починаючи з 1478 р. Перша постійна пражська друкарня була закладена в 1487 р. міщанином пражким Северином Крамаржем з товаришами. Тут була видана 1488 р. перша друкована чеська і слов'янська біблія (т. зв. пражка). Року 1489 було друге її видання. Ці чеські біблії, як і наступні їх видання, мали свого часу розповсюдження і вплив на Україні³⁾.

В Польщі почали друкуватися книги теж рано (з кінця 1473 або з початку 1474 року), але тільки не польською мовою, а латинською. В Кракові видається *Almanach* на 1474 рік, виходять коло того-ж часу і інші польсько-латинські першодруки, як, наприклад, *Explanatio in Psalterium Tugresmetata*, *Omnes libri Augustini* і інші⁴⁾. Перші польські друкарні, як і чеські, були мандрівні, недовговічні і, невідомо з яких причин, може, з купецьких поглядів, заховали місце друку небагатьох своїх видань. Правдоподібно, вони не виносили конкуренції з славними закордонними видавничими фірмами, що рано почали працювати в Польщі, в той самий час (дивна річ!), як польські друкарі розносили друкарську штуку по Європі. Так, відомо, що Ян Адам з Польщі був піонером друкарства в Неаполі, польки Станислав і Владислав — в Севільї.

¹⁾ Václav Hanka, *Prvotisk český a prvotisk polský*.—*Časop. cesk. Museum* na r. 1840, XIV, стор. 77 і снід. *Novo-ze*, *Bibliografie prvotiskuv českých od 1468 až do 1526 léta*, ib., XXVI, і окремо: в Praze, 1853, стор. 2 і снід.—Стаття «Knihtiskarství» в «*Ottuv slovník naučný*», 14 díl., в Praze, 1899, стор. 449. Тут же короткий огляд друкарства і інших слов'янських народів (не без помилок).

²⁾ *Faulmann*, op. cit., I, 170.

³⁾ П. В. *Владиміров*, «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ».—*Пам. Древней Письменности*, вып. XC (1888 р.), стор. 37 і інші.

⁴⁾ Низку польських першодруків раніш починали з 1465 р.: *J. S. Bandkie*, *Historia drukarni w krolestwie polskiem i wielkiem xięstwie litewskiem, iako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*. T. I. w Krakowie, 1826, стор. 1.—*V. Hanka* *Prvotisk český a prvotisk polský*, op. cit.; окремої відбитки стор. 19.—Стаття «*Drukarnstwo polskie*» в «*S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna*» t. IV. Warszawa, 1899, стор. 487 і інші. Поправку внесли новими прагми: *Ludwik Bernacki*, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*. Gwów. Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 1918, стор. 504.—*Monumenta Poloniae typographica. Volumen I: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Edidit *Joannes Ptaśnik*, Leopoli. Sumptibus Instituti Ossoliniani, MCMXXII (1922), стор. 10.

Перша постійна друкарня в Польщі заснована була Яном Галером († 1525). Одержавши в 1505 р. королівський привілей, Галер видає латинські книжки самого ріжкоманітного змісту і, як енергійний не тільки друкар, але й купець, широко розповсюджує їх по всій Польщі¹⁾.

Друкування-ж книжок польською мовою доволі запізнилося. Їх попередили навіть слов'янські кирилівські друки Фіоля. За першу окрему книжку, друковану польською мовою (як що не рахувати польських уривків при латинських творах) тепер вважають книжку, видану 1514 року в Кракові, з друкарні Флоріана Унглера під назвою «Hortulus animae—Raj duszny» в перекладі з латинського Берната з Люблину. По змісту це—збірник польських релігійних пісень поч. XVI в.²⁾. Скоро виникають друкарні і по інших містах Польщі: в Познаню, Вратиславі, Смотулах, в Пинчові (заснов. в 1559 р. «чеськими братами») і т. д.

II.

ПОЧАТОК Т. ЗВ. КИРИЛІВСЬКОГО ДРУКАРСТВА.



єські та польські видання, однак, друкувалися, як сказано, не оригінальним слов'янським друком, а звичайною латиницею. Лише року 1483 в Венеції з'являється перша книжка, надрукована вже літерами слов'янськими, але це поки-що була мавлодімою серед слов'ян глаголиця³⁾. Тільки року 1491, в столиці Польщі Кракові з'явилися перші книги, друковані так званою кирилицею, тою самою, що дала походження пізнішим шрифтам України, Росії, Сербії, Болгарії.

Перші слов'янські кирилівські книги було видано в Кракові німцем Швайпольтом Фіолем, краковським міщанином.

До нашого часу дійшло мало звісток про особу та діяльність цього славяного «першого слов'янського друкаря». Відомо тільки з сучасних Фіолю актів (з яких значна частина відшукана останнього часу старанням одного з краківських учених), що він був родом з Нейштадта в Франконії, себ-то, подібно до других краківських перших друкарів Галера та Унглера,—був південним німцем⁴⁾. Професією його було гаптування, шиття по шовку золотом і дорогим камінням. Року 1479 він приймає Краківське міське право і записується в цех золотарів. Була, однак, і друга спеціальність у Фіоля,

¹⁾ Галерові, як і іншим першим друкарям в Польщі, присвячений окремий нарис в вищезит. Monumenta Poloniae typographica. Див. ще: Н. Собко, «Янъ Галеръ, краковскій типографіщикъ XVI вѣка, его предшественники, товарищи и пріемники».—Журн. Мин. Нар. Просв. 1883, ноябрь, стор. 230 і слід.

²⁾ Цьому першодруку спеціально присвячена вищезитована монографія Бернадського.

³⁾ П. І. Шафарик: О staroslov. knižtiskárnách (Časopis Českého Museum, 1842) Переклад з чеської мови російською О. Боянського під назвою: «О древнеславянскихъ, именно кирилловскихъ типографіяхъ въ южнославянскихъ земляхъ и прилежащихъ къ нимъ краяхъ...» в XV, XVI і XVII стол.—Чтенія в И. Общ. Ист. и Древностей Росс. при Моск. Унив. 1846, № 3, отд. III, стор. 20.—А. П. Якимирскій «Глаголица»—«Новый Энциклон. словарь» Брокгауза-Эфрона, т. XIII, стовбці 649 і 655. Тут-же коротко і про наступні глаголичні слов'янські видання.

⁴⁾ Див. дит. вище Monumenta Poloniae typographica. Vol. I. Cracovia impressorum XV et XVI ss. Ptasznika, де присвячено Фіолеві цінний нарис під заголовком: «Pierwszy drukarz słowiański» (стор. 10—22). Про походження і батьківщину Фіоля див. стор. 13, 21—22. Самі акти, що на підставі їх написано цей нарис, видані тим же вченим (Ptasnik, Cracovia artificum. Kraków, 1917). Нововідкриті факти разом розв'язали

взагалі, талановитої і енергійної людини, це—гірнича техніка, себ-то, винахід і улаштування машин в копальнях. І дивно, що в той самий час, коли Фіоль шукає собі патента у короля на винайдену ним нову гірничу машину, він засновує слов'янську друкарню і друкує найперші слов'янські кирилівські книги.

Видані Фіолем першодруки уявляють з себе кілька найбільш вживаних церковних книг слов'ян греко-східного (православного) ісповідання: Осмогласник або Октоїх, Часословець, Тріодь Постную та Тріодь цвітнью. Сюди прираховують ще «Псалтирь Слѣдованную», що не зберіглася до нашого часу і відома лишень із згадки про неї в «Пращицѣ» архієп. Піттирима (1721 р.)¹⁾.

Беручи на увагу надзвичайно повільний темп тодішнього друкарства, гадають не без підстави, що Фіоль не міг видрукувати в один (1491) рік п'ять доволі об'ємних видань і що в 1491 році він тільки закінчив свою ранішу справу.²⁾ В такому разі дату початку слов'янського кирилівського друкарства треба відсунути з 1491 року до ранішого часу.

До якого ж саме часу? З того факту, що Фіоль надрукував в загальній кількості коло 600 аркушів і що його друкарня не могла щорічно випускати більше 100 аркушів, вважають, що друкування означених п'яти книг повинно було початися не пізніше року 1485³⁾. Але потребувалося немало часу і на різні підготовчі справи: на закладення самої друкарні, виготовлення незнаних ще в друку слов'янських кирилівських літер (їх робив німець з Брауншвейга Борсдорф), головніше ж, на розшукування співробітників, яким добре була б відома не тільки друкарська техніка, але й старе слов'янське письмо і мова. Отже як раз і знайшлася цікава архивна відомість з року 1483, що Фіоль в цьому році найняв в спільці з якимсь Ганушем Яклем стайні, умеблював їх столами і ліжками та іншим

цілий вузол думок і здогадок про те, хто був Фіоль, німець чи слов'янин. Відомий польський бібліограф К. *Estreicher* в своїй монографії «*Günter Zainer i Świętopełk Fiol*», Warszawa 1867 р. (в виданні: «*Biblioteka warszawska*») виступив був з доводами за те, що Фіоль був поляк; вказівку ж самого Фіоля в Октоїху 1491 р. про німецьке своє походження («из нѣмєць немецкого родоу франкъ») *Естрейхер* відніс до другого краківського друкаря Франка. Проти думки *Естрейхера*, між іншим, виступав київський учений С. *Голубев* в статті: «О первопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, изданныхъ въ Краковѣ, 1491 г.»—«Труды Киев. Дух. Ак., 1884, № 2, стор. 268». Зміст аналогічного доповіді *Голубева* на одному з засідань «Истор. Общества Нестора-лѣтописца», а також і заперечення опонента проф. *Соболевського* коротко викладені в «Чт. въ Ист. Общ. Нест.-лѣт», кн. II (1888) стор. 199—200.—Порівн. замітку в часопису «Древняя и Новая Россія» (1880, № 2, т. XVI, стор. 372—4) під назвою «Быль ли Швайпольтъ Фіоль Нѣмєць или Славянинъ?», направлену проти гадки Я. *Головацького* про Фіоля, як німця, в його праці: «*Swipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491*»—в 83 томі «*Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der Kais. Akad. der Wiss., Wien, 1876, ss. 425—448.*

1) Всі відомі видання Фіоля детально описані в праці І. *Каратаєва*, що її досі лишається основним підручником для найстарішої доби слов'янського друкарства: «Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами», Т. I. Св. 1491 по 1652 г. СПб. 1883 (Сборникъ Отдѣленія рус. яз. и словесности Ак. Н., т. XXXIV, № 2, стор. 1—14). Тут же подана бібліографічна література про кожен з першодруків Фіоля, як і про другі стародруки. Крім того, *Осмогласнику* або *Октоїху* Фіоля *Каратаєв* присвятив спеціальну брошуру: «Осмогласникъ 1491 года, напечатанный въ Краковѣ кирилловскими буквами», СПб. 1876. Тут на стор. 1—4 критичний огляд попередньої літератури про *Осмогласник*.

2) *И. Каратаевъ* «Описание» . . . стор. 13—14; його же *Осмогласникъ* . . . стор. 21.—*Ptašnik*, *Славонія impressum* . . . стор. 16. В цих працях приведено кілька прикладів, з яких ясно видно, що подібні Фіолевим видання друковалися протягом багатьох років, навіть по старих друкарнях.

3) *Ptašnik*, *ib*, стор. 16.

хатнім приладдям до якоїсь великої роботи¹⁾. Це, правдоподібно, і був самий момент заснування першої слов'янської друкарні Фіоля.

Дивним здається друкування православних церковних книг в Кракові, культурному осередку католицької Польщі. Ясно, що ці видання були призначені на збут серед населення релігії греко-східної, значить, не польського населення, але якого-ж саме?

Приймаючи на увагу прифит Фіоля, що наслідок південно слов'янському полудустанову XV ст., і ортографію видань Фіоля, близьку до текстів середньо-болгарського або молдавського ізводу (широке вживання юсів, ѣ і т. д.), ак. Соболевський схилився до гадки про південно-слов'янське або молдавське походження оригіналу Фіолевських видань і про таке-ж їх призначення²⁾.

Але південно-слов'янське письмо та правопис в цьому випадку ні про що не свідчать, бо в той час вони були сильно розповсюджені і на Україні.³⁾ З другого боку деякі особливості змісту і мова видань Фіоля прямо доводять про українське походження оригіналу видань Фіоля, а, може, і співробітників останнього⁴⁾. За це говорить і факт дійсного розповсюдження на Україні книжок Фіоля в XVI та XVII ст.⁵⁾.

Поставивши питання, що найближче схилило Фіоля до його друкарської справи, хто подав йому саме цю думку, новий польський дослідувач зазначає слав'янських бенедиктинів, що мали на Клепажу під Краковом церкву, де правилися служби слов'янською мовою⁶⁾. Але сам же дослідувач зазначає, що цей слов'янський осередок в Польщі скоро зник. Не говоримо вже про те, що для потреби небагатьох слов'янських бенедиктинів не треба було такої великої кількості друкованих церковних книг. Ясно, що видавець готував їх для широкого розповсюдження серед православного населення України та Білорусі. Можливо навіть, що ця справа мала своїх

¹⁾ ib. 13 і 17.

²⁾ Див. ред. ак. А. І. Соболевського на книгу П. В. Владимиrowa про Франциска Скорину в Жур. Мин. Нар. Просв., ч. ССІХ, отд. II, стор. 331—2 і його-ж статтю в „Богословской Энциклопедіи“, т. XII, СПб., 1911, стор. 175 і далі („Книгопечатаніє“).

³⁾ А. П. Соболевський, Славяно-русская палеография. Лекції. Изд. 2., СПб., 1908, стор. 54—55, 86.—Е. О. Карскій. Очеркъ славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901, стор. 342—3.

⁴⁾ П. В. Владимиrow. Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ. Пам. Древней Письм., вып. ХС (1888), стор. 24 і далі. Порівн. його-ж Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вѣкахъ. К., 1894, стор. 14, 24—29. В святках, доданих до Часословця Фіоля, згадуються свята, популярні на Україні, а саме: Феодосія Печерського, кн. Володимира, свв. Бориса і Гліба і інші. Згадка про митрополита Петра, що заснував Успенську церкву й помер в Москві, не суперечить попереднім вказівкам через те, що м. Петро був родом з Волині і почав свою видатну діяльність і популярність також на Україні. Данні мови, навіть такі, як міна II і Ч також не можуть указувати на великоросійську північ, бо існують на українському півдні (галицькі говірки). Пор. Владим. Начало слав. и рус. книгопечат., стор. 28.

⁵⁾ Я. Головацький, „Sveipolt Fioll“, op. cit. 440-1.—Варту уваги свідцтво дає Захарій Кошистенський в своїй „Палінодіі“ (ч. III, розділ I, артикул 2) про розповсюдження видань Фіоля в його час, коло 1620 р., на Україні (переважно) та в Білорусі. Так Тріодь (невідомо котра з двох) находилась тоді „в многихъ церквахъ и монастырѣхъ въ земли Львовской, а въ монастырю Дорогобузскомъ, и в Городку, монастыря Печерского мастиности, на Волиню и на Подляшу, в земли Бѣлской въ Боткахъ, въ церкви Успенія Пресвятой Богородицы въ мастиности его милости Пана Богдана Сапеги, Воеводи Минского и индѣ; Октоїхъ—въ Смѣлынь, полѣ Турійскомъ на Волиню, въ Каменци Литовскомъ при церкви св. Симеона. Часословце въ монастырю Печерскомъ Кіевскомъ, въ церкви Любелской, и во дворѣ у Честного Креста на Лицаковѣ предмѣстїю Галицкомъ, в Берестю Литовскомъ“. (Цитовано по І. Карамзеву: „Осмогласникъ“... стор. 20).

⁶⁾ Ptaśnik, Cracovia impressorum, стр. 14-15.

високих оборонців і керовників, а також і матеріальну підтримку ¹⁾ з боку українського і литовського магнатства, яке мало в той час найтісніший зв'язок з Краковом, з королівським двором та з університетом, і яке під той горячий сумний час боротьби за цілість литовсько-руського державного організму повинно було мимоволі перенести центр своєї уваги з невдалої державности на підтримання культурної і релігійної самостійности православного населення України і Литовської Руси. Звести Фіоля з магнатською аристократією могло вже його ремесло шевця золотом і дорогоцінним камінням, яке, розуміється, існувало тільки для багатіїв.

Як що вже треба шукати якогось ідейного спонукання до початкової слов'янської друкарської справи, то, здається, скоріше можна було б спинитися не на бенедиктинах, а на гуситах. Не випадково було, що року 1491 Фіоль піднав під суд католицької інквізиційної комісії за свою агітацію проти католицизму і, між иншим, за агітацію за причастя під двома виглядами тіла й крові, як учили православні та гусити, що їм симпатизували. ²⁾ На жаль, вплив гуситського культурного руху на початок слов'янської друкарської справи остаточно ще не з'ясований.

Цікава річ, що Борсдорфу, що робив Фіолю матриці, а, може, і самі кирилическі літери (russische Buchstaben) було мабуть від когось аналогічне замовлення коло р. 1490. Фіоль, уже вклавши в своє підприємство безсумнівно великий капітал (мабуть і не свій), мусів одібрати від Борсдорфа обов'язок не вирізувати без його дозволу руських літер нікому ³⁾. Не вважаємо за правдоподібне припущення польського вченого (правда, умовне), що ці нові замовлення йшли з перших південно-слов'янських друкарень в Чорногорії і Брашові, в Семиградії ⁴⁾. Не говорючи про те, що там недалеко було і своє джерело друкарської умілости—Венеція, крім того і самі шрифти, маючи спільне (бо копіювали одні рукописні начерки), немало і відрізняються ⁵⁾.

З друкарського боку видання Фіоля не без хиб: краї рядків часто нерівні, рядки виводі криві, літери часто не на місці. Шрифт читкий, але занадто зсунутий, що в значній мірі, правда, пояснюється, бажанням Фіоля наслідувати т. зв. „суцільному“ письму тодішніх рукописів ⁶⁾.

В якій хронологичній послідовності виходили видання Фіоля? Звичайно першим числом ставиться в хронологичних реєстрах стародруків Октоїх, за ним йде Часословець, позаду ж—недатовані видання Фіоля. Але ж це робиться більш через традиційну перевагу датованих друків перед недатованими, а не з серйозних наукових підстав. Здається, що справжня хронологічна послідовність виходу видань Фіоля була протилежна тій, яка вживається. Правдоподібно, що поперед 1491 року друкувалися недатовані видання, Осьмигласник же і Часословець датовано останнім роком діяльності Фіоля. Згадаємо, що більш ранній вихід анонімів, ніж

¹⁾ Це тим більше правдоподібно, що тепер вже можна вважати відкинутою спробу Естрейхера сполучити друкарську діяльність Фіоля з німецькими видавничими фірмами.

²⁾ *Ptašnik*, *ibid.*, 17-18.

³⁾ *Ptašnik*, *ibid.*, стор. 15; *nowe-je Cracovia artificum*, nr. 1071. Пор. *Leleczel*, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno, t. I, стор. 150.

⁴⁾ *Ptašnik*, *Cracovia impressorum*, стор. 19.

⁵⁾ Маю власне на увазі порівняння видань Фіоля з чорногорським Октоїхом 1493-4рр.

⁶⁾ Уявлення про першодруки Фіоля можуть дати: Часословець 1491 р., що переховується в Київі, в бібліотеці Михайлівського монастиря, а також уривок Тріоді Постної, що знаходиться в Лаврському Музею. Більш докладно про Київські примірники слов'янських першодруків я подав в другій своїй роботі: „Слов'янські інкунабули Київських бібліотек“.

датованих видань має собі багато прецедентів в історії первісного друкарства мало не всіх народів як на заході, так і у слов'ян. Анонімні були друкарські первістки: німецькі, чеські, польські, московські, гадають навіть, українські (львівські). Проте це питання вимагає окремих дослідів і спеціального порівнюючого аналізу видань Фіоля.

III.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН.



айже одночасно з видавничою діяльністю Фіоля в Кракові починається друкарство й у південних слов'ян в Чорногорії.

Першим південно-слов'янським друкарем був ієромонах Макарій, що надрукував в 1493—1494 роках Осмогласник або Октоїх, цю вживану і дорогу церковну книгу, яка звернула на себе увагу і Фіоля¹⁾. Видана вона була «повелінням» Чорногорського воєводи Юрія Черноєвича і починає собою цілу низку південно-слов'янських (сербських) і угро-волоських (румунських) видань²⁾.

Цей південно-слов'янський першодрук відзначається гарною (кращою, ніж у Фіоля) якістю шрифту, відбитків, паперу та ритованих оздоб. А к. Ягич в спеціальній праці, присвяченій цьому чорногорському першодруку, зазна-

¹⁾ Пізніше, в другій половині XVI в., за рукописний Октоїх платили од 6 до 10 коп. грошей (1 грош=5—6 копійкам). Інші книги були значно дешевші (Псалтирь і Шестодневць коштували по 1 копі, Тріодь Цвітлая—2 копії, Євангеліє—4 копії і т. д.). К. Харлампієвич, Західно-руські православні школи XVI і початку XVII втк.,... Казань, 1898, стор. 239, прим. 2.

²⁾ Октоїх 1494 року, дя надзвичайно цінна та рідка пам'ятка слов'янського початкового друкарства переховується в бібліотеці був. Київ. Духовної Академії в гарно зхороненому примірнику. В 1894 році, коли в пошану цього першодруку справлявся в Чорногорії та у південних слов'ян 400-літній ювілей, цей примірник був надісланий до Київського Церковно-Археологічного Товариства головою російської місії в Палестині, відомим археологом архим. Антоніном. Свою посилку арх. Антонін супроводив «Діфіраблом», щось подібне до дидактичної поеми, де старий книголюб незадовго до своєї смерті оглядає в віршах перші успіхи південно-слов'янського друкарства. Починається цей твір так:

Соберитесь весь соборъ
Почитателей печати
Къ намъ на праздникъ! Съ Черныхъ Горъ
Прибыль къ намъ, одѣтый въ латы
Не желѣза, а письма,
Воинъ славы мирно-браний,
Плодъ широкого ума
Тѣсною Зеты, первозванный,
Первородный у славянъ—
Кодексъ Четырехсотлѣтній.
Отъ несчетныхъ Руси странъ
Будь тебѣ поклонъ привѣтнѣй!... і т. д.

(Див. власноручний рукопис Антоніна на 6 сторінках в архіві б. Київ. Церк.-Археол. Тов.).

Згадаємо до речі де-кілька праць, що вийшли під час ювілею першої південно-слов'янської друкарні: А. *Царевскій*. По поводу славянскаго празднества въ Черногоріи (400-лѣтіе Правосл. Слав. Кирилловскаго книгопечатанія). Казань, 1893.—*Ив. Малышевскій*. Торжество въ ознаменованіе 400-лѣтней годовщины славянскою типографіи въ Черногоріи.—Труды К. Д. Ак., 1893, № 8, стор. 625—637.—Прославна споменница че-

час, що в ньому багато слів різаних з дерева ¹⁾, є й цілі ксилографічні рядки зразково чистої і мистецької роботи ²⁾. Особливу красу виданню надає безліч кінварі ³⁾. Великі вартості в цьому першому друку південно-слов'янському стають зрозумілими лише тоді, коли ми припустимо широкій вплив венеціанської друкарської штуки, надзвичайно удосконаленої в ті часи. Венеція та Чорногорія того часу були в найтісніших відносинах між собою ⁴⁾. Є звістки, що відтіля і була виписана перша південно-слов'янська друкарня ⁵⁾. Там, мабуть, одержав свою друкарську освіту перший південно-слов'янський друкарь Макарій.

Крім Октоїха, в тій же друкарні, але після перенесення її з Ободу до Цетин'ї ⁶⁾ тим же Макарієм була надрукована в 1495 р. Псалтирь з воследованієм. Схоронився неповний листок, знайдений Шафариком, і від третьої книги, що була надрукована Макарієм — «Молитвеника» ⁷⁾. Як що додати до друків Макарія ще Четвероєвангеліє, видане накладом Гануша Бігнера з Брашова (в Семіграді), що відноситься одними бібліографами до кінця XV в., а другими до початку XVI в. ⁸⁾, то оце буде і все, що залишилося від старішого слов'янського друкарства XV століття.

Наступна друкарня виникає вже коло 1508 р. в Трговишті, в Волохії під керівництвом І. Бесараба, воєводи угро-волоського і земель придунайських. Тут надруковано Макарієм: Служебник 1508 р. (перша слов'янська книжка в румунських землях) ⁹⁾, Октоїх 1510 р. та розкішне Євангеліє 1512 р.

Вже Калайдович ¹⁰⁾ і Шафарик ¹¹⁾ висловили певне припущення, що ці книги друкував той же Макарій, що працював і в Чорногорії, після того, як йому довелося залишити батьківщину, з огляду на небезпеку від наскоків Туреччини і через інші несприятливі обставини.

тристогодишннє Ободське штампариє. Издао Прославни Олбор.—Петиньє, 1895.—*І. В. Янич* присвятив Октоїху 1493-4 р. спеціальну монографію з багатьма малюнками: «Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. Ein bibliographisch-lexicallische Studie.—Denkschriften d. k. Akad. d. Wiss., XLIII. *Юно-єс*. Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruck.—Archiv f. sl. Ph. B. XXV (1903), ss. 628—637. *Юно-єс* Die erste süd-slav. Typographie in XV Jahrh.—Wiener Zeitung, 1893, 28 јун. № 146.—*Иларион Руварац*. О цетинској штампарији прије четири стотине година. Глас Српске Кралевске Академије. XL. У Биограду, 1893.

¹⁾ D-r V. Jagić. Der erste Cetinjer Kirchendruck... op. cit., стор. 8.

²⁾ *Іб.*, 9.

³⁾ *Іб.*, 10. Уявлення про це може дати, крім оригіналу, і знімок в альбомі: «Сборникъ снимковъ съ славяно-русскихъ старопечатныхъ изданій. Матеріали для исторіи славянскаго книгопечатанія. Часть I. XV и XVI вѣкъ. Составилъ С. Л. Пташицкій. Изданіе Р. Р. Голике, СПБ. 1895. Однак при порівненні цього знімка з Київським оригіналом виявляється невідповідність в передачі кінварних витисків.

⁴⁾ Про зв'язок Чорногорії, зокрема фамилії Чорноєвичів з Венецією див. в капітальній праці П. Ровинського: «Чорногорія в ея прошломъ и настоящемъ», т. I. СПБ. 1888, стор. 421—432. З Венеції, між-іншим, походила дружина Юрія Чорноєвича Єлизавета; туди-ж переїхав в 1516 р. і він сам, коли йому стало неможливо жити на батьківщині.

⁵⁾ *Каратаєвъ*, Описаніє... стор. 23.—Пор. *Шафарикъ*, op. cit.—«Чтенія»... 1846, № 3, отд. III, стор. 22, 26.

⁶⁾ Проте В. Янич разом з П. Руварацем думають, що і Октоїх 1493—4 рр. було видано не в Ободі, а в Цетин'ї, чому й називають його «Цетинським» (op. cit.).

⁷⁾ *Каратаєвъ*, op. cit. 22—23, № 9; *Шафарикъ*, op. cit., 22.

⁸⁾ *Каратаєвъ*, *іб.* 24—26, № 10. Цей друк далеко гіршої роботи, ніж видання Макарія.

⁹⁾ Служебник 1508 р. лишився Каратаєву невідомим. Звістки про нього подав А. П. Яцимирскій в статті: «Первый славянскій печатный Служебникъ».—«Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Ак. Н.», т. I (1896), кн. 4, стор. 792—797.

¹⁰⁾ «Іоаннъ, экзархъ Болгарскій». М. 1824, стор. 113.

¹¹⁾ Op. cit., 22.

Потреба друкарства була, одначе, така велика, що, не дивлячись на тяжкі умови, друкарське мистецтво не замерло на півдні слов'янського світу. За згаданими першодруками тягнеться ціла низка сербських¹⁾ та румунських²⁾ видань, що йдуть через все XVI століття, правда, з перервами, що взагалі, характерні для первісної доби друкарства (і не тільки слов'янського).

Більшість сербських видань XVI ст., одначе, побачила світ не на батьківщині, а за кордоном, в Венеції. Тут на довгий час зосередилося книжкове виробництво південних слов'ян. Першим венеціанським слов'янським виданням, що зберіглося до нашого часу, є Службеник 1519 р., виданий на кошти Божидара Вуковича з Подгориці ієромонахом Пахомієм (мабуть, учнем Макарія). Після смерті Божидара (в 1540 р.) справу батька продовжував до 60-х років його син Віцентій Вукович. Потім видавали слов'янські книги в Венеції: Яков з Камєнної Рєкі (коло 1566 р.), Ієронім Загурович (в 1569—1570 рр.), Яков Крайков з Софії (в 1572 р.) і інші.

Кілька менш визначних і, взагалі, недовговічних друкарень засновано було в XVI ст. і в межах власної південно-слов'янської території, а саме:

I. В Герцоговині: в Горажді (в 1529—31 рр.) і в монастирі Мілешові (в 1544—57 рр.).

II. В самій Сербії: в монастирі Руянському (1537 р.), в мітрополії Грачаницькій (1539 р.) і в Білграді (1552 р.).

III. В Чорногорії, в монастирі «Мьрксина църква» (в 1562—66 рр.).

Всі ці друкарні, (не виключаючи і венеціанської) друкували книги південно-слов'янської редакції, переважно сербського ізводу. Багато з видань перерахованих друкарень мається в Київських бібліотеках, особливо в непоганій їх колекції, що належить бібліотеці був. Духовної Академії³⁾.

¹⁾ Про стародавні сербські друки див. вищепитовану статтю *Шафарика*, (в перекладі Бодянского) і *його-ж* в *Geschichte der südsl. Lit.*, III. Окремі видання описані Каратаєвим: «Описание...» СПб., 1883 р. Прогалини загальних праць заповнює сербський академик Любомир Столянович в отаких роботах: *Старе Српске штампарије*.—Београд, 1902; *його-ж* «Прилози ка библиографији старих српских штампаних книга».—«Глас. Српске Краљевске Академије», LXVI.

Що торкається болгарського друкарства, то воно виникло дуже пізно (вже в XIX ст.). Турецька неволя почувалася тут міцніше. Про болгарське друкарство див.: *Дринов М.* Първата Българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ в нея книги. 1890

²⁾ Про давні румунські (=слов'янські) видання див.: *Каратаєв*, «Описание...» Дуже цінним доповненням до праці Каратаєва є російське видання Румунської Академії: *Joan Bani & Nerva Hodos, Bibliografia Românească veche 1508—1830. Editiunea Academiei Române*. Бухарест, 1898. В I випуску, що обіймає стародруки за рр. 1508—1588, описано всього 33 книги, але з них більша половина залилася невідомою Каратаєву. Про цю працю див. детальне повідомлення А. П. Яцимирського: «Новый труд по старой славянской библиографии».—«Извѣстія отд. рус. яз. и слов. А. Н. т. III, № 4, стор. 1051—1071 і окремо, стор. 1—21. З приводу випуску II-го того-ж видання Румунської Академії Яцимирський відгукнувся другою подібною статтею: «Славянскія старопечатныя книги румынскихъ типографій».—«Извѣстія...», т. V, вып. 2. В зазначених двох статтях Яцимирського можна знайти і короткий загальний огляд діяльності старих слов'янських друкарень в Румунії за XVI—XVII ст. Згадаємо ще важливу ґрунтовну працю *Ст. Пасаковича*: «Српски штампари у Румунији.—Годишнице...», кн. XVII. Београд, 1898, де, між-іншим, викладено про культурну боротьбу між українським та іншими друкарськими впливами на румунських видання XVII-го віку.

³⁾ Докладніше про Київські примірники південно-слов'янських першодруків див. в моїй згаданій вище статті: «Слов'янські інкунабули Київських бібліотек».

СКОРИНА. ПОЧАТКОВЕ БІЛОРУСЬКЕ ДРУКАРСТВО.



переходячи знову на північ слов'янського світу, ми після перерви видавничої діяльності Фіоля не бачимо ознак друкарської справи аж до відомих видань Франциска Скорини в першій чверті XVI століття¹⁾.

Франциск Скорина, походженням з Полоцька, доктор медицини, що одержав освіту в Краківському та Падуанському університетах²⁾, почав видавничу діяльність спочатку в чеській Празі.

Тут він видав в 1517 р. Псалтирь (в звичайнім церковно-слов'янським тексті), призначену, між иншим, для шкільних потреб³⁾, а потім з 1517 р. і до 1519-го—22 випуски окремих книг Біблії в визначному для свого часу перекладі їх на білоруську мову. Діло Скорини підтримав своїм коштом Віленський міщанин Богдан Оньков⁴⁾.

Біблійні книжки Скорини виходили не в тім порядку, в якому вони вміщені в Біблії: першими видані були в 1517 р. слідуєчі книжки, треба зазначити, найбільш цікаві своїм філософичним змістом: Іова, Притчей Соломонових, Премудрости Ісуса, сина Сірахова і т. д. Перенісши в 1525 році свою діяльність в Вільну і заснувавши там друкарню «в дому почитивого мужа Якуба Бабича», Скорина видає тут Апостола (перше друковане видання церковно-слов'янського апостола і перший друк білоруський), а потім «Малую подорожню книжицу», щось подібне на молитовну енциклопедію, що в портативному вигляді вмішала Псалтирь, Часословець, акафисти, канони, шестидневець, святці і пасхалію. Видавнича діяльність Скорини була припинена в 1525 р. судовим процесом його з родичами і другими несприятливими обставинами.

Книжки Скорини, в друкарському відношенні вважаються за найкращі з перших церковно-слов'янських видань (не виключаючи і сучасних їм

¹⁾ Про Франциска Скорину та його видання див. спеціальну монографію П. В. Владімірова «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя издания и языкъ». — Пам. Древней Писм., XC (1888 р.). Праця починається «Обзоромъ литературы предмета». Стор. I—XXVI (до 1888 р.). Головніші рецензії на цю працю Владімірова були такі: А. С. Будиловича в «Отчетъ о 32 присужденія наградъ гр. Уварова»; А. П. Соболевскаго в «Журн. Мин. Нар. Просв. 1888 р. ч. 259, окт., отд. II, 321—332;—М. Мурка: «Zur russ. Literaturgeschichte» в «Archiv für sl. Phil.», 1889 р.

З приводу цих і інших рецензій, проф. Владіміров виводився в статті: «Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв.» К. 1894. Приложение II; «Замѣтки и дополненія къ изслѣдованію о докторѣ Францискѣ Скоринѣ» стор. 29—32 (те-ж саме див. в «Чт. въ Ист. Общ. Нестора-лѣтписца», кн. VIII (1894 р.), отд. II, стор. 29—32).

Загальні нарисы про діяльність Франциска Скорини див. в «Энцикл. словарь Брокг.-Ефрона», полутом 59. СПб. 1900, стор. 228—9. (П. Владімірова); в «Русскомъ Біограф. Словарѣ» під словом «Скорина» СПб., 1904, стор. 600—603 (з реєстром літератури). Дивись ще: А. Миловидовъ. Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей». Христ. Чтеніе, 1903 р. (т. ССХVI, част. I, стор. 354—361). О. И. Булаковъ, ор. сіт, стор. 201—211 (з мал.) і ин. Докладний опис видань Скорини у Каратавса «Описание»... 1883 р., стор. 28—43.

²⁾ Проф. П. А. Шляккинъ, «Къ біографіи Франциска Скорини», — Журн. Мин. Нар. Просв.—1892, № 4, ч. 230, стор. 382—5.

³⁾ Про Псалтирь Скорини див. спеціальну роботу А. Викторова: «Замѣчательное открытіе въ древне-русскомъ книжномъ мірѣ (Первая книга, напечатанная Ф. Скориной)». М. 1867. Окрема відбитка з 1-го випуску «Бесѣдъ въ Обществѣ Любителей. Росс. Словесности при Москов. Университетѣ».

⁴⁾ Владіміровъ, ор. сіт. 47.

Докончана быси аки книга великого градоу
 краковъ при державѣ великаго короля полскаго
 казимира . и докончана бы мѣщанимоу краковъ
 скомъ шванполтому , фѣоль , и з нѣмецъ не
 мецкогоро доу , франкъ . и скончаша повожнемъ
 нароженнемъ . аи сѣть девятъдесаи а лѣто .

3 Октоѣху Фіюля к. 1491 р.



Портрет Доктора Франдиска Скорини (Біблія 1517—19 рр.)

венетіанських) і за рівні славнозвісним німецьким виданням того часу ¹⁾. Їх називали навіть слов'янськими «ельзевірами» ²⁾.

Крім чіткості та чистоти оригінального шрифту, делікатного формату в 4-ку (а в Віленських виданнях навіть в вісімку і в 12 долю аркуша), книжки Скорини, особливо празькі, відзначаються великою кількістю майстерних ритин на дереві. В цьому відношенні видання Скорини виявляють своє споріднення з зразками чеськими та німецькими, зокрема з аугсбургськими та нюрнберзькими ³⁾. Особливий вплив мала ілюстрована німецька хроніка Шеделя, видана в 1483 р. ⁴⁾.

В відношенні обрисів літер і правопису видання Скорини знаходяться в залежності від церковно-слов'янських рукописів західно-руського письма XV—XVI ст. ⁵⁾.

Хоча друкарська діяльність Скорини територіально належить більше до Білорусі, але вона мала велике значіння і для сумежної та звязаної з нею України. Книжки Скорини мали широке розповсюдження на Україні, привчали населення до друку і підготовляли недалекий вже розквіт власного українського друкарства. Вони старанно читались на Україні цілими поколіннями до цілковитої обтрипаності добротного німецького (аугсбургського) паперу ⁶⁾. Їх знає відомий український письменник XVI і поч. XVII в. Іван Вишенський ⁷⁾. Їх нерідко переписують на Україні ⁸⁾. Сама термінологія друкованих книг, що в старину називалися на Україні (для відрізнєння їх від рукописних) «битими», доходить до доби Скорини та його видань ⁹⁾.

Книжки Скорини викликали наслідування в друкарському відношенні в низці наступних видань XVI ст.: Примуса Трубера в Тюбінгені, в Ні-

¹⁾ Іб., 70, 81—82.

²⁾ Стасов. Отчетъ О VII присужденіи наградъ гр. Уварова, стор. 32.

³⁾ Владиміровъ, ор. cit. 75—76 і далі.

⁴⁾ Іб. 76. Уявлення про ритинні оздоби видань Скорини можуть дати додані до цієї статті знімки інципалів з Пятонкижя Скорини і одної ритини звідтиж з підписом: «Мойсей навчаєт людей Израйлевих втораго закону». Остання ритина, між иншим, тим цікава, що передає тогочасні чоловічі убрання.

⁵⁾ Іб. 73.

⁶⁾ У 1913 році в бібліотеці був. Курської Дух. Семінарії я бачив кілька випусків Біблії Скорини (Ісуса сина Сірахова, Юдиф, Премудрости Божієї та Притчей Соломона). Велике число старанно-підклеєних листків та поношений вигляд цих книжок вказував на велику їх популярність серед українських читачів, які залишили тут свої приписки. Разом з Біблією тут опрацьовано декілька рукописних додатків XVII в. українського походження, переважно полемичного змісту.

⁷⁾ Погляди Ів. Вишенського в «Захапці» на відповідність православних церковних книг «свободним наукам» (С. Голубевъ «Петръ Могила»... т. I, прилож., стор. 73) дуже нагадує те місце в передмові Скорини до всієї Біблії, де він рекомендує для вивчення граматики—псалтирь, логіки—книги Іова і Павла, риторики або красномовства—книги Соломонові, музики—«премножество стиховъ и песней светыхъ» і т. д. (Каратаевъ, Описаніе... стор. 31—32). Характерна риса часу — бібліїні книжки видаються Скориною вже не з одною побожною метою, але також і з просвітньою: для вивчання «седми наукъ вызволенныхъ» (artes liberales), філософії, історії і т. под. «Такъ въ первый разъ въ юго-западной Россіи начала XVI вѣка предложено было русскимъ читателямъ Скориною понятіе о семи наукахъ вызволенныхъ, которымъ предстояло развиться затѣмъ въ теченіе XVII вѣка», Владиміровъ, ор. cit. 116; — К. Харлампіевичъ, Западнорускія православныя школы XVI і нач. XVII вѣка... Казань, 1898, стр. 234, прим 1.

⁸⁾ Владиміровъ, ор. cit., 218 і далі.

⁹⁾ В Апостолі 1523 р. Скорина вживає вирази: «вибито» про послання ап. Павла до Галатів (Владиміровъ, іб. 63). Пор. вираз: «битые» книги в опису книг Київсько-Печерського монастиря 1534 року (С. Голубевъ. «Петръ Могила» т. I, К. 1883. Приложєніє 2, стор. 10).

меччині (1561—1563 рр.)¹), Несвізької друкарні коло Слуцьку (Катехизис 1562 р. та твір Симона Будного «О оправданіи» того ж року²) і мандрівної друкарні Тяпинського, що видала коло 1570 р. Євангеліє білоруською мовою³). Останні дві друкарні виникли в зв'язку з пропагандою протестантських ідей⁴). Завдяки пропаганді католицького папізму, працювала в



кінці XVI-го ст. слов'янська друкарня в Римі, в Ватикані. Пам'яткою її є лише два неповних листки від книжки про новий календарь римський, виданої р. 1596⁵). Цікаво, що шрифт цієї книжки наслідує Скорині і старшим друкам слов'янським, в той час, як по українських та білоруських друкарнях уже панує шрифт московського зразку⁶).

¹ *Владиміров, ib.*, стор. 201—202. В Тюбінгені видано було слов'янським шрифтом: Катехизис 1561 р., «Пошила, то есть кратко істмаченіє всіх неделских євангеліовъ» 1563 р., Новий Завіт 1563 і ще кілька інших книжок (Див. *Каратаєв, «Описание», стр. 132—148*).

² *Каратаєв, ib.*, стор. 136—140. №№ 58 і 59.

³ *Владиміров, ib.*, стор. 203—204; *Каратаєв, ib.*, стор. 201—203, № 94. Передмову Тяпинського до Євангелія цілком надрукував *П. Владиміров, в «Кіевской Старинѣ» 1889 р., т. XXIV, № 1 (додаток)*. Описав це Євангеліє *А. Н. Попов в «Чтеніяхъ О. Н. и Др. Р. 1879, т. I*. Про самого Тяпинського див.: *Довнар-Запольскій, «В. Н. Тяпинскій, переводчикъ Евангелія на бѣлорусское нарѣчіе» — «Изв. отд. русскаго яз. и слов. Акад. Наук», 1899 р. кн. IV*.

⁴ *М. Грушевський, «Історія України - Руси», т. VI, Київ-Львів, 1907, стор. 431—3.*

⁵ *Каратаєв, ib.*, стор. 272—3, № 147.

⁶ Див. нижче.

ПОЧАТКОВЕ ДРУКАРСТВО В МОСКВІ.—ІВАН ФЕДОРОВИЧ І ПЕТРО МСТИСЛАВЕЦЬ.



им часом виникає друкарство в Москві. Перші його спроби мали якийсь зв'язок з італійським впливом, про що свідчить, між иншим, московська друкарська термінологія (напр. „тередоршик“—друкарь від італ. *tiratore* і т. под.)¹⁾. Відомий письменник і громадський діяч Максим Грек († 1556) зазначав москвинам про друкарство, як про засіб охоронити церковні книги від зіпсування їх переписувачами. Цікаво, що Максим Грек мав випадок познайомитися з друкарством в самій Венеції, навіть од відомого Альда Мануція, найкращого друкаря свого часу в Європі²⁾. В 50-х роках царь Іван Грозний шукає друкарів серед німців (через Шлітена), але невдало. Коло р. 1556 провадив в Москві друкарську справу Маруша Нефед'єв, але за ранньою смертю не встиг зробити що-небудь значне³⁾.

Справжня друкарська справа в Москві, певна, відома і безсумнівна, починається тільки в зв'язку з іменами славних друкарів: вдового діякона Івана Федорова або Федоровича і Петра Тимофійовича Мстиславця. Заснування Московської друкарні, де вони працювали, відносять до 1553 р.⁴⁾.

Мстиславець, з огляду на його прізвище, був, мабуть, білорус, родом із Мстиславля (тепер пов. місто Могилівської губернії, недалеко від московського кордону, а також і від Скорининої батьківщини—Полоцька). Вважають, що він був учнем Скорини, а пізніше—ініціатором друкарської справи в Москві і навіть, може, навчителем самого Федорова⁵⁾. Що традиція Скорини, дійсно мала вплив на початкове московське друкарство, про це свідчить, між иншим, т. зв. „Хлудівське“ Євангеліє, без вихідного листка і без дати, надруковане в Москві, між 1553 і 1563 роками, шрифтом близьким до Несвізьського⁶⁾. Традиція Скорини, треба вважати, була тою вихідною точкою, з якої по малу виробилася окрема московська друкарська традиція.

Апостол 1564 року, надрукований Федоровим та Мстиславцем, є зразковий з друкарського боку твір. Але він був наслідком багатьох попередніх анонімних спроб⁷⁾. Московське походження останніх доводять схожістю їх до наступних, вже датованих московських видань. З'явитися ці видання могли не пізніше 1561—63 рр. тому, що на них знайдено рукописні записи цих років⁸⁾.

¹⁾ В. Е. Румянцовъ в передмові до видання: „Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. М. 1872. стор. 14—15. Гатцукъ „Очеркъ исторіи книгопеч. дѣла въ Россіи“. Рус. Вѣстникъ, 1872 г. № 5, стор. 332-335; Булаковъ. *op. cit.*, 216—217.

²⁾ Геннаді Г. Н. «О типографскомъ знакѣ альдинскихъ изданій изъ сочиненій Максима Грека». Библиограф. Записки т. I стор. 184. Румянцовъ. *op. cit.*, 5.

³⁾ Е. Голубинскій „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“. „Богословскій Вѣстникъ“, 1895 т. I, стр. 224 і сл., Румянцовъ. *op. cit.*, 6.

⁴⁾ Рум. *op. cit.* 6.

⁵⁾ П. Владиміровъ. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв. Приложение III: О московскихъ первопечатныхъ Евангеліяхъ до 1564 г.—Чтенія в ист. Общ. Нестора лѣтоп. кн. VIII (1894), стор. 33-34; Е. Голубинскій, *op. cit.*, 236. А. Мило-сидовъ, Судьба русской книги въ сѣверо-зап. краѣ въ связи съ его культурной исторіей. Хр. чтеніе, 1903, т. ССХVI, ч. I, стор. 360, прим.

⁶⁾ Владиміровъ, *op. cit.*, стор 34. I—Е. Харламовичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань, 1914, стор. 96—97.

⁷⁾ Каратаевъ „Описаніе“... №№ 64-68, 82.

⁸⁾ Про перші недовідомі Московські видання див. такі праці: А. Е. Викторовъ, „Не было ли въ Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола

Виявившись остаточно в т. зв. „первопечатномъ“ Апостолі 1564 р., московська традиція зробила в свою чергу вплив на Україні та Білорусі, куди її перенесли самі-ж московські друкарі.

Року 1565, надрукувавши крім Апостола, ще Часослов, обидва майстри Федоров і Мстиславець втікли до Литви. Захоплений ними запас друкарського приладдя вони положили в основу наступних своїх видань по за межами Москви¹⁾.

Першим пристановищем втікачів був Заблудів (поблизу Білостока). Тут, в маєтку гетьмана Литовського Григорія Ходкевича, біжинці надрукували р. 1569 „Учительное Євангеліє“. Петро Мстиславець переїхав після цього до Вільна, де почав упорядковувати відому друкарню Козми та Луки Мамоничів²⁾, а Іван Федоров, надрукувавши р. 1580 Псалтирь, теж покинув Заблудів і переніс свою діяльність до Львову. Тут він заснував першу постійну друкарню на Україні. Її первісток—Апостол 1574 року—і є згадуєма нині вихідна точка власного українського друкарства.

VI.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.



Виприкінці дозволимо собі висловити кілька загальних уваг, що до пройденого слов'янським друкарством шляху від його початку і до появи друкарської штуки на території України. Цей шлях, як бачимо, обіймає ціле століття. В той час, коли Україна одержала першу свою друковану книжку, чехи і поляки могли-б уже думати про наближення столітньої річниці свого друкарства.

1. Перш за все звертає на себе увагу велика залежність стародавнього слов'янського друкарства від закордонного, особливо що до техніки. Для південно-слов'янського та тісно звязаного з ним румунського друкарства з цього боку велике значіння мала Венеція, а для північно-

1564 года?—„Труды III Археолог. Съѣзда... въ Кіевѣ“ т. II, К., 1878, стор. 211-220; Арх. Леонидъ „Евангеліе, напечатанное въ Москвѣ 1564—1568 гг.“. Пам. Др. Письм. вып. XXXVII, 1882 р.—Е. Голубинскій „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“, „Богосл. Вѣсти.“ 1895 г. т. I стр. 229—238 і нині Голубинскій (ор. cit., 238, прим.) проте вважає за більш правдоподібне, що ці видання без „виходів“ є сироби потайного друкарства вже після Федорова.

1) Мабуть, де-що залишилося й у Москві, бо через 3 роки після втечі Федорова і Мстислава в Москві виходить Псалтирь 1568 р. тим самим шрифтом, що був і раніш у Федорова. Після 1568 р. ми не бачимо на протязі цілих 20 років книжок, випущених в самій Москві. Лише в 1577 році в Александровській слободі виїшла т. зв. „слобідська“ „Псалтирь“, надрукована Андроником Невежою (Каратаевъ, № 90). Тільки з 80-90 років XVI ст. московські видання виходять доволі регулярно. На 20-ті роки XVII ст. становище московської друкарні було вже цілком забезпеченим. Загальний огляд дальшого московського друкарства дає В. Е. Руляковъ, в передмові до вищезит. видання: Сборникъ памятникѣвъ... М. 1872; А. П. Соболевскій, в статті „Книгопечатаніе“ в „Богосл. Энцикл. т. XII, СПб. 1911, стр. 178 і далі; Буликъ, ор. cit., 238 і далі; Шелкуновъ, ор. cit., 170 і далі.

2) Петро Мстиславець видав був в Вільні Євангеліє 1575 р. і Псалтирь 1576 р. доброї роботи (на зразок московської). Видання ці є в 6-ці Київ-Печерської Лаври. Після перерви (мабуть з огляду на смерть Мстислава) друкарня Мамоничів відновлює свою діяльність лишень з 1583 р. виданням Служебника (див. його в 6-ці К.-Михайлівського ман.) і працює аж до 1617 року, коли вона впускає свої останні видання—уніятські Служебник та Часослов. Мамоничі поставили свою справу на комерційний ґрунт і дбали про завоювання широкого ринку, друкуючи книжки (переважно богослужбові) для різних країн. Ми маємо декілька редакцій Псалтирів, виданих Мамо-

слов'янського—Німеччина. Краків та Прага були передатчиками німецьких впливів. Зазначеною залежністю пояснюється характерне з'явище початкового слов'янського друкарства—екстериторіальність, та віддаленість осередків виробництва від осередків збуту, яку ми спостережали при огляді з одного боку видань Фіоля і Скорини, що друкувалися для України та Білорусі в Кракові і Празі, а з другого боку—видань Вуковичів, що друкувалися для південного слов'янства у Венеції.

Тою ж залежністю первісного слов'янського друкарства від закордонного пояснюється і наочна непослідовність його еволюції. Навіть при поверховому огляді друкарства цієї доби звертає на себе увагу та обставина, що попередні видання технікою своєю іноді далеко переважають наступні, тоді як більш нормальний і більш самобутний розвиток справи повинен був би дати протилежний результат. Досить хоча б порівняти Чорногорський Октоїх Макарія 1494 р. з пізнішим Октоїхом 1539 р., що старанно наслідує його, продовжуючи його і змістом (друга його частина), і що був надрукований трохи далі від Заходу та Венеції, вглиб Сербії, в митрополії Грачаницькій. Це порівняння дає змогу побачити, як наслідування, менш підтримане засобами західної друкарської штучки, не може стати на одній площі зі своїм оригіналом. Але ще цікавіше порівняти той же Октоїх Макарія 1494 р. з Чорногорським же Четвероевангелієм Мардарія, виданим пізніше на 68 років (1562 р.). В творі Мардарія звертає на себе увагу безпорадність його друкарства, яке повинно обійтися власними засобами. Шрифт у Мардарія різного розміру та форми, рябий, неприємний, рядки криві, відбиток поганий. І не дивно. Макарій з допомогою вводи Чорносвича одержав свій шрифт готовим з Венеції, а «унілий» Мардарій, що не мав такого щасливого випадку, «роукодѣлсѣхъ сіа слова от жѣлеза ѣ мѣди ѣ прѣчаа съ вѣликомъ троудомъ ѣ подвигимъ» (див. його післямову до виданого ним Євангелія). Коли на Заході вже давно, з часів Гутенберга та Шефера, знали таємницю відливки літер з допомогою матриць, бідолашний Мардарій ще робить літери з заліза, міді та інших матеріалів своєю «бренною рукою». Звичайно, це давалося йому з великими труднощами та завдяки його терпінню, про що він і зазначає читачеві ¹⁾. Подібне ж відношення помічається і між виданнями Скорини, що були з технічного боку гарно забезпечені приладами Заходу, і провінційними, далеко пізнішими білоруськими виданнями другої половини XVI ст. (Будного і Тяпинського), що наслідували Скорині, але без особливого успіху з боку друкарської техніки.

2. В порівнянні з технікою значно менше залежності від Заходу виявили слов'янські видання найстарішої доби у виробленні рисунків у шрифті. Цей бік справи навіть самохіть віддано було смаку та нахилу слов'ян—

пичаши про які проф. П. Владиміровъ каже так: Если издания (Псалтири) 1386 и 1593 гг. можно назвать западно-русскими, а издания 1575, 1576, 1595 и 1596—московскими, великорусскими,—то, къ изданію 1592 г. вполне подходит название болгарского или, быть можетъ, вѣрнѣе,—молдаво-валахского». („Др. Францискъ Скорина“, стор. 211, 205—207 і інші). Про дальшу долю білоруської друкованої книги див. ст. А. Милошова: „Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей“—Христ. Чтеніе, 1903 р., ССХVI т., ч. I, стор. 486 і далі.

¹⁾ Подібне характерне видання уявляє з себе також і євангеліє, надруковане року 1537 працею ченця Феодосія в Руянській Манастирі (півд.-зах. Сербія). Також і в цьому виданні літери з початку і до кінця ріжні. «Это необыкновенное явление, пишетъ Шафарикъ, вѣроятно, можно лучше всего объяснить себѣ тѣмъ, что... буквы просто вырѣзывали и притомъ изъ дерева, а не какого-либо металла. А чтобы сократить время, работа была раздѣлена между тремя или более лицами, что и пропозвало такое разнообразіе буквъ». (Шафарикъ, ... op. cit., 23 стор.).

споживачів. Зрозуміла річ, чому це було так. Перші зразки слов'янського друкарства уявляли з себе церковно-богослужбові книги, і для успішного їх збуту необхідно було довести навіть самими відсталим неукам та консерваторам, що в друкарстві нема нічого нового та богопротивного, і що воно є відтворення таких же самих книжок тільки в більшій кількості примірників. От через що перший друкар Фіоль з своїм співробітником Борсдорфом мусів так старанно копіювати свій рукописний оригінал. От що сприяло, між иншим, залежності старих друкованих шрифтів од письма, палеотипії від палеографії¹⁾.

Ріжниця рукописних оригіналів дала початок ріжниці друкованих шрифтів. Оскільки можна судити без спеціальних дослідів, видання найстарішої доби слов'янського друкарства, що до характеру і начерку шрифтів, можуть бути поділені на такі групи:

а) група старша, що об'єднує видання краківські, венеціанські, південно-слов'янські, празькі та несвизькі. Літери тут відзначаються прямою, округлістю і нахилом до уставних нарисів²⁾. Ця група наслідує південно-слов'янський та білоруський полуустав. В виданнях Скорини цей шрифт трохі стилізовано.

б) група молодша, що об'єднує в собі видання московські, львівські, віленські (Мстиславц.), острозькі і дальші. Основою цього шрифту був московський полуустав пізнішої (так званої «молодшої») формації, який находимо в московських рукописах першої половини XVI ст. Цей тип шрифту Федорович та Мстиславець занесли на Україну та на Білорусь. Цим же шрифтом видрукувана і перша книжка на Україні—Львівський Апостол 1574 р. Згодом цей тип витіснив старіший і не тільки на Україні та в Білорусі, але навіть у південних слов'ян та румунів³⁾.

в) третю невелику групу складає так-звана босніяцька буквиця, себ-то змінена «кирилиця», першого типу, заведена в друкарстві 1538 року⁴⁾. Цей шрифт є штучний, мудрований і не мав широкого вживання у слов'ян.

г) ще одну невеличку групу творить окремий курсивний шрифт, одлитий для Литовського Статуту 1588 р., в Вільні, на зразок білоруського скоронису XVI ст.

3. Що торкається ріжних окрас, якими оздоблювалися слов'янські найстаріші видання (і в цьому наслідуючи попередній рукописний традиції), себ-то: заставок, ініціалів і ритованих ілюстрацій, то в стилі ритин

1) На жаль, палеотипія, як окрема наукова галузь, не так гарно вивчена, як палеографія. Ми далеко не так твердо розбіраємось в різних типах старих шрифтів, як в типах старого письма. Ця важлива прогалина в студіюванні стародруків, між иншим, сильно гальмує пошування вперед і окремих питань, напр., що до локалізації і датування видань без титульних листків. Нам ще далеко до з'ясування того, що власне вносила в рукописні традиції від себе друкарська штука як така, в чому виявилася еволюція як окремих літер, так і шрифтових комплексів в цілому. В існуючих курсах палеографії на ці питання майже не звернено уваги. Деякий виняток становить невеликий розділ, присвячений старому друку в «Очеркѣ славянской кирилловской палеографіи» проф. Е. Ф. Карскаго, (Варшава, 1901, стор. 326—332 і 82—84, 178—181). Навіть «річева» палеографія дочекалася більшої уваги до себе (напр., в вкурсі проф. Н. А. Шляпкина, «Русская палеографія», Спб. 1913), ніж палеографія шрифтів.

2) Пор. Е. О. Карский, *ib.*, 178—181; *Владимировъ* «Др. Франц. Скорина...», стр. 73.

3) Див., напр., в відділі друку Лаврського Музею № 65, незгаданий Каратаєвим румунський стародрук церковно-слав'янським шрифтом: *Картѣчєхѣкъ ма погикаѣа*—Трѣхгоице 1630, 4^о Він надрукований таким же шрифтом, що й українські старовинні видання XVII ст.

4) Див. Карский, «Очеркѣ...» стор. 180; *Каратаевъ* «Описание...» стор. 176—8, № 81. Шафарик (ор. *cit.* 20) називає буквицю «виродкомъ кирилицы».

краківських, венеціанських і властиво південно-слов'янських видань дослідувачі бачуть ту саму єдність, що відзначалася відносно тексту їх і шрифту. Різницю складає тільки мистецька техніка. Що до цього, то спеціалісти-дослідувачі ритинного мистецтва (Стасов і Ровинський) поділяли ритини початкових стародруків на дві групи: з одвого боку вони поставили видання Фіоля і південно-слов'янські, а з другого—венеціанські. «Несмотря на различіе и взаимную отдаленность мѣстъ, гдѣ произведены эти гравюры, вездѣ (в виданнях першої групи П. П.) мы встрѣчаемъ одно и то же: тѣ же формы, тотъ же характеръ рисунка и ту же грубость работы; степеней развитія вкуса или умѣнья почти вовсе не видно»¹⁾. Що до венеціанських видань, то художньою технікою і майстерством ритин зазначені вчені порівнюють їх тільки з виданнями Скорини, як найкращі досягнення ритуальної штуки у слов'ян: «То изящество рисунка, то мастерство гравюры, которыя на столь короткое время проблеснули въ изданіяхъ Венеціанскихъ и Скорининскихъ, никогда уже болѣе не повторялись ни въ одномъ изданіи церковно-славянской печати въ теченіе всей второй половины XVI-го, всего XVII и первой половины XVIII вѣка. Но за то и тѣ и другія изданія имѣли впоследствии прямое вліяніе на судьбы русской гравюры на деревѣ»²⁾.

4. Що до змісту найстаріших слов'янських видань, що ми їх розглядаємо,—то він доволі однобічний. Це майже виключно богослужбові книги в церковно-слов'янських текстах. Як необхідні для вживання в кожній церкві, вони особливо потребували механічного розповсюдження засобами друкарства. В південно-слов'янських і московських виданнях виключно панує церк.-слов. мова. Білоруський друк відає данину «четьмъ» книжкам біблійним в перекладі на сучасну мову (Скорина, Тяпинський). Український друк в цьому відношенні зайняв середину: в Острозі друкується Біблія, але все-ж таки в традиційному церковно-слов'янському тексті. Лише в кінці XVI ст. з'явилися перші друковані світські книжки, але переважно утилітарного характеру (граматики, судові статуті і т. п.) і в дуже обмеженій кількості³⁾.

5. В повній відповідності з релігійним (головним чином літургійним) змістом перших слов'янських книжок, і першими майстрами друкарської справи були духовні особи, а у південних слов'ян майже виключно ченці. Це було також продовженням попередньої традиції, коли переписувачами книг були переважно особи духовні. Але тип друкаря доволі вже відрізняється від типу «списателя». В надзвичайно цікавих «послѣ-словіяхъ» до друкованих старих книг вже відчувається новий енергійний дух їх авторів. Не дивлючись на звичайні традиційні формули, як, наприклад, прохання до читачів не клясти, а справляти і т. под., в цих післямових вже прозоро виступають люди індивідуалістичного настрою, енергійні, сміливі, неспокійні, підприємливі. Вони легко переходять з місця на місце. На заході Фіоль, Скорина, вони часто виступають по судах—сприятлива

¹⁾ Див. два примірники цієї цікавої з боку шрифту книги в Києві: в бібліотечі б. Університету та у 6-ці б. Дух. Акад. По Каратаєву (№ 137) надруковано таким же курсивним шрифтом ще брошуру 1595 року: Унія, алѣбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ. (теж в Вільні).

²⁾ В. В. Стасовъ. «Разборъ» праці Ровинського в «Отчетѣ о VII присужденіи наградъ графа Уварова» стр. 26, 28 і 32.—Д. А. Ровинскій. «Подробный словарь русскихъ гравировъ XVI—XIX вв.» т. I, Спб., 1893, стов. 14, 142.

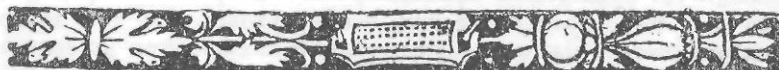
³⁾ Перші спроби більш-менш світських видань (в віршах) це: «Хронологія» Андрія Римши, Острого, 1581 і «Просфоніма» Львів, 1591 р. (Каратаєв, №№ 103 і 122).

для нас обставина, завдяки якій ми знаємо про перших друкарів більше, ніж могли б знати без цього. Перші друкарі—передові люди свого часу і не тільки в своїй власній справі. Вони добре освічені, начитані, часто не-позбавлені художнього смаку та майстернього володіння новим літературним стилем свого часу (наприклад, Іван Федоров).

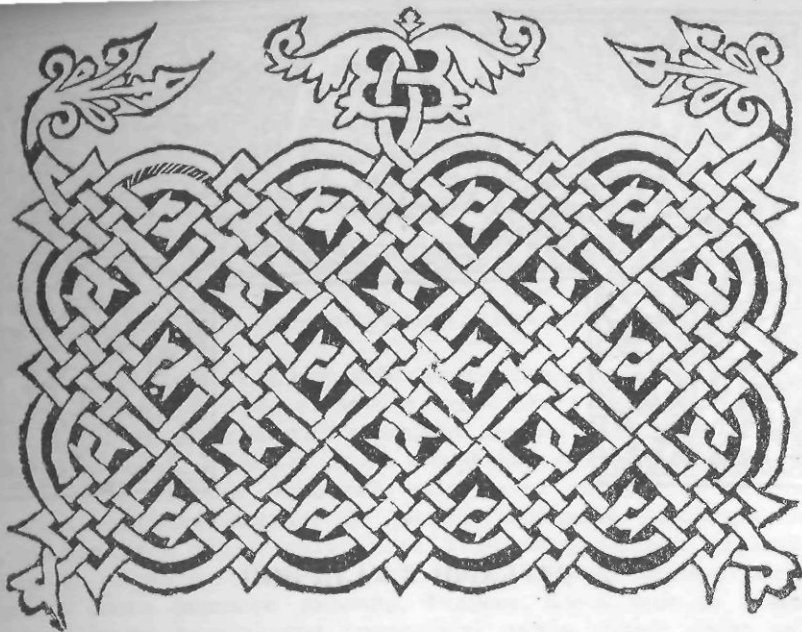
6. Що торкається видавців слов'янських першодруків, то їх можна (розуміється, умовно) поділити на такі категорії. Це були: а) комерсанти—підприємці на зразок Мамоничів, б) освічені керовники та протектори своєї релігії і народності (Юрій Черноєвич, Іван Грозний або кн. Острозький), в) єретики—пропагандисти нових релігійних ідей, на зразок Будного або Тяпинського, г) нарешті, самі ж друкарі, що були, подібно до всіх взагалі піонерів, фанатиками свого фаху. Де-хто (наприклад Скорина) об'єднав в собі кілька зазначених типів.

Взагалі ж, неможливо не зауважити, що друкарство у слов'ян в початкову його добу трималося переважно на особистих зусиллях окремих відданих йому осіб, головніше, самих же перших друкарів (Макарій, Мардарій, Федорович і інші). А через те, що вони своїм зусиллям та само-віданою працею не завжди перемагали недостачу капіталу та технічного приладдя, то їй не дивно, що перші слов'янські друкарні були недовговічні.¹⁾

Тільки в наступні часи, пізніше охопленої нами початкової доби, коли до цієї нової, але вже певної і прибуткової справи прибуває капітал і за друкування беруться міцні і сталі організації—братства та багаті монастирі (наприклад, Лаври: Київська та Почаєвська),—слов'янське друкарство зміцнюється. А головне, постійні послуги друку вимагаються вже не тільки для звичайного обслуговування релігійного культу, але й для потреб біжучого часу, для підняття освіти, для обслуговування виниклої в кінці XVI століття боротьби України та Білорусі з наступом ієзуїтизму і полонізму. Доба дитинства слов'янського друку кінчається. Підходить XVII вік, який пересунув центр всеслов'янської друкарської справи на Україну (Львів, Острог, Київ) і який потім став «золотим віком» українського друкарства.



¹⁾ Деякий виняток роблять друкарні Вуковичів у Венеції і пізніше—Мамоничів у Вільні, що існували по 40 з лишком років.



Серій Маслов.

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ В XVI—XVIII ст.

Відомо, що XV століття було визначною добою в історії книжної справи в Європі. Одночасово з старим засобом видання книг рукописом, що вживався протягом багатьох століть, в середині XV століття народжується друкарське мистецтво, себ-то машинна форма виробництва книги з допомогою окремих заздалегідь приготованих рухомих літер. Винайдене Гутенбергом, друкарство швидко розповсюджується по всіх державах Західної Європи, в кінці XV ст. проходить до слов'ян, що користувались в книжковій справі кирилівською абеткою, й у 1491 році Краківський міщанин Швайпольт Фіоль (сін нѣмецъ немецкого роду, франкъ) видає в Кракові «Сѣмбѣлаєвникъ» (Октоїх) і «Часословєць» — перші датовані книги, що було їх надруковано кирилівським шрифтом¹⁾. В кінці XV і першій половині XVI ст. кирилівські видання виходять з цілої низки друкарень, що працювали в слов'янських і неслов'янських країнах — в Цетин'ї, в Брашові в Сємиградїї, в Празі та Вільні (відомі видання Франциска Скорини), в Венеції (друкарня Божидара Вуковича та його сина Віценца), в Горажді, в Руянськїм монастирі, в Грачаницькій митрополії, в монастирі Милешеві в Герцоговині, в Терговищі, в Білгороді, в Тюбінгені (друкарня Примуса Трубера) і інших місцевостях. Приблизно в середині XVI ст. до думки про заведення друкарні приходить і Московська держава; в 70-х роках XVI століття друкарство виникає також і на Україні.

¹⁾ П. Каратаєв. Описаніє славяно-рускихъ книгъ. Т. I. С.П.Б. 1883, №№ 1 і 2.



I.

ДРУКАРНІ В ГАЛИЧИНІ.

Найдавнішою з слов'янських книг, що були друковані на Україні та дійшли до нас, є Апостол, виданий 15 лютого 1574 року в Львові «друкаремь-москвитиномъ» Іваном Федоровим. Як відомо, московські перші друкарі Іван Федоров і Петро Тимофіївч Мстиславець, після надрукування в Москві двох книжок («Апостолъ» 1564 і «Часовникъ» 1565), примушені були, як розповідав потім Федоров, тікати з Московської держави «преск'аного ради ѡзаконїня», яке зустріла їх діяльність у багатьох начальників, і іщенноначальників, і оучителъ, котрі звичаєм законракии, і ненаоучении, і неискъини к раздумъ чакъ пустили в хід наклепи. Залишивши Москву, Іван Федоров і Петро Мстиславець з'явилися в Польщі. Тут вони знайшли притулок у гетьмана литовського Гр. Ол. Ходкевича і в маленькому його селі Заблудові (Гродненської губ.) надруковали на протязі від 8 липня 1568 до 17 березня 1569 р. «Евангеліє учительное». Мабуть, лишаючи Москву, вони мали можливість взяти з собою деяке друкарське приладдя, у всякому разі пунсони або матриці та орнаментові частини, тому що і заблудівське «Евангеліє Учительное» та інші видання Федорова, що були надруковані в Польщі, з друкарського боку мають багато спільного з московським Апостолом 1564 р. Після надрукування «Евангелія Учительнаго» Петро Мстиславець залишив Заблудів та перейшов до Вільни, де продовжував свою діяльність в друкарні Мамоничів, Федоров же лишився ще де який час у Ходкевича і рр. 1569—1570 надрукував у Заблудові «Псалтирь съ часословцемъ». Тим часом Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність і запропонував Федорову зайнятися обробкою землі в подарованім йому маєтку: пожелъ намъ—розповідає про закриття друкарні Федоров—рабѣтанїя сего престати, и хѣдожьство рѣкъ нашіи ни ко что же положить, и кз кєи земледѣланїемъ житїє міра сего препрокождати. Однак друкарь знайшов для себе незручним раломи нїже сѣмєни сѣдїнемъ крема жикѣтѣ ского скарцати; він гадав, що йому належить більше кмісто житиныхъ сѣмєнъ

дубовидої сфери по кресленій розска́ти. З огляду на це він залишив ти-
хий заблудівський притулок та після довгої мандрівки, що була для нього
сповучена з «многими скорбями и бѣдами», прибув, мабуть, в 1572 р.
до Львова¹⁾.

У Львові Федоров зараз же заходився коло влаштування друкарні і,
одержавши допомогу від синів Гр. О. Ходкевича, а також зустрівши під-
тримку з боку нижчого духовенства та міщан, 25 лютого 1573 р. при-
ступив до друкування «Апостола» і закінчив його 15 лютого 1574 року.
Папір для друкування Федоров одержував з Кракова з папірової фабрики
Лаврентія.

З друкарського боку львівський «Апостол» повторює особливості мо-
сковського «Апостола» 1564 р. В обох виданнях той-же прифт, що на-
слідував полудуству московських рукописів першої половини XVI ст., ті-ж
заставки та ініціали; подібна-ж також і верстка набору в шпальти, так що
в тому і другому виданні основний текст книги займає 259 листків, при-
чому набір сторінки складає 25 рядків; подібна-ж нумерація листків;
рямка, що навкруги образу євангеліста Луки перед текстом «Дѣяній», від-
бита тією-ж ритиною дошкою. Бажаючи в новому виданні відтворити
особливості свого першого видання, Федоров, все-ж, вніс до львівського
«Апостола» низку відмін—при тотожності рядок самий образ «в. Луки
уявляє иншу композицію; вона була виконана, мабуть, місцевим майстром,
що сховав своє прізвище в монограмі W. S.; на кінці окремих частин
книги зустрічається орнамент, якого нема в «Апостолі» 1564 р.; инші
також тексти попередньої статті в початку і післямови в кінці видання.
Працюючи серед иншого культурного оточення, серед инших видавничих
традицій, Федоров не міг не скоритись звичаю, що вживався в Польщі,
прикрашувати книги гербами тих або инших шляхетних фамілій: в початку
Львівського «Апостола» на окремому листку вміщено герб Г. О. Ходкевича,
а на останній сторінці (л. 264 зв.)—герб м. Львова, разом з друкарським
знаком самого Федорова²⁾.

Апостол 1574 р. був єдиною книгою, надрукованою московським
друкарем у Львові. В слідуючому році ми бачимо Федорова вже на посаді
у кн. К. К. Острозького, що в той час вів підготовчу роботу до видання
повного тексту слов'янської Біблії. В 1575—76 р.р. Федоров перебував в
Дерманській монастирі на Волині, що належав князю Острозькому, де ви-
конував обов'язки «справцы», себ-то управителя; р. 1577 він їздив до Ва-
лахії та Туреччини, мабуть за біблійними книгами в грецьких та болгар-
ських монастирях; в 1580—1581 р.р. працював в Острозькій друкарні.
Р. 1582 Федоров знову з'являється у Львові. Друкарня його зо всіма при-
ладами і 140 книгами ще в р. 1579 була закладена за 411 польських
злотих Ізраїлю Якубовичу, проте все-ж Федоров енергійно готується про-
довжувати друкування, складає нову умову з своїм помічником Грінем
Івановичем, з яким працював ще в Острозі, заводить новий шрифт, замов-
ляє папір та їздить у справах свого підприємства до Кракова. А все ж
доля не судила Федорову здійснити свої дальніші плани. 5 грудня 1583 р.
смерть поклала край його бурхливому життю й невтомній діяльності. Його по-
ховали на цвинтарі церкви св. Онуфрія; на гробовій плиті його зробили написи:

1) Див. післямову Івана Федорова до Львівського Апостола 1574 р. П. Каратаєв.
Op. cit., стор. 182—186.

2) В. Е. Румянцев, Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ
Россіи. Выпускъ I. М. 1872, стор. 44—45 і таб. I і XX. П. Каратаєв, Op. cit. № 84.

1. . . . дрѣкаръ москвитинъ, который екоимъ тѣшаньемъ дрѣковане за-
недбалое съзнокляхъ, престахнелъ къ локотѣ рокѣ афигъ декекр. . . . 2. оупокое-
нѣа коскресенѣа изъ мертвыхъ чаю. дрѣкаръ книгъ предъ тымъ некиданыхъ ¹⁾.
иже поимый изъ нихъ написавъ а та само вказіеки Фелю-

Взявши на увагу перший із цих написів, а так само вказівки Федорова на те, що коли він друкував „Апостол“ 1574 р., то йшов «по старинамъ тѣмъпаннымъ нѣкогѣго кѣгизѣрѣнна мѣжа», і згадку про давно відому друкарню (antiquitus institutam) церкви Львівського братства в привілеї короля Жигимонта III за 15 жовтня 1592 р., Д. Зубрицький вважає, що друкарство у Львові почалося значно раніше 1573—1574 рр.²⁾ А втім, повна відсутність будь яких зразків цієї до-Федоровської доби примушує ставитись до гіпотези Зубрицького з певною обережністю.

На початку р. 1586, ще до остаточної розплати, Братство, треба думати, перевезло до себе друкарський прес і ин. друкарське приладдя Федорова: принаймні в грамоті єп. Гедеона за 1 травня 1586 р. сказано, що братчики „друкарню опущеную видвигнули, стараючися веспол з нами, аби знову наше письма друкованы были... и тиж до друкарѣй ремесниши и люде ученые показалися“. Трохи згодом, за допомогою кн. К. К. Острозького та Федора Скумина-Тишкевича, Жигимонт III, грамотою за 15 жовтня 1592 р., змінив права Братства на утримання друкарні, а наступні королівські привілеї надали йому виключне право, монополію, на друкування книг для навчання та церковної відправи.

Почавши своє існування під кінець XVI ст., Братська друкарня не припиняла роботи в наступні століття і зберіглася під назвою Ставропігійського Інституту аж до наших часів. Протягом XVII і XVIII ст. Брат-

2) D. Zubrzycki. Op. cit., str. 7-8.

ство друкувало переважно книги церковно-богослужбові і підручники, що розходилися не тільки у Львові, але й далеко за межами Галичини.

Проте, іноді серед братських видань цієї доби зустрічаються також твори старих українських письменників, особливо вірші або віршовані діалози. З них наприклад: *Псалмъ ѿмѣненъ по зѣстю зъ свѣта сего...* Григорія Желіборського 1615¹⁾; *Вѣршѣ на Рѣздово і ин. дні братського друкаря Памви Беринди, 1616*²⁾; *Вѣршѣ зъ трагѣдїи, хі пасхуиъ, Григорїа Бѣглаго, 1630*³⁾; *Размышланїе ѡ мѡцѣхъ Хѣ Свѣтелеа ншего Іоаникіа Волковича, 1631*⁴⁾; *Бѣгудїа—панегірик Григорїа Бутовича, студента «презачной Академіи Замоиской», в пошану єп. Арсенїя Желиборського, 1642*⁵⁾; «*Благоутробіе Марка Аврелїа*» —діалог Михайла Козачинського в пошану імп. Єлизавети Петровни, 1745 р.⁶⁾ і ин.

В кінці тридцятих років ХVІІІ ст. у Львові з'являється нова друкарня влаштована Михайлом Сльозкою. Сльозка, мабуть, був гарним друкарем та комерсантом. Її дѣтїнствѣ при знаменитѣ, а Цѣркви Нжей благопотрѣбно и многшлѣдно дѣлѣт тѣпографіко кыхованный, и по мѣрѣ дарованїа Хѣ ка кѣ немѣхъ кыскѣчѣнный,—він 3 липня 1633 р. вступа членом до Львівського Братства, поліпшує друкарню, засновує палітурню та, роз'їжджаючи по ярмарках, продає братські видання. Як людина комерційна, Сльозка не дуже дешево цінував свою працю, і протоколи братських засідань 1630-х рр. повні вказівками на ті довгі розмови, які доводилося провадити Братству зі своїм упертим друкарем. В 1638 р. Сльозка вирішив відкрити свою власну друкарню та, при допомозі католицького архієпископа Станіслава Гроховського, дістав у короля Владислава ІV грамоту на друкування латинських, польських та слов'янських книг. Не задовольняючись цим, він одержав санкцію на друкування церковно-слов'янських видань від царгородського патріярху і від митрополита Петра Могили.

В наступнім 1639 р. Сльозка надрукував в своїй друкарні *Апостол*⁷⁾ та панегірик, що не дійшов до нас, в пошану львівському єпископу Ієремії Тисаровському—„*Augora, na horyzoncie Lwowskim święca*“. Братство, якому загрожувала конкуренція з боку Сльозки великими збитками, спочатку пробувало боротись з ним шляхом скарг Володиславу ІV та патріярху Парфенію, але потім, р. 1643, знайшло більш корисним увійти з ним в згоду і знову притягти його до праці в своїй друкарні. Сльозка прийняв пропозицію Братства, але продовжував друкувати книги і під своїм прізвиськом.

1) П. Каратаєв. *Op. cit.*, № 219.

2) П. Каратаєв, № 223. Памва Беринда з'являється серед діячів Братської друкарні коло 1614 р. Швидко після видання „Вірш“ він переходить до Київсько-Печерської Лаври, де працює в друкарні, заснованій Єлисеєм Плетенцьким. А. П. Сичевская. Памва Беринда и его Верши на Рождество Христово и др. дни. К. 1912.

3) В. Шурат. Христос Пасхон. Львівські віршовані діяльози з 1630 р.—в збірнику „Привіт Іванови Франкови“ Львів. 1916, від. II, стор. 137-178.

4) П. Сеньчицький. Каталог книгъ церковно-славянскої печати. Жовква 1908, № 485.

5) П. Каратаєв, № 533.

6) В. Удольскій. Очеркъ славяно-русской библиографіи М., 1871, № 2015—М. Максимович. Извѣстіе о книгѣ Благоутробіе Марка Аврелїа. Собраніе сочиненій, т. III. К. 1880, стор. 737-745.—Про друкарню Львівського Братства див. D. Zubrzycki. *Historiczne badania...*, str. 8-23, 37-38, 45-46; С. А. Пташникій *Op. cit.* стор. 476-477; А. С. Крыловскій. Львовское Ставропигіальное Братство. К. 1904, стор. 263-307.

7) П. Каратаєв. № 493.

А в тім, не одному Братству „нововзниклая“ друкарня Сльозки справляла прикрість. В травні р. 1646 Петро Могила скаржився Братству на те, що Сльозка приносить збитки також і йому: „только зачнемо яковые книги друковати, онъ упережаеъ, з умыслу на прикрости намъ чинечи“, і загрожував, коли Сльозка „такового свого предсезятого замыслу не понехаеъ“, відлучити його від церкви: „нехай будеъ проклятъ, зовсѣмъ анафемъ его предаемъ, и милостямъ вашимъ (себ то братчикам) пилю приказыемъ, жебысте милость ваша з нимъ жадного обдovania не мѣли и з нимъ, яко проклятымъ, корыстовать не важлисе, подъ таковымъ же каранемъ духовнымъ“. Загрози митрополита, одначе, не вилинули ні на Сльозку, ні на Братство. В серпні того ж 1646 року Сльозка з благословення Львівського єпископа Арсенія Желиборського видав Номоканонъ, си єсть: *Законоправианики и Дѣйствїи си єсть: Слѣжебники*¹⁾, перекладавши обидві книги з видань Київ-Печерської Лаври. Братство, наперекір вимогам митрополита, також не розірвало з ним звязків і навіть уповноважило його бути своїм представником на похороні Петра Могили.

Помер Сльозка року 1667. Після його смерті спадкоємці мали на думці продовжувати його справу, алеж Братство вжило всіх засобів і досягло того, що суд вирішив процес на користь братства з тією, одначе, умовою, щоб останнє купило у спадкоємців Сльозки все друкарське приладдя та книги.

З видань Сльозки з літературного боку, крім згаданого вище панегірика «Антога», найцікавіші два видання «Ключа разумѣнія» (1663, 1665) і «Небо новое» (1665) Іоанкія Галатовського. Більшість же його видань, подібно до видань Братства, складають богослужбові книги²⁾.

В половині XVII ст., в 1645—1646 рр., в Львові існувала друкарня єпископа Арсенія Желиборського, що була при церкві св. Юра. Організатором цієї друкарні був Андрій Скольський. З друкарським мистецтвом Скольський познайомився, працюючи в братській друкарні, потім він провадив друкарські роботи в Молдавії. Повернувшись до Львова, він погодився з Сльозкою, друкував у його своїм шрифтом, що вивіз з Молдавії, судився з Братством, причому обвинувачував Братство в тому, що воно друкує книги змістом своїм ворожі римській церкві та допомагає розповсюдженню «схизмы». Пізніше Скольський помирився з Братством і навіть, в 1641—1643 рр., керував його друкарнею. Коло р. 1645, Скольський перейшов до Арсенія Желиборського і надрукував у нього дві книги «*Бухологїи си єсть Молитвословъ или Требникъ*» 1645 і «*Зображеніе короткои надѣи ѿ артикулахъ вѣрн...*» 1646³⁾. Останнє видання є повний передрук катехизису, виданого під тим же самим заголовком в Київ-Печерській Лаврі року 1645. Дальша доля друкарні Арсенія Желиборського невідома. Можливо, що вона була передана у власність Львівського Братства⁴⁾.

З інших львівських друкарень XVII—XVIII століть треба зазначити друкарню *Wojciecha Miłczewskiego*, 1684—1692 р. Мільчевський друкував головним чином польські книги, але коло р. 1690 видав слов'янський букварь, чим порушив права Братства. Спиракчись на свої привілеї та інші королівські декрети, Братство поклікало його на суд Львівський, а потім

¹⁾ П. Каратаевъ, №№ 596-597.

²⁾ D. Zubrzycki, *Historyczne badania*, str. 12—15, 23—24; С. Голубевъ, *Київскій митрополитъ Петръ Могила*, т. II, К., 1898. Приложенія, стр. 159—166, 475—480, 487—489; А. Крыловскій, *Льв. Староп. Братство*, К. 1904, стор. 278—285.

³⁾ П. Каратаевъ №№ 590 і 598.

⁴⁾ D. Zubrzycki, *Op. cit.*, str. 24—25. А. Крыловскій, стор. 282—283.

надворній, наслідком чого Мільчевський повинен був передати Братству слов'янський шрифт і ті приміришки букваря, що лишилися не продані¹⁾.

Коло року 1687 львівський єпископ Йосиф Шумлянський, так само як Арсеній Желиборський, відкрив друкарню при катедральній церкві св. Юра. З видань цієї друкарні в бібліографії відомі тільки дві «Метрики» 1687 і 1688 рр. і «Псалтирь» 1688 р. Друкарем у Шумлянського був Василь Ставицький. Року 1690, погодившись з Братством, Шумлянський за 5000 золотих передав йому свої привілеї на друкарню та все друкарське приладдя і обіцяв, що надалі ні він, ні хто инший в його єпархії не буде засновувати друкарень. Але ж року 1700, одверто приєднавшись до унії (таємно він став уніятим ще р. 1678), Шумлянський почав енергійну боротьбу з Братством, що уперто трималося старої віри, і з метою пошкодити матеріальним прибуткам, що приносила Братству видавничу діяльність, наперекір своїй обіцянці знову завів при своїй катедрі друкарський варстат. 9 жовтня 1700 року з Свято-Юрської друкарні вийшов Ірмолій *єї єсть; ѿмогласникъ*, під післямовою до якого підписався «гисеръ (т. т. словолитчик) и типографъ» ієромон. Йосип Городецький. В зв'язку з обставинами шведської війни, облогою та захопленням Львова Карлом XII, ця друкарня залишалася бездіяльною, а в 1708 році, після того, як Братство, не витримавши боротьби з Шумлянським, нарешті перейшло до унії, з'єдналася з Братською друкарнею.²⁾

Крім Львова, друкарська справа розвивалася і в інших місцях Галичини. В самому початку XVII ст. в Стрийтині коло Самбору працювала друкарня Федора Юровича Балабана, небіжа львівського єпископа Гедеона. Ця друкарня випустила дві книги: «Служебникъ» 1604 р. і «Требникъ» 1606 р. 24 травня 1606 р. Федір Балабан помер, і друкарство в Стрийтині припинилось. Пізніше стрийтинську друкарню придбав Єлисей Плетенецький; вона була покладена в основу друкарні Київсько-Печерської Лаври. До того-ж часу відноситься заснування друкарні в Крилосі під Галичем, що належала Гедеону Балабану. З крилоських видань тепер відоме тільки одне—«*Єѡаѡе Ѹчїтєанїє*» патр. Каліста, що було закінчене друком 1 жовтня 1606 р.³⁾

До 1618—1620 рр. належать кілька видань, що були надруковані в невеличкій друкарні ієромонаха Павла Домжив-Лютковича-Телиці і ієродіякона Сильвестра, що працювали в селі Угорцях, Самборської округи в маєтку А. Ф. Шентицького. Року 1622 ми зустрічаємо цю друкарню в Минську, а кількома роками пізніше бачимо її вже на Волині⁴⁾.

Д. Зубрицький в дослідях про галицькі друкарні повідомляє, що між 1669 і 1671 р. архимандрит Варлаам Шентицький заснував друкарню в

¹⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 26; А. Крыловскій, стор. 285.

²⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 16—17, 26—28. II. Некарекий. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб., 1862, № 33. III. Стрийницький. Каталогъ книгъ ц. сл. печати, №№ 57, 157, 452 и 453.

³⁾ D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 29—31.—II. Куратасъ №№ 175, 182, 186—II. Гильтебрандтъ Гедеонъ Балабанъ и его три книги Сиб. 1900 («Русск. Ист. Биб.» т. XIX. Примѣч., стор. 3—50).

⁴⁾ M. Wiszniewski. Hist. lit. polsk., t. VIII, 1851, str. 434, назначає ще «Выкладъ вѣры», надрукований в Угорцях в 1611 р., але мабуть це сумнівне видання є те саме, що і «Събраніє въкратце словесъ отъ божественнаго писанія», яке було видано Домжив-Лютковичем та Сильвестром у 1618 р.—D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 31—32.

Унівському монастирі Золочівської округи. Дійсно, найбільш відомі унівські видання починаються з 1670 року. Але друкування в Унівському монастирі почалось, мабуть, значно раніше. У Каратаєва знаходимо, правда, неясне посилання на «Псалтирь», що її видано тут р. 1652, примірник якої колись був у бібліотеці Царського. Р. 1660 в Унівському монастирі були надруковані П'ятини акадеїсти предладкою Г҃у Нїшм Іг Х҃у Прѣтон Бїци, видані «благословенієм и накладом» єп. Львівського і архимандрита Унівського Арсенія Желиборського. Друкарство в Унії продовжувалось до семидесятих років ХVІІІ ст. при діяльній допомозі з боку Варлаама та Афанасія Шептицьких. Унівська друкарня видавала мало не виключно богослужбові книги. З боку літературного серед унівських книг цікаві повторні видання творів Кирила Трапквіліона — *Зерцалѡ Нїгїслѡкїи* 1692 р. і *Б҃г҃г҃лїє о҃учитїлнѡє* 1696 р. З друкарів, що працювали в Унії, ми знаємо ім'я Симеона Ставницького, що надрукував «Акафісти» р. 1660, «Выкладъ о церкви и церковныхъ рѣчахъ» р. 1670 и «Зерцало до преизрєня и зрозумєня вѣри» р. 1680. В той же час виступає «Г҃сєрь и типографъ» Димитрій Кульчицький, що надрукував р. 1678 «Псалтирь»¹⁾.

Можливо, що опріч розглянутих вище, на території Галичини існували в ХVІІ ст. її інші, дрібніші друкарні, сліди діяльності яких до нашого часу не дійшли. Принаймні в умові, що її склало з Сльозкою в червні р. 1643, Львівське Братство, яке дбайливо охороняло свою монополію на друкування церковно-слов'янських книг, з великим роздратованням зазначає, що тепер сльозе кожний дяк або нїи намагається «выставить друкарню» й друкувати книги на свою користь²⁾.

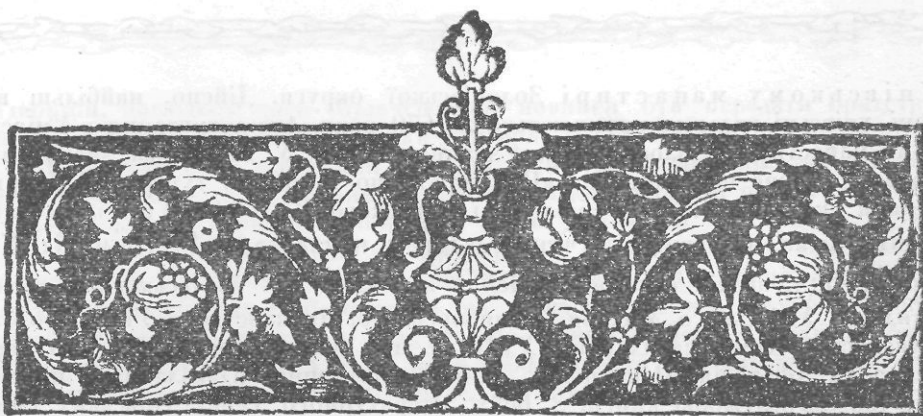


—П. Каратаєв, № № 206, 243 і 261.—Ю. А. Яворскій. Пропаганда западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 года. СПб. 1912.

¹⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 33—34. П. Стрелецъ. Описание старопечатныхъ книгъ гр. О. А. Толстова. М. 1829, №№ 143 и 158. —П. Каратаєв, № 685. Ил. Святницкій. Каталогъ книгъ ц. сл. печати, №№ 54, 319 (ср. Ундольскій, № 761), 499, 597 и 600.

²⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 32.

В біжній на культурній силі Угорській Україні в ХVІІ і ХVІІІ ст. друкарство мало малій розвиток. В середині ХVІІ в. існувала друкарня в найдавнішому релігійному осередку Угорської України—в Св. Михайловському монастирі в Грушєві Мармороського комітату. В цій друкарні були надруковані «Пентекостаріопъ», «Молитвословъ» і «Букварь», що не зберіглись до наших часів. В час відомого повстання Емериха Текелі (1678—1688 рр.) Грушівський монастир згинув разом з друкарнею від дикусських рук текелієвських куруців. В кінці ХVІІ і в ХVІІІ ст. церковно-слов'янські книжки для угорських українців друкувались по-за межами Угорської України—в Тирпаві, недалеко від Прєсбурга (два твори єп. Іосифа де-Камеліє: «Катехизисъ» 1698 р. і «Букварь» 1699 р.; «Краткое припадокъ моральныхъ собраніе» єп. Георгія-Геннадія Бізандія, 1727 р.), в Коложварі («Elementa puerilis institutionis» єп. Мануїла Ольшавського, латинською і ц.-сл. мовами, 1746 р.), в Великім Каролі (в середині ХVІІІ ст.), в Відні—в друкарні Іосифа Курцбека (1770—1792 рр.) і в Будні (з 1795 р.). Див. А. Петровъ. Матеріали для історіи Угорської Руси. V. Первый печатный памятникъ угорскаго нарѣчія. СПб. 1908, стор. 1—5, 24—25, 101—109.—Евг. Перфецкій. Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ ХVІІ-мъ и ХVІІІ-мъ вѣкахъ. «Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и словесности». Т. ХХІ (1916 г.), кн. 2, стор. 277—294.—Гїадор Стрїпський. З старої письменности Угорської Руси. «Привіт Іванови Франкови» Львів 1916, від. II, стор. 179—195.



II.

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ.



ерші ступні в історії волинського друкарства тісно зв'язані з діяльністю кн. К. К. Острозького. Задумавши видати повний текст слов'янської Біблії, кн. Острозький коло 1575 р. викликав зі Львова Івана Федорова й доручив йому організувати друкарню в Острозі. Р. 1580 Федоров надрукував на острозькому прасі «Книгу нѣкаго закѣта, к ней же напередѣ ѿданы» і присвятив її князю, як «прѣкый окоцѣ» од його «до-му печатнаго»¹⁾ 5 травня р. 1581 острозька друкарня випустила невеличкий, на дві сторінки, вірш під назвою «Хронологія» Андрія Римши²⁾, а 12 серпня того же року вийшла славнозвісна Біблія, перша у православних слов'ян друкована спроба повного збірника книг Старого й Нового завіту³⁾. Острозька Біблія уявляє з себе великий том розміром в аркуш, що містить у собі 628 листків (1256 стор.) дрібного стислого друку (в два стовпці, по 50 рядків на сторінці). Поруч із природньою для такого давнього часу, як кінець XVI ст., примітивністю друкарської техніки Біблія ця справляє враження підприємства колосального, що вимагало величезних коштів і незмірної праці. І тільки така багата людина, як кн. Острозький, і такий умілий друкар, як Федоров, могли здійснити це грандіозне видання⁴⁾.

¹⁾ П. Строевъ, Ор. cit. № 24—П. Каратаевъ, № 100.

²⁾ П. Каратаевъ, № 103.

³⁾ «Бівлія руска» Франциска Скорини, що була видана в Празі р.р. 1517—1519, має тільки 22 книги Старого завіту. П. Каратаевъ, № 13.

⁴⁾ Крім примірників Острозької Біблії, виданих 12 серпня 1581 р., бібліографія знає ще примірники, що на титульному листку мають дату 12 липня 1580 р. Окрім того єсть примірники, де низка листків наукована иншим, не острозьким шрифтом.—П. Каратаевъ, №№ 101 і 102.—С. А. Пташничій. Іванъ Федоровъ. Издания Острожской библии въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. Спб. 1903 г. (Відбиток з часопису «Печатное Искусство»).

Надрукувавши Біблію, Федоров повернувся до Львова. Друкарня продовжувала діяльність без нього і обслуговувала потреби того літературного гуртка, що групувався навколо кн. Острозького. Острозькі видання 1580 і 90 рр. стоять в тісному звязку з релігійною унією, що в ті часи підготовлялася і потім була прийнята на Берестейському соборі 1596 р. Вони освітлювали спірні питання конфесії під поглядом православної партії. До числа цих видань належать «Ключъ царства небеснаго» Герасима Даниловича Смотрицького (1587), значна частина якого присвячена запереченню нового календаря, що його завів папа Григорій XIII¹⁾; збірник скерованих проти католицизму статтів, виданий р. 1588 за підписом «многогрѣшнаго и убогаго Василея»²⁾; український текст „Апокрисиса“ Христофора Філалета, коло р. 1598³⁾; так зв. «Книжица въ десяти отдѣлахъ» р. 1598⁴⁾; Клірика Острозького Єпїсх на лїстх ѿца Іпѣтіа (Поція) з додатком Історїи ѿ лїстрикїйскои, то ѣсть ѿ разбѣищенїескои фера́рскои а́бо флорѣнскѣ синодѣ, р. 1598⁵⁾ та ин. Острозькі видання початку XVII ст. це в значній мірі книги богослужбові. Після смерті К. Острозького († 13 лютого 1608 р.) друкарня його занепадала. До р. 1612 ми не знаємо ні одної надрукованої там книги. 25 травня р. 1612 вийшло останнє острозьке видання—«Часослѣокъ», що його надруковано з наказу кн. Януша Острозького, який перейшов уже в католицизм⁶⁾. Дальше доля острозької друкарні невідома. Взятиши на увагу, що київська лаврська друкарня за двадцятих років XVI ст. користується острозьким шрифтом, можна гадати, що після скасування острозька друкарня перешла до Київсько-Печерської Лаври.⁷⁾

Крім острозької кн. К. К. Острозькому належала ще друкарня в Дерманськїм монастирі (Дубенського повіту). З дерманських видань тепер відомі тільки дві книги: Октаїкх, що його надрукував пресвітер Даміан: почато його друкувати 12 квітня 1603 і скінчено 12 вересня р. 1604, і Аїстх Мелетїа патріархи Ілєзандрїйского (себ-то Мелетїя Пігаса) до єпїскопа Іпѣтіа Поцѣка, виданий 6 лютого р. 1605. Схожість дерманських і острозьких шрифтів і та обставина, що в діяльності острозької друкарні в р.р. 1603—1605, як що судити з видань, які дійшли до нас, спостерігаємо перерву, дозволяють гадати, що Дерманський мана-

1) П. Каратаевъ, № 116.—Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, К. 1887, стор. XIII—XV і 232—263.

2) П. Каратаевъ, № 119.

3) П. Каратаевъ, № 131. Польський текст надруковано було в Вільні р. 1597.

4) П. Каратаевъ, № 154.

5) П. Каратаевъ, № 153.

6) П. Каратаевъ, № 211.

7) Здогад, що зустрічаємо його по бібліографічних роботах, ніби нескінчене видання «Книги Никона Черногорця», яке не має ні титульного, ні вихідного листка, надруковано в Острозі р. 1640 (див. Сопиковъ, Опытъ ч. I, № 594; Строевъ, Описание книгъ гр. Толстова, № 94 й ин.),—навіть чи має під собою які-небудь підстави. Вказівка Ундольського («Очеркъ сл.-р. библиографіи», № 1033) про те, що «Тестаментъ» надруковано в Острозі р. 1686,—так само дуже сумнівна.—Острозькій друкарні присвячена спеціальна праця А. К. Сялецкаго «Острожская типографія и ея изданія», в двох частинах. Почаев, 1885. Ми нею не мали змоги скористуватись.

стирь самостійної друкарні не мав і що в Дермані працювала перевезена сюди тимчасово друкарня острозька ¹⁾.

В дальшій історії волинського друкарства ми зустрічаємо цікавий факт існування в XVII ст. невеликих мандрівних друкарень. Одна з таких друкарень належала відомому українському письменникові ієромонахові Кирилові Транквіліону-Ставровецькому; друга—вже знайомим нам з діяльності в селі Угорцях ієромонаху Павлу Домжив-Лютковичу-Телиці й ієромонаху Сильвестру.

12 березня р. 1618 Кирило Транквіліон видав у Почаєвському монастирі *Зерцало крѣпостѣ*, а 9 листопаду р. 1619 в маєткові кн. Раїни Могиланки-Вишневецької Рохманові (Кременецького повіту) випустив *Бѣгаіе Свѣтѣланѣ*. Окрім цих двох книг, написаних «трудолюбіємъ» самого друкаря, інших видань, що вийшли з друкарні Транквіліона за цей період, ми не знаємо ²⁾.

Друкарня Павла Домжив-Лютковича й Сильвестра, почавши свою діяльність в Угорцях у Галичині, перейшла згодом до Мінська, а в половині двадцятих років XVII ст. ми бачимо її на Волині. Р. 1625 вона перебуває в с. Четвертні Луцького повіту, р. 1628 в Луцьку і р. 1629—в с. Чорній Рівенського п. В дальшому діяльність цієї друкарні припиняється. До нашого часу зберігся дарувальний запис за 23 травня р. 1630, що їм ієромонах Павло відписував своє майно, друкарню й книги, на непорушну власність Чорненському монастиреві. Проте співник Павла ієрод. Сильвестр заповітом за 9 серпня р. 1635 передав друкарню Луцькому Хрестодрвиженському Братству. Наприкінці р. 1635 її перевезли до Луцька, а р. 1640 Луцьке Братство надруковувало в ній єдине видання—*Апостола и Евангеліа чрез кѣк недекѣ и прѣзѣ и избраннѣи і: на кѣкѣ годѣ* ³⁾.

На р. 1638 припадають три книги, надруковані в Кременці: «Синодъ... в церкви кафедральной Луцкой... отиравованый», «О мустиріяхъ» і «Грамматики или письменница языка словенскаго» ⁴⁾.

Приблизно р. 1732 в Почаєвській Лаврі було влаштовано друкарню для друкування уніатських книг богослужбових. У XVIII ст. друкарня ця випустила низку церковно-слов'янських, латинських і польських видань, між инш., надруковувала багато ритованих листків. Серед почаєвських видань найбільш видатним вважаємо «Богогласникъ» р. 1790—важливу пам'ятку для історії старої української вірші.

Годиться так само одзначити, що з кінця XVIII ст. до нас дійшло декілька роскольницьких видань з назвою почаєвської друкарні на вхідних листках. Видання ці досліджено поки що не досить, і в теперішній час важко сказати, чи справді Почаєвська Лавра друкувала на замовлення роскольників, або ж назва Почаєву виставлялася, щоб уникнути цензур-

¹⁾ П. Каратаєв. №№ 176 і 178. — Знімки з дерманських видань див. в «Образцахъ славяно-русскаго книгопечатанія» (П. П. Сахарова) S. I. et a., табл. XVIII—XXIII.

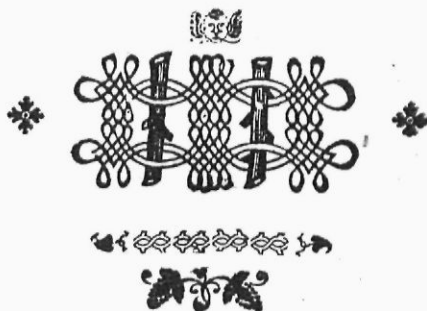
²⁾ П. Каратаєв. №№ 238 і 249.

³⁾ П. Каратаєв. №№ 296, 320, 322, 335, 506. — Ю. А. Яворскій. Пропававшая западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 г. СПб. 1912, ст. 1—23.

⁴⁾ М. А. Максимовичъ. Книжная старина южно-русская. «Собрание сочиненій», т. III, К. 1880, стор. 673—674. — П. Каратаєв. №№ 467, 468, 474.

них утисків, на видання, надруковані в Клицях і по різних інших таємних розкольніцьких друкарнях ¹⁾).

Друкування «гражданскими» літерами почалося на Волині на самому кінці XVIII ст., коли засновано було друкарню в Житомирі ²⁾).



¹⁾ Ю. Тигонский. Мнимая типография Почаевского монастыря (съ к. XVI до I-й четв. XVIII в.) К. 1895—А. Щуровский. До питання про початок почаївської друкарні «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. VII (1895, кн. 3). Miscellanea, стор. 1—3.

²⁾ В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность в провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ. «Русскій Библіофилъ», р. 1911, № 6, стор. 20.



III.

ДРУКАРСТВО В КИЇВІ.

Відродження наукової та літературної діяльності на Україні, що виявилось в другій половині XVI ст., порівнюючи пізніше, тільки на початку XVII ст. відбулось на Київі. Ця обставина спричинилась до того, що на ниві друкарської діяльності Київ виступає лише тоді, коли друкарський варстат давно вже був заведений в Галичині та на Волині.

Перша друкарня в Київі виникла в мурах Київо-Печерської Лаври. Старовинніші з видань київських, що збереглися до наших часів: «Часословъ» 1617 р., вірші Олександра Мітури («Къзѣрѣнькѣ цнотѣ ѿца Єлисеѣа Плетенецького» 1618 р., «Анфологіонъ» 1619 р. та «Казаньє» Захарія Кошистенського на чтінохъ погребѣхъ ѿца Єлисеѣа Плетенецького 1625,— цілком ясно зазначають, що «фундатором» Лаврської друкарні був Єлисей Плетенецький, що займав 1599—1624 р. в Лаврі посаду архимандрита. Маючи на думці издавати еккліастичні книги і тиснярками дѣломъ оугодити црковнимъ пракославіемъ, Єлисей Плетенецький, після смерті відомого вже нам Ф. Ю. Балабана († 24 травня 1606 р.), ценою сѣкѣра придбав його припадку пѣломъ друкарню, переніс її з Стрятину до Печерської оселі і тут, перебуваючи вже в похилих літах (к старости), тиснографію кнѣстакназ. Захарій Кошистенський в своїм «Казаньи» додає ще, що для потреб друкарні покійний архимандрит збудував папѣрню к Радомышляу, маєтності црковной, коштомъ немалымъ, на подикѣніє к томъ краю ѿкихъ речей немыкалѣю. В передмові до «Анфологіону» р. 1619, між иншим повідомляється, що після організації друкарні Єлисей Плетенецький мав нараду з братією, чим раніш за все пракославіемъ сѣца ѿбкеселити і яку прхвѣйшѣю жити своїмъ рѣкомътъ нѣ принести, і вирішили «Анфологіонъ» к прхвѣ Цркви напечатати

і хитростію тупіа́рскою преподати. Таким чином повозаснована друкарня відкрила, мабуть, свою діяльність набором згаданого «Анфологіону». Одначе раніше, ніж ця велика книга, що має 1048 стор. in folio стислого шрифту, була закінчена, в лаврській друкарні було в початку 1617 р. надруковано «Часословъ», що його вважають первістком київського друкарства.¹⁾

Крім зазначеного вище погляду, який виник ще в двадцятих рок. XIX ст. і панує в сучасний момент, що до заснування Київсько-Печерської друкарні в літературі висловлювались й інші гадки. В XVIII столітті «богатомъ», — по вислову М. Максимовича, — на историческія выдумки, існувало переконання, начеб то лаврська друкарня була заснована в 1531 р. з ініціативи князя К. І. Острозького, що подарував Лаврі шрифт і інші приладдя своєї Острозької друкарні. Наприкінці XVIII ст. виникає також думка (вона повторювалась і в наступні часи) про те, що друкарство в Лаврі було засноване за часів Єлисея Плетенецького, але тільки не в 1616 р., а трохи раніше, коло р. 1606. Свящ. П. Троцький і до певної міри Ф. І. Титов, що обстоюють цей погляд, зміцнюють свої здогади, посилаючись на описи книг, надісланих до Лаври р. 1844 від підлеглих їй церков, в яких помічено кілька лаврських видань до 1617 р.: «Минея общая» 1608 р., «Псалтирь» 1609 р. і «Триодъ постная» 1615 р. Безумовно, вище зазначені описи, які складали особи, що стояли осторонь від завдань бібліографії, — є джерелами мало певними. Проте все-ж здається загадковим той факт, що, наприклад, вказівки на київське видання «Минеи Общей» р. 1608, зазначають одночасно священники трьох різних сел.²⁾

Заснована Єлисеєм Плетенецьким друкарня з самого початку свого існування виявила енергійну діяльність і протягом 1617—1627 рр. видрукувала не менше 25 видань. Крім звичайного книжкового орнаменту (заставок, кінцівок, ініціалів, рамок на заголов. листках), ці видання завжди прикрашені образом Успенія Пречистої на звороті заголов. лл. і різними ілюстраціями до тексту. Окрім зазначених вище, серед першодруків лаврських треба одмітити ще вікршк на жалогный погребк Петра Конашевича Сагайдачного, складені ректором Братської школи Касіаном Саковичем і казані ѿ єго спбденк на погребк того цного рыцера р. 1622. «Вѣршѣ», прикрашені ритинами світського характеру, що змальовують герб Запорозького війська, самого Сагайдачного на коні і облогу м. Кафи. Далі згадаємо Бѣскды Іоана Златоуста на ді посланіи апла Пакла, 1623 р., в яких в перше помічено т. зв. острозький шрифт; Бѣскды Златоуста на дѣлніа стѣхх апла, р. 1624, з малюванням Івана Златоуста, св. Луки та 20 ритинами в тексті; Тазкоканіе на апокалѣпсії Андрея Кесарійського, 1625 р., з трьома рити-

¹⁾ П. Каратаевъ №№ 230, 240, 248, 295 — С. Голубевъ Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники т. I К. 1883, стор. 386—392. — Ф. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры т. I (1606—1616—1721 г.г.) К. 1916, стор. 63—85. — Його-ж. Приложение къ I тому. К. 1918, стор. 4, 15, 21—22, 119.

²⁾ М. Максимовичъ, «Книжная старина южно-русская» (1850 р.) і «О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ мнимомъ и дѣйствительномъ» (1872 р.). Див. «Собрание сочиненій» т. III К. 1880, стор. 692 і 716—722. — Свящ. Павелъ Троцький. Типографія Києво-Печерской Лавры «Труды Киевской Духовной Академіи» 1865 № 5, стор. 64—75. — С. Голубевъ. О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ. «Киевская Старина» 1882 р. № 6. — Ф. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры, т. I, стор. 72—83.

нами; многими трудом и художне изданію «Тріодъ постною» 1627 р., прикрашену 80 зображеннями начертанми; складений Памвою Бериндою *Лексіонъ славеноросскій*, 1627 і ин. Крім книг, що містили ті чи інші ілюстрації, Лаврська друкарня друкувала ще й окремі листки з текстом і ритинами, що призначалися, мабуть, для роздачі прочапам, коли вони відвідували Лавру¹⁾.

Коло Лаврської друкарні купився в той час гурток діячів освіти, до якого належали, крім Єлисея Плетенецького, ще Захарій Конистенський, Памва Беринда, ігумен Михайловського монастиря (з 1620 р. митрополит київський) Іов Борецький, Лаврентій Зізаній Тугановський, Тарасій Земка, діаскал Гавріїл Дорофеевич, Іосиф Кирилович, намістник Лаври Філофей Кизаревич і др. Участь цих осіб в видавничій діяльності Лаври виявлялася в перекладах з грецької мови, редагуванні призначених до друку текстів, в складанні передмов, присвят та покажчиків, що прикладалися до надрукованих книжок. Спеціально друкарські обов'язки виконували, мабуть, Памва Беринда, Тимофій Олександрович (Вербицький), Стефан Беринда, Тимофій Петрович, Андрій Наумович і Тарасій Левонич Земка.

Свою друкарську діяльність Памва Беринда, мабуть, почав в Стратині в друкарні свого патрона Ф. Ю. Балабана; роками 1614—1616 ми бачимо його серед друкарів львівського братства. Відкриваючи друкарню в Лаврі Єлисей Плетенецький викликав його зі Львова для догляду над друкуванням «Анфологіона». Скінчивши 12 січня 1619 р. «Анфологіонтъ», Беринда повернувся до Львова, але в кінці р. 1619 остаточно переїхав до Лаври, де і працював до смерті (+ 13 липня 1632 р.). Під передмовою до «Лексикону» 1627 р. Беринда підписався, як *архитипографъ цѣрккѣ Рѡссѣа*. Подібний же титул *архитипографъ ѿ Лавры* приписує йому Стефан Беринда в передмові до «Поученій аввы Дорофеа», 1628 р. Беручи діяльну участь в житті лаврської друкарні, Беринда був не лише друкарем в технічному розумінні цього слова, але займався також літературною та науковою працею. Ще в Львові він написав «Віршѣ» на Різдво (1616), в Києві надрукував «Лексіонъ славеноросскій» (1627). При виготовленні до друку «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» і «Бесѣдъ на дѣянія св. апостолъ» він узяв участь в виправленні перекладу грецького тексту; іноді його прізвище зустрічається під передмовами та присвятами в лаврських виданнях. Значаючи свою участь в тому або иншому виданні, Беринда користувався іноді оригінальними літерами, схожими до глаголицьких, а в повісті *ѿ ѿчѣника свѣтскаго ѿ диаколѣ*, 1626, час видання та своє прізвище він сховав в особливому тайнописному вихідному літопису: *Въ лѣто гнѣ по ѡсмыслѣннѣи свѣтныци двѣ десятно шесто, ѡктѡбрѣа, кн. Крѣпъ снцѣ, кк. крѣпъ лѣтѣ, ѡ. Свѣдѣтѣлюща ѿ ѣмъ имѣ, патонісмно, дооскладно же. Прѣкнѣи трѣслоужнѣхъ сѣгласѡкнѣхъ трѣи, гласѡкнѣхъ же двѣ. Числѡ ѣмѣ, двѣдѣсѣтнѣхъ сѣ двѣдѣсѣтнѣхъ и трѣми*²⁾.

¹⁾ П. Каратаевъ. №№ 274, 284, 289, 301, 308, 311, 318.—С. Масловъ. Библиографическія замѣтки о нѣкоторыхъ ц. с. л. старопечатныхъ изданіяхъ. «Русскій Филол. Вѣстникъ» 1910, № 3—4, стор. 353—363.—О. П. Тимошъ. Типографія Києво-Печерской Лавры, стор. 86—186; *Його-ж.* Приложенія, стор. 37—188.

²⁾ П. Каратаевъ. № 307.—А. П. Сычевская. Памва Беринда и его *Вірши* на Рождество Христова и др. дни К. 1912, стор. 3—11.—С. Ф. Шевченко. Повѣсть о бѣсѣ Зере-

Тимофій Олександрович Вербицький, майстер х⁸д⁸б⁸жестка печ⁸ат⁸наг⁸, разом з Стефаном Бериндою та Тимофієм Петровичом працювали в х⁸д⁸б⁸жестк⁸ т⁸пог⁸р⁸а⁸ф⁸іс⁸о⁸к⁸а⁸на «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» 1623 р. Пізніше Вербицький залишив Лавру і р. 1625 працював у власній друкарні на Подолі¹).

Прізвище Стефана Беринди, може бути, родича Памви, зустрічається в лаврських виданнях рр. 1623—1630. Стефан Беринда також займався літературою, про що свідчать його вірші Великодний д⁸р⁸з⁸ Єлисею Плетенецькому в де-яких примірниках «Бесѣдъ» 1623 р.²).

Андрій Наумович разом з Стефаном Бериндою трудився к⁸ екстака⁸є⁸н⁸и пис⁸м⁸є⁸н⁸з⁸ т⁸пог⁸р⁸а⁸ф⁸іс⁸ки при виданні «Бесѣдъ на дѣянія св. апостолъ» 1624 р. Можливо, що він же надрукував складену Захарієм Копистенським посвяту кн. Ст. Святополк-Четвертинському в де-яких примірниках «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» р. 1623, позначивши в кінці своє прізвище Я⁸н⁸др⁸є⁸й Н⁸і⁸к⁸о⁸л⁸а⁸є⁸к⁸и⁸ч Т⁸п⁸о⁸г⁸р⁸а⁸ф⁸і⁸с⁸ь³).

Тарасій Земка, що працював в лаврській друкарні з 1624 р. до смерті (+ 13 вересня 1632 р.), крім обов'язків друкаря і коректора, написав кілька передмов та післямов до видань 1624—1630 рр. та коло десятка віршів на герби Долматів, З. Копистенського, Балабанів, Петра Могили. Крім того Земка брав участь в редагуванні лаврських видань; йому належить переклад синаксарія, з грецького на русійск⁸ю к⁸є⁸т⁸а⁸д⁸ з⁸к⁸ц⁸і⁸ю в «Тріоді Постній» 1627 р. та виправлення з грецьких оригіналів текста «Тріоді Цвѣтної», 1631 р.⁴).

Цими прізвищами вичерпується реєстр відомих нам лаврських перших друкарів, що виявляли в своїх виданнях гарне знайомство з принципами друкарської техніки та художньої обробки книги.

В грудні 1627 р. архимандритом Київсько-Печерської Лаври було обрано найбільш освічену людину свого часу, що зайняла також посаду митрополита київського—Петра Могили. Майже двадцять років стояв він на чолі Лаври (+ 31 грудня 1646 р.) та приймав найближчу участь в житті лаврської друкарні. За прикладом Єлисея Плетенецького, Могила зібрав навколо себе найкращих представників сучасної інтелігенції та ще ширше поширив в Лаврі видавничу діяльність. Друкарня за його часів одержала мабуть певну організацію. В панегірику Умног⁸іа н⁸ ѣ⁸ст⁸х п⁸ѣ⁸ног⁸л⁸о⁸к⁸і⁸є, піднесеному Могилі на Великдень 1630 р. пр⁸є⁸ д⁸ѣ⁸л⁸а⁸т⁸є⁸л⁸и к⁸ т⁸п⁸о⁸г⁸р⁸а⁸ф⁸і⁸н, ми зустрічаємо друкарські посади, що рахувались за певними особами. На чолі друкарні в той час стояли Памва Беринда—т⁸п⁸и⁸ї⁸ка⁸р⁸о⁸к⁸о⁸д⁸є⁸ц⁸ і Тарасій (Земка)—к⁸л⁸є⁸г⁸о т⁸п⁸о⁸д⁸п⁸р⁸ак⁸і⁸т⁸є⁸л⁸, себ-то керовник друкарні; крім того в «Імнології» перераховуються ще десять осіб: ієродіакон Ісаія—т⁸п⁸о⁸н⁸а⁸з⁸и⁸р⁸а⁸т⁸є⁸л⁸, чернець Арте-

феръ, изданная въ 1626 г. Киево-Печ. Лаврой. Варшава 1915.—О. Титовъ. Типографія Києво-Печ. Лавры, гл. IV—VI; див. також «Приложенія».

¹ И. Каратаевъ. № 284.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 55.

² И. Каратаевъ. № 284.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 79.

³ О. Титовъ. Приложенія, стор. 94 і 78.

⁴ И. Каратаевъ. №№ 318 і 382.—В. М. Отроковский. Тарасій Земка, южнорусскій літературний дѣятель XVII в. Петроградъ, 1921.—О. Титовъ Типографія К. Печ. Лавры, гл. V і VI. Див. також «Приложенія».

мій Половкович—*τυποκαυετιτῆς*, Стефан Беринда—*τυπογράφος*, Нафан Зінкович—*наборщик*, Дмитрій Захарієвич—*εταυποπρακίτης*, Парфеній Молковицький і Михаїл Фойнацький—*εξογραφέας*, Павел Макарієвич і Феодот Кипрієвич—*κατίπης*, Леонтій Ієрусалимович—*πνευμαλεύτης*. Прізвища друкарів, що працювали в Лаврі в наступні роки, лишаються невідомими.

Лаврські видання могилянської доби поділяються на дві великі групи: 1) видання, надруковані церковно-слов'янським прифтом, 2) видання польсько-латинські.

Перша група складається переважно з книг богослужбових та навчальних. Подібно своїм попередникам Могила, видаючи книги, вживав ті самі наукові прийоми перевірки та виправлення текстів. На художній бік видання Могила звертав також велику увагу. В цьому відношенні найбільш визначними є «Службникъ» 1629 р., *Акадієты* 1629 р., «Тріодъ цвѣтний» 1631 р., *Апдологіа* 1636 р., *Євѣліє Шчітєаное* Каліста 1637, «Тріодъ постная» 1640 р. і відомий «Требникъ» 1646 р. Величезне по розмірам (1760 стор. in folio), це останнє видання вийшло в світ 16 грудня 1646 р., себ-то за два тижні до смерті Могили. Ритини для «Требника» різав на дереві черпещь Ілія, що з'явився в лаврській друкарні коло 1636 р. Ному належить 139 ритин до Біблії, позначених 1645—1649 рр.

З творів українських письменників в Лаврі в цю добу було надруковано кілька панегіриків та казаннів. Крім згаданої вище «Умногії» 1630 р., сюди треба віднести: *Εὐχαρίστησις* ἅλκο κἀλχνησὶς *ПетрѦ Могиалк* ὡδх *индѣвкх гѹмнѣзїѦм ѿ ма* з школы ретѣрїки, 1632 р.; казання Могили під заголовком: *Крѣтх Хрѣта ЄпѣтєлѦ ѿ кождого чѣка*, 1632 р.; *Εὐφωια κεελοкрѣмѣчаа*, «дедикованая» Могилі лаврськими друкарями в 1633 р. і *Кѣзанїє погребєкое на тѣлоу кнѣза Ілїи Єкѣтополка Четвертєнєкѣ* ректора Колегіума Ігнатія Оксєновича Старушича, 1641 р.

Треба зазначити, що могилянські видання розповсюджувались далеко по-за межі України і зробили де який вплив на друкарство Московщини та Молдавії ¹⁾.

В зв'язку з тим, що члени Могилянського гуртка, як і взагалі українські письменники XVII ст., в творах своїх часто користувались польською мовою, Могила коло 1633 р. завів в лаврській друкарні поруч з церковно-слов'янським також і латинно-польській прифтом. Автори панегірику *Εὐφωια* 1633 р. відзначають цю обставину такими словами:

Єсть добрый ѿ польскоу дрѣкарнѣк почѣтокъ,

Жєбѣ книгѣ кѣло рѣзньхѣ к Парнѣсѣк достѣтокъ.

Первістком цієї «польскоу друкарнѣ» був, мабуть панегірик «*Мнемозине славу, прас у trudow P. Mohily*», 1633 р., складений студентами Братського Колегіума до дня в'їзду Могили в Київ після обрання його в митрополити; з інших польських видань зазначимо такі великі по своїй історичному значінню пам'ятки, як «*Exegesis*» і «*Paterikon*» Сильвестра Косова, 1635 р., «*Τεραστουργїα*» Афанасія Кальнофійського 1638 р., «*Patergon sudow świętych*» Іларіона Дєнісовича, 1638 р. і «*Διθος*» Євсевія Пими́на, 1644 р.

¹⁾ П. Каратаєв. №№ 336, 337, 355, 382, 388, 389, 403, 439, 455, 511, 515, 595 і 637.—О. Титовъ. Типографія Києво-Печер. Лавры, стор. 169—278, 476—478.—Йоно-те Приложеніа, стор. 18⁹)—380.



З Учительної Євангелії 1637 р.



З Акафиста 1654 р.



З Толкової Псалтирі 1697 р.

З художнього боку, польські видання не уявляють особливого інтересу. Крім скромного друкарського орнаменту і звичайних геральдичних образів, ритин в них майже не зустрічається. Тільки *Тераторґґа* прикрашена кількома малюнками; крім того до цього видання прикладено три плани Київсько-Печерської Лаври і Києва, на одному з яких зарисовано старовинну, мабуть збудовану ще Єлисеєм Плетенецьким, будівлю лаврської друкарні¹⁾.

В другій половині XVII та в перших десятиліттях XVIII ст. друкарська діяльність Лаври в залежності від соціально-політичних умов, в яких перебувала тоді Україна, то зменшувалася то збільшувалася, але загалом лаврське видавництво йшло по тому шляху, що позначився вже в попередні часи. Найбільшої продуктивності друкарня Лаври виявляла за архимандрита Інокентія Гізеля (1656—1683 р.р.) та Іоасафа Кроковського (1697—1708 р.р.).

Традиція наукового редагування призначених до друку текстів, що установилася ще в початку XVII ст., продовжувалася і тепер. Видання, як і раніше рясно оздоблювалися ритинами, різаними на дереві, а з кінця 70-х років також і на міді. Друкування провадилося церковно-слов'янським та польським шрифтом. Беручи на увагу згадку Лазаря Барановича в одному з листів до Інокентія Гізеля про печерську «нову польську типографію»²⁾, коло 1670 р. польські шрифти в Лаврі були поновлені, а в кінці вісімдесятих років одлитий був також новий слов'янський шрифт.

Що торкається лаврських друкарів цього періоду, то в початку 1660-х років найближчим помішником Гізеля в керуванні друкарнею був Варлаам Ясинський. В 1669—1680 р.р., як «дозорца» друкарні виступає ієром. Іоасафат, а з друкарів згадуються Іван Армашенко, Менжинський, Тимофій Кушка, батиршик Олексій Мушин. Пізніше «начальникомъ печатного двора» був ієромонах Софонія. В самому кінці XVII ст. і в початку XVIII друкарнею завідував ієросхимонах Стефан, а після нього ієромонахи Антоній Тарасович, Тихон та Веніамин Фальковський.

На ритинах, що друкувалися в ті часи в Лаврі, зустрічаємо імена ченця Лії, що працював ще за часів Петра Могили, Прокопія, Євстратія Д., Дорофея, Іоана Реклинського, Федора, Никодима Зубржицького, Тита, Даніїла Галяховського, Іларіона Мігури, Марка Семенова, Тихона, Глікерія Баранецького та инш., крім того—славнозвісних в кінці XVII та початку XVIII ст. різьбярів на міді Інокентія Щирського і Леонтія Тарасевича, що одержав освіту в Аугсбургові.

Велику частину лаврських видань другої половини XVII та початку XVIII ст. складають книги святі та літургійні. Із них в друкарському відношенні найцікавіші: *Акадісты всеседмичныя* 1677 р., *Аїтґах* 1695 р., *Євґліє* 1697 р., *Уалтирь єх краткнѣх толкованіємъ* 1697 р., «Тріодь цвѣтная» 1702 р., цікаве по формату (56×38 сант.) Євангеліє—*апракосъ* 1707 р., «Служебникъ» 1708 р., *Євґліє* 1712 р., *Уроложієв ѿ ѿгть Часослова* 1713 р., *Уалтирь* 1715 р. та инші³⁾.

Року 1661 з благословення Інокентія Гізеля Лаврська друкарня видрукувала Патерікъ Іан ѡтечннкъ печерскій, що був наслідком довгої під-

1) О. Титовъ. Типографія К.-Печер. Лавры, стор. 279—308.—*Пою-єс* Приложенія, стор. 519—530.

2) Письма преосв. Лазаря Барановича. Черниговъ, 1865, стор. 75.

3) П. Пекарскій. Наука и литература... т. II, №№ 111, 128, 210, 226, 287.—О. Титовъ.—Приложенія. Стор. 424—429; 462—471; 482—484; 256—262; 475—481; 222—224; 505—507; 508—510; 511—512.

готовчої роботи, друкарської та редакційної, початої ще за Петра Могили та що продовжувалася за Іосифа Тризини. Це перше слов'янське видання Київсько-Печерського Патерика було рясно ілюстровано різаними на дереві ритинами Ізії, що датовані 1655—1658 рр. Текст та ілюстрації видання 1661 р. майже без змін передруковувалися потім в 1678 та в червні 1702 р. Одначе разом з примірниками, що звичайно зустрічаються, третього видання, в грудні 1702 р. Лавра надрукувала кілька окремих примірників, призначених для подарунків, з різаними на міді ритинами Л. Тарасевича¹⁾.

Визначне місце серед лаврських видань того часу займають твори сучасних українських письменників. Так, з творів Іоанкія Галятовського в Лаврській друкарні були надруковані: *Каючъ разсавкуиѧ* 1659 р.; *Казанна*, приданна до книги *Каючъ разсавкуиѧ назканон*, 1660 р.; *Мессѧ пракдикый*, 1669 р. (те ж саме польською мовою: *Messiasz prawdziwy*, 1672 р.), Лазарь Баранович видав в Лаврі: *Мѣчъ дхкий* 1666 р., *Żywoty świętych* 1670²⁾, *Lutnia Apollinowa* 1671 р., *Трѣмъ словесъхъ проноукѣднѣмъ* 1674 р.³⁾. «Псалть о преставленіи царя Алексеѧ Михайловича» 1676 р. Далі треба зазначити *Миръ съ Богомъ члвчкѣмъ* Інокентія Гізеля, 1669 р.; збірники казаннів Антонія Радивиловського: *Огородокъ Марїи Бгѣмъ* 1676 р. та *Рѣчницъ Хкѣ* 1688 р.; чотири томи відомих *Четѣхъ Мінеїв* Димитрія Ростовського під загол. *Книга житій стѣхъ*, 1689—1705 рр. (друге видання було надруковане в 1711—1718 рр.⁴⁾).

З історично-літературного відношення значиний інтерес уявляють напегіричні вірші та казанія, надруковані в Лаврі в кінці XVII та поч. XVIII ст.: «*Trybuit jasnie wielm. I. Samuylowiczowi*» від київо-могилянських колегіатів, 1686 р.; кілька творів Стефана Яворського: «*Echo glosu wołającego na puszczy*» 1689 р., в пошану гетьмана Мазеви, «*Arctos*» 1690 р. і «*Pełnia nieubytującej chwały*» 1691 р., в пошану Варлаама Ясинського та казанія Вінноградъ Хкѣ, виголошене на шлюбі племянника Мазеви піженського полковника Івана Обідовського з Анною Кочубеївною в Батуринській церкві року 1698; з того ж приводу присвятив Обідовському свої вірші—«*Pierromenes Sarmacki*» 1698 р. відомий Пилип Орлик, що підписався на них, як писарь конєісторський митрополії київської. З інших напегіричних віршів зазначимо «*Vogaty wigidarz*» Яна Орновського 1705 р., в пошану харківського полковника Ф. Захаржевського, та «*Domus Sapientiae*» Андрія Хмарного 1708 р., в пошану митрополита Іоасафа Кроковського. До 1709 р. відноситься проповідь Феосфана Прокоповича—*Панегурикъ пѧнъ слово похвалное ѡ преславноѣ на койскави ескѣйскѣмъ поклѣкѣ*. Казанія де

¹⁾ *Пекарскій*, №№ 55 і 56.—О. Титовъ, Приложенія, стор. 385—401.

²⁾ Заголовок цієї праці Барановича читається так: «*Żywoty świętych ten Apollo pieie; iak ci działali, niech tak każdy dzieie...*» В деяких більш рідких примірниках заголовок книги має другу формулюнку: «*Apollo chrześciański opiewa żywoty świętych; z chwalcich spoty ucho skłon z ochoty...*» Див. наприклад, примірник бібліотеки Б. Київської Дух. Академії під значком *Вол.* 572.

³⁾ Лист Барановича до Варлаама Ясинського з докладним проектом композиції заголовк. листка «*Трубъ*» див. «*Письма Лазаря Барановича*», Черниговъ, 1865, стор. 22—24.

⁴⁾ *Пекарскій*, №№ 29 і 93.—О. Титовъ, Приложенія, стор. 381—384, 402—418, 423, 444—458, 530—531.

було тоді-ж видане також і по латині під заголовком «Panegyricus de celebratima viclogia», з додатком віршу «Epitaphium» латинською, польською та слов'янською мовами. Текст цих панегіричних творів прикрашується різними геральдичними емблемами та численними ритинами І. Щирського та Л. Тарасевича ¹⁾.

В 1674 р. в Лаврі був надрукований відомий Євоніс (2-ге вид. 1678 р., 3-є 1680), що звичайно приписують Інокентію Гізелю, але без досить переконуючих підстав. Того-ж 1674 р. Лаврська друкарня видала найдавніше з тих, що збереглися до нашого часу драматичних творів Київсько-Могилянської колегії «Алексій, человекъкозъ Пожій», а р. 1712 надрукувала збірник моральних навчань для юнацтва під заголовком «Діла Іеро-політїка, in 12^о, прикрашений «ради охотївїйшаго прочитанїя» 67 ритинами на міді ²⁾.

З більш дрібних творів Лаврської друкарні зазначимо низку так-званих академічних тезисів кінця ХVІІ—поч. ХVІІІ ст. з ритинами І. Щирського та інших, кілька слов'янських букварів (1664, 1670 рр.), «елементарі» польською та латинською мовами та два календарі—на 1714 і 1717 рр. ³⁾.

Лаврські видання цього періоду розповсюджувалися далеко поза межами Києва. В п'ятдесяті-семидесяті рр. Лавра не раз надсилала свої книги на продаж до Москви, де в 1672 р. її друкарські майстри Тимофій Кушка та Олексій Мущин відкрили навіть книгарню. Однак торгівля у Кушки та Мущина пішла не дуже жваво, так що вони швидко були примушені подати чолобитну про перенесення їх до Смоленську та українських міст. Крім Лаври, українськими, зокрема київо-печерськими книгами, торгували в Москві також і київські міщани. Московський уряд, не задовольняючися купівлею лаврських видань, в 1669 р. провадив з Інокентієм Гізелем переговори про друкування в Лаврі «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» і «Бесѣдъ на дѣлїя св. апостолъ». Гізель, однак, не виявив бажання прийняти московське замовлення і відмовився від нього ⁴⁾.

До кінця ХVІІ ст. друкарня працювала, мабуть, в старому приміщенні, малюнок якого вміщено на плані, прикладеному до «Тератургимы» 1638 р. Коло 1701 р., за Іоасафа Кроковського, для друкарні було збудовано новий будинок: відвідавши цього року Київ московський священник І. Лук'янов в описі своєї подорожі залишив між-іншим таку замітку: «вишїй кругъ монастыря ограду дѣлають каменную, зѣло великую; да дѣлають палату друкарню, гдѣ книги печатать» ⁵⁾.

В наступні часи, з 1718 до 1800 р. діяльність лаврської друкарні поширювалася при менш сприятливих, порівнюючи з ХVІІ століттям, умовах.

Два рази на протязі цього періоду друкарня терпіла від пожеж, що були в Лаврі. Велика пожежа, що була вночі з 21 на 22 квітня 1718 р.

¹⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 709—716.—П. Пекарскій, №№ 2, 142 і 143.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 484—486, 497—498 і 531—534.

²⁾ Пекарскій, т. II, стор. 333—335 і № 216.—Удольскій. Очеркъ № 881.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 421—423, 507—508.

³⁾ Пекарскій, №№ 232 і 309.—Удольскій, №№ 798 і 847.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 465—475. Приложенія, стор. 420, 510 і 516.

⁴⁾ В. Эйхгорнъ. Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть ХVІІ в. М. 1894.—К. В. Харламовичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань. 1914, стор. 440—445.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 340—360.

⁵⁾ Про діяльність Лаврської друкарні в 1647—1718 рр. див. О. Титовъ. Типографія Кієво-Печ. Лавры, стор. 309—495.

та принесла великі збитки всьому монастирю, захопила також і будинок друкарні та знищила, мабуть, різні друкарські прилади, напр., дерев'яні кліші, запаси паперу та багато надрукованих вже книг. В огні між-иншим згинула і остання четвертина 2-го видання Чет'їх Міней Димитрія Ростовського. Завдяки пожежі праця в друкарні на деякий час цілком припинилася і була відновлена лише в 1720 р. Відбудований після пожежі будинок друкарні мав, мабуть, той вигляд, в якому його зображено на заголовковому листку Біблії 1758 р. Вночі з 2 на 3 серпня 1772 р. друкарня знову була «разорена пожарнымъ случаемъ», під час якого згоріла словолитня та верхній поверх друкарні, де були комори книжок, паперу та інших друкарських матеріалів¹⁾.

Інші обставини, що несприятливо відбилися на діяльності Лаврської друкарні, стоять в зв'язку з тими церковно-політичними відносинами, що створилися в XVII і XVIII ст. між київською митрополією та церковною владою Московщини. В Москві вже давно звернули увагу на те, що українські книжки, зокрема видання Київсько-Печерської Лаври, мають багато відмінного, порівнюючи з виданнями, що друкувалися в московській друкарні. З особливим упередженням до «новослагаемыхъ» українських книг відносився московський патріарх Іоаким. Як відомо, в 1685—1686 рр. київська митрополія, що входила до того часу в склад Царьгородського патріархату, підпала під владу патріарха московського. В зв'язку з цим, коли в 1688 р. Київсько-Печерська Лавра збиралася видрукувати збірник казаній Антонія Радивиловського—«Вънецъ Христовъ», патріарх Іоаким став вимагати, аби книга була передана йому, патріарху, для попереднього перегляду, а в наступнім році Іоаким дорікав Ясинського за видання без патріаршого «досмотрѣнія и благословенія» першої четвертини Міней Димитрія Ростовського.

В січні 1718 р. в Лаврській друкарні був надрукований «Минологіонъ», де на заголовковому листку Лавра називалася ставропигією єт'кїиѣ кїєвскѣ константинопольскѣ патріархи. Цей одгук давньої залежності церковно-ієрархічної звернув на себе увагу Петербургського уряду. Від архимандрита Іоаннікія Сенютовича стали вимагати пояснень, яким чином була дозволена така помилка. Стурбований Сенютович відповів, що власноручно написав текст заголовкового листка для «Минологіона», де про Лавру висловився, як про «ставропигію неконную святѣйшаго вселенскаго константинопольскаго, нынѣшнюю же московскаго всероссійскаго патріарха». Цей текст «зміцнювалъ» Филип «зміцарь», що, з свого боку, зазначив, що він «визначовалъ» вищезгаданий напис слово в слово з рукопису архимандрита та відбитку передав друкарю, о. Тихону, але одержав назад «подчерпный», який і знайшли в друкарській келії, а хто підчерпав, залишилося невідомим. В зв'язку з цим інцидентом Сенат указом від 22 грудня 1720 р. наказав «именоваться кїевскому и черниговскому монастырямъ во всѣхъ книгахъ ставропигією всероссійскихъ патріарховъ, а не константинопольскихъ, и вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ, прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справлявать, прежде печати, съ тѣми великороссійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. А другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не обьявлять объ оныхъ въ духовной коллегіи, и не брать отъ оной позволенія, въ

¹⁾ Сялиц. Павелъ Троцкий. Типографія Києво-Печерской Лавры «Труды Киевск. Дух. Академіи», 1865 г., № 6, стор. 163—165.—О. Тимощ. Опр. сѣл., стор. 444—445.

тїхъ монастиряхъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ церкви восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія прозойти». В наступних після цього синодальних указах Лаврі наказувалося називатися ставропігією Св. Синоду і перш ніж друкувати ту чи иншу книгу надсилати по два примірники «пробъ» (коректур) для остаточного виправлення та дозволу в Московську Синодальну контору. Пізніше Синод примусив Лавру давати щорічні відомости про те, які книги були надруковані лаврською друкарнею на протязі року.

В звязку з цими указами керовникам Лаври доводилося немало давати пояснень Синоду, вислуховувати уваги та суворі докори за ті або инші помилки в лаврських виданнях. Так, наприклад, в 1770 р. сириводу помилок, що були в надрукованій Лаврою Біблії, преосв. Платон казав в Синоді повіреному Лаври ієром. Агею: «хорошо бы при указѣ синодальномъ оную (Біблію) послать въ Лавру съ хорошимъ репримандомъ; надобно-бъ де Лаврѣ добрую дать финфу и проучить ихъ хорошенько: сами ореографіи не разумѣють, а знающаго изъ стороны принять не хотятъ; писали уже указы объ исправномъ печатаніи не однажды и не дважды и подтверждали неоднократно, но они насъ не слушаютъ, и не знаю, въ какую надежду, какъ бы нарочно въ противность отмѣнно печатають московскимъ экземплярамъ. Мы принуждены другія принять мѣры...». Інші синодальні члени до цього додавали, що «и в бумагахъ, присылаемыхъ въ Синодъ за подписомъ самого архимандрита Лавры, нѣтъ правильности; тѣмъ болѣе не можетъ быть правильности въ книгахъ, которыхъ исправленіе поручается монахамъ небрежнымъ».

Тільки в 1786 р., за митрополита Самуїла Миславського, що об'єднав в собі владу над київською єпархією та Київсько-Печерською Лаврою, догляд за подібністю лаврських видань з московськими було видучено з відому Синодальної Контори та передано Київському митрополитові ¹⁾.

На протязі ХVІІІ ст. Лавра користувалася монополією видавництва та продажу церковно-богослужбових книг в межах Київ і енергійно боролася з конкурентами. В 1766 р., наприклад, вона вимагала від мійського уряду заборонити якомусь то ченцю продавати на київо-подольскім торгу книги чернігівського видання. Митрополити Київські, владі яких Лавра, як ставропігія Св. Синоду, до Самуїла Миславського не корилася, не завжди були задоволені з цієї монополії і час од часу робили спроби заснувати друкарню при Київсько-Софійськім соборі.

Особливо настирливо домагався права на відкриття друкарні при митрополитській катедрі в 1752—1753 рр. митрополит Тимофій Щербацький. В своїх клопотаннях перед Колегією Закордонних Справ і Св. Синодом зазначав він, що це право було вже надано його «антецессарамъ» Гедeonу Святополку-Четвертинському, Варлааму Ясинському та Іосафу Кроковському і доводив, що без друкування книг «обойтиса митрополіи кievской всеячески не можно», тому що лаврських видань не вистарчає ні для обслуговування парафіяльних храмів, ні для потреб православних чужоземців, наприклад, греків, що були примушені таким чином купувати книжки у Венеції. Крім того і Академії Київській книги «необходимо къ ученіямъ потребныя» доводиться набувати за кордоном, чому «немалая сумма денежная ежегодно съ государства Россійскаго за рубежъ выходитъ».

Побоюючися, в разі задоволення клопотань Щербацького, шкідливої для себе конкуренції, Лавра вирішила вжити всіх заходів, аби зруйнувати

¹⁾ Пекарскій, ІІ, № 359 і стор. 668—670.—ІІ. Троицкій, loco citato, стор. 172—176 і 199—200.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 374—378, 445—450.

його наміри. «Хотя до десяти тысячъ терать буду, только не доущу преосвященному митрополиту имѣть типографію», казав сириводу цього архимандрит Лаври Лука Білоусович.

За для перешкод Тимофію Щербацькому в С.-Петербург, а потім і до Москви, де в 1753 р. перебувала Єлизавета Петровна і куди тимчасово були перенесені засідання Св. Синода, Лавра командірувала, як «стряпчого» свого ієромонаха Софронія Тернавіота, котрому доручила піклуватися цією справою і в Колегії Закордонних Справ, і в Синоді, а також намагатися захисту у різних впливових осіб, та особливо у цариці, що особливо сприятливо відносилася до Лаври. В клопотанні, що Софроній Тернавіот подав 16 липня 1752 р. до Колегії Закордонних Справ, Лавра зазначала, що наперекір посиланням Тимофія Щербацького на грамоти, що були дані його попередникам, «въ древнихъ, среднихъ и недавно минувшихъ годахъ въ Киевской епархіи типографіи не было, а имѣлась издавна и нынѣ имѣется типографія въ Киево-Печерской Лаврѣ, высокомогучими грамотами утвержденная»; ця друкарня «во всякой исправности находится, и не токмо киевскую, но и протчим епархіи, по востребованіямъ, такожъ и заграничныхъ благочестивыхъ людей всякими церковными книгами безъ скудости доволствуетъ... а ежели кому каковы книги и вновь выпечатать потребно будетъ, то К. Печ. Лавра тѣхъ желателей удовольствовать можетъ». В разі митрополиту дана буде грамота на влаштування особливой друкарні та вільне друкування книг, для Лаври «счрезъ то великая послѣдуетъ обида», через то, що «имѣющихся при киево-печерской типографіи майстеровыхъ людей—справщиковъ, наборщиковъ, словолитейщиковъ, прастмайстеровъ, батѣйщиковъ, перенлетчиковъ, рѣшниковъ и прочихъ его преосвященство, яко вольныхъ людей, къ новой своей типографіи вышешю платою перевести можетъ, отъ чего давно устроенной и жаловаными грамотами утвержденной Киево-Печерской типографіи крайнее разореніе, а Лаврѣ великая обида воспослѣдуетъ». В серпні 1752 р. Лавра звернулася з проханням до самої Єлизавети Петровни, а 30 квітня 1753 р. написала цариці нову чолобитню, в якій були повторені міркування, що були вже висловлені минулого року, і просила захистити її від «крайнего и невозвратнаго убытка и печальной обиды» і преосв. Тимофію, «затѣйной нимъ напрасно типографіи имѣть не позволять: ибо въ томъ его преосвященству и всей Киевской епархіи и малѣйшей не состоитъ нужды».

Хоча в розгорівшійся таким чином боротьбі симпатії Єлизавети Петровни були на боці Лаври, проте Колегія Закордонних Справ і Синод виступили «доброхотами» митрополита. Можливо, що Тимофій Щербацький не жалкував грошей для підкупу потрібних йому урядовців: у всякому разі Софроній Тернавіот підозрівав з його боку «многоятежныя волны мздоуодаянія». 13 жовтня 1753 р. Синод підписав грамоту на відкриття друкарні при митрополичій катедрі та, без докладу цариці, передав її Тимофію Щербацькому, що перебував в Москві. В грудні 1753 р. митрополит виїхав з Москви до Київ. Одне святкував він свою перемогу недовго. Тернавіот, що залишився в Москві, не дивлячися на те, що справу начебто було програно, продовжував «стужать» у цариці і паренті досяг того, що 19 квітня 1754 р. до Києва було послано послання від Синоду, котрий і одібрав у Тимофія Щербацького з таким зусиллям добуту ним синодальну грамоту.

Року 1767 клопотання про відкриття друкарні при Софійському соборі підняв митрополит Арсеній Могиланський, але і його спроба не мала успіху.



КО ДАМІАНЪ ПРИІДЕ АНГЕЛЪ, ЕЗЪ ОБРАЗѢ ОЕОДОСІА, ОБЪЯВИ МНѢ ПРЪВО



Ритина Л. Тарасевича з Патерика Печерського 1702 р.

В боротьбі з київськими митрополитами Лавра перемогла і залишилась при монопольних правах на друкування богослужбових книг. Але привилей на виключний продаж книжок Печерський монастир наприкінці ХVІІІ ст., очевидно, вже втратив. В 1778 р. завідуючий лаврською друкарнею, в пояснення безгрішної лаврської скарбниці, зазначав, що «прежде, кромѣ кієво-печерской лаврской лавки, нигдѣ не торговали въ Кіевѣ книгами, а если и торговали частныя лица, то лаврскими книгами въ пользу Лавры, а теперь много лавокъ съ церковными книгами въ пристойнѣйшихъ мѣстахъ, чѣмъ лаврская лавка, при самыхъ публичныхъ улицахъ, и торгуютъ книгами изъ типографіи московской, черниговской и почаетской»¹⁾.

Наведені вище розпорядження центральної влади, що обмежували видавничу діяльність Лаври і ставили її в цілковиту залежність від московської церковної цензури, помітно змінили, порівнюючи з ХVІІІ ст., характер лаврського друкарства. В Лаврській друкарні друкувалися тепер книги, майже виключно церковно-слов'янською мовою, переважно для потреб церковного життя.

Не перераховуючи всієї кількості цих богослужбових видань, зазначимо тільки «Псалтирь» 1720 р., in 12^o, ледве чи не першу книгу, що була надрукована Лаврою після пожежі 1718 р.; потім—«Апостолъ» 1722 р. і «Тріодъ цвѣтную» 1724 р., в яких вперше було уміщено, за підписом протектора друкарень Гавріїла Бужинського, встановлені синодальним указом цензури свідчення. Крім того, згадаємо «Молитвословъ» 1746 р., цікавий своїм мініатюрним розміром—in 24^o; «Акаѳистъ вмч. Варварѣ», що витримав в ХVІІІ ст. величезну кількість видань, і інші²⁾.

З видань, що не належать до богослужбових, зазначимо «Біблію» 1758 р., надруковану в Лаврі «первымъ тисненіемъ» за текстом московської Біблії 1756 р., з портретом Єлизавети Петровни та 48 ритинами в вигляді заставок³⁾; «Патерикъ Печерскій» 1760 р., з репродукціями ритин Л. Тарасевича з Патерика 1702 р. (видання було повторене в р.р. 1768 і 1796); «Догматы православныя вѣры» ієром. Самуїла Миславського, 1760 р., що дають цікаве з'єднання слов'янського та латинського текстів в межах одного видання; «Книгу житій святыхъ» Димитрія Ростовського, 1764 р., передруковану з виправленого московського видання 1759 р.⁴⁾

Книг світського змісту в цей період надруковано було дуже небагато. До них треба віднести, наприклад, Панегірик в пошану Єлизавети Петровни, складений префектом Київської Академії Михайлом Козачинським і надрукований «стрегубымъ діалектомъ»—слов'янською, латинською та польською мовами—в 1744 р. З підручників, виданих в ХVІІІ ст. Лаврою, крім кількох букварів, зазначимо латино-польську Піарську граматику, що була надрукована з особливого дозволу Синоду в 1765 р. для Київської Академії⁵⁾.

В відношенні зовнішності лаврські видання ХVІІІ ст. продовжували художні традиції минулого часу, і, наприклад, Вс. Ізм. Срезневський га-

¹⁾ П. Троцький. Типографія Кієво-Печерської Лаври. «Труды Киевск. Дух. Академіи» 1865 г., № 6, стор. 170—172, 183—187.—О. П. Титовъ. Къ исторіи Кіевской Духовной Академіи въ ХVІІ—ХVІІІ вв. Выпускъ III. К. 1913, стор. 65—132.

²⁾ Печерскій, №№ 432, 508 і 564.—В. П. Срезневскій и А. А. Белъ. Изданія церковной печати времени имп. Елисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, № 135.—Вперше «Акаѳистъ вмч. Варварѣ» був надрукований в Лаврі 1698 р. Печерскій II, № 5.

³⁾ В. П. Срезневскій и А. А. Белъ, ор. cit. № 348. П. Троцький зазначає ще Євангеліє, надруковане в 1777 р. грецькою мовою (I. c., стор. 182 і 191).

⁴⁾ Срезневскій и Белъ, №№ 395, 399. Удольскій, №№ 2405, 2530 і 3076.

⁵⁾ Срезневскій и Белъ, №№ 76 і 77.—Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, Отд. II, томъ III, К., 1906, стор. 227—229.

дає, що з усіх друкарень, що працювали в Росії за царювання Єлизавети Петрівни, друкарня Київсько-Печерської Лаври займає перше місце і по вдалому поєднанню та розподілу шрифтів, і майстерним прикрашенням сторінок—заставками, кінцівками, ініціалами і рамками навкруги тексту, і художньою композицією заголовкових листків і ритини¹⁾.

Що торкається технічного обладнання лаврської друкарні, то треба зауважити, що в XVIII ст. друкування переводилося на шости ручних верстатах. Містилася друкарня в будівлі, вигляд якої показано на заголовковім листку Біблії 1758 р. Коло друкарні було спеціальне помешкання для словолитні, де в вісімдесятих роках було 8 словолитних пічок. Відливкою літер займалися в цей час головним чином закордонні майстри, але коло 1775 р. «тицаремъ» був лаврський ієром. Донат. Крім словолитні при друкарні існувала ритувальна майстерня та інтролігаторський відділ.

Діяльність друкарні перебувала під доглядом спеціальних завідуючих з ієромонахів. Під їх доглядом перебували також різні подвір'я, пасіки та сінокоси, зараховані до друкарні, а також і окрема друкарська скарбниця. В одному з друкарських подвір'їв, в с. Пакулі Чернігівського намісництва в 1759—1786 р.р. функціонував напірний млин, що належав Лаврі²⁾.

В кінці XVIII ст. з ініціативи Самуїла Миславського в Лаврі була заведена також поруч з церковнослов'янською і світською друкарня. Скористувавшись перебуванням цариці Катерини II в Києві, Самуїл Миславський звернувся до неї з відповідним проханням, і 15 березня 1787 р. було видано височайший указ про відкриття при Лаврі «Типографіи Академіи Кіевской» для друкування книг російською і чужоземними мовами. Приступивши до організації світського друкарства, Самуїл Миславський переслав раднику закордонної канцелярії Н. Н. Бантини-Каменському 1.500 карб. з друкарських сум та прохав його набути для Лаври шрифти, що були вже вживані. Завдяки посередництву Бантини-Каменського Академічна друкарня того-ж 1787 р. почала свою діяльність. Першою надрукованою в ній книгою були «Поздравительныя рѣчи имп. Екатерине II, во время высочайшаго ея въ Кіеся, прибытія, пребыванія и отшествія сказываемыя кіевскимъ митрополитомъ Самуиломъ» 1787 р. В наступному тут друкувалися головним чином підручники для Академії, низка видань «Краткаго историческаго описанія Кіево-Печерскія Лавры» Самуїла Миславського, Київські місяцеслови на роки 1797—1800, що склалися, по свідоству архієп. Філарета, Іринеем Фальковським. В літературному відношенні мають інтерес численні слова та промови Іоанна Левади і кілька од в пошану митрополита Ієрофея Малицького: «Радостныя чувствованія музъ» 1796 р. і інші. Для потреб Академічної друкарні в 1790 р. в Лаврі була відкрита словолитня російських і чужомовних літер. При митрополиті Євгенії Болховитинові (1822—1837 р.р.) світське друкарство в Лаврі було поширено та поліпшено. Шрифт, верстати, словолитні машини і инше приладдя митр. Євгеній одержував від московського друкаря Семена Селивановського, або, при його допомозі, від закордонних фірм³⁾.

¹⁾ *Грозневский и Бекъ*, стор. XV—XIX.

²⁾ *П. Гроцький*. «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1865, № 6, стор. 165—168, 177—178 і інші. На стор. 163 і 192 Гроцький наводить реєстри завідуючих друкарнею 1731—1803 р.р., складені, одначе, без потрібної старанности (пор. стор. 192 і 201).

³⁾ *П. Гроцький*, стор. 194—196, 205—207. — *В. Селениковъ*. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ. «Русскій Виблюфцль», 1911 г., № 7, стор. 16—18; 1912, № 2, стор. 58—65.

Діяльність Лавреської друкарні займає майже всю історію київського друкарства XVII і XVIII ст. В 20 роках XVII ст., поруч з лавреською, в Києві існували ще дві приватні друкарні. Обидві вони перебували на Подолі; одна належала Тимофію Олександровичу Вербицькому, друга—Спиридону Соболю.

«Друкар» Тимофій Олександрович Вербицький, як видно зі зберігшихся документів, був київським громадянином, міщанином і в той же час товаришом Запорізького війська. Вперше ім'я його, як «маістера художества печатнаго», зустрічається серед друкарів, що надрукували в 1623 р. в Лаврі «Бесѣды на 14 посланій ап. Павла». Після цього Вербицький поїхав, очевидно, на Запорожжя, а після повернення в кінці 1624 р. купив у запорозького козака Іосифа Путивця за 200 коп грошей литовських садибу на Подолі, недалеко від церкви св. Спаса. В тій же садибі, треба гадати, він і улаштував свою друкарню. З видань Вербицького відомий є тільки *Часослов*, що був скінчений друком 27 серпня 1625 р. і повторений 6 травня 1626 р. В дальнішому ми бачимо Вербицького вже в Довгому Полі (Кимполунг в південній частині Буковини), де в 1635 р. в друкарні воєводи Матфія Басараба він надрукував *Трєкнижє сїрєчє Матєх'нижє*¹⁾.

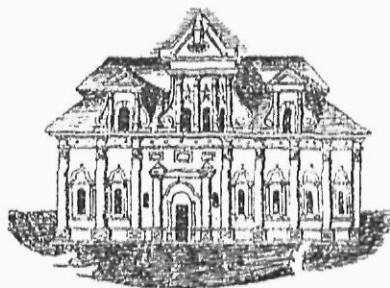
Найстаріше з відомих в бібліографії київських видань Спиридона Соболя—*Аїмонарєх сїрєчєх цєкѣтників*—було надруковане в 1628 році в *Дворѣ Іоанна Борецького*, митрополита К: Ця вказівка на «дворь» Борецького схиляла деяких (митроп. Євгеній) до думки, що друкарня Спиридона Соболя містилася в резиденції Іова—в Михайловському монастирі. Однак Максимович з досить певною переконаністю довів, що у Іова Борецького в той час було два подвір'я на Подолі, що йому особисто належали. В одному з них, мабуть, і провадив друкування Соболя. Після видання «Аїмонаря» Соболя надрукував в Києві ще чотири книги: *«Минею общую»* 1628 р., *Сїктонхъ* 1629 р. (два видання) і *Апостолах Тєтрєхъ* 1630 р. Останнє видання зроблено було «коштомъ и накладомъ пана Богдана Стеткевича, подкоморого мстиславского». Коло 1630 р. Соболя залишив Київ та переїхав з своєю друкарнею до Білорусі. Тут він друкував спочатку в заснованих Стеткевичами монастирях: Кутейнським коло Орші (1631—1632 р.р.) і Буйнічеським коло Могильова (1635 р.), а в 1635—1638 р.р. його друкарня працювала в Могильові²⁾.

Після того, як Соболя переніс свою діяльність до Білорусі, з 1630 р. до кінця XVIII ст., в Києві існувала одна тільки друкарня Києво-Печерської Лаври, котра, як ми бачили, з 1787 р. завела у себе також і світське друкарство. Друга світська друкарня в Києві була відкрита в 1799 р. при Київському Губерніальному Правлінні. Присту-

¹⁾ *И. Каратаевъ. Описание сл. р. книгъ, №№ 303, 306 і 426.—О. Истоминъ. Матеріалъ для біографіи «друкара» Тимофея Александровича. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора—лѣтописца». Кн. XII, К., 1898.*

²⁾ *М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 703.—И. Каратаевъ. №№ 321, 329, 345, 346 і 367.*

півнини до її організації, Губерніальне Правління купило у мешканця м. Мах-повки шляхтича Тадеуша Герина друкарню, що складалася з одного вар-стата та невеликої кількості російських і польських літер. На початку свого існування друкарня Губерніального Правління друкувала, мабуть, тільки урядові папери ¹⁾.



Друкарня Київсько-Печерської Лаври в XVIII ст.
(Біблія К. 1758).

¹⁾ В. Селенниковъ, Опр. сіт. «Русскій Библіофилъ», 1911 г., № 7, стор. 18.—Див. ще «Краткій историческій очеркъ Киевской Губернской типо-литографіи за столѣтній періодъ, 1799—1899» К., 1899.



IV.

ДРУКАРСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.



Початок друкарства на Чернігівщині зв'язаний з прізвищем знайомого вже нам з Волині Кирила Транквіліона-Ставровещького. Коло р. 1625 він перейшов до унії та був призначений архимандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці свого життя Транквіліон влаштував в Єлецькій монастирі друкарню та коло 7 вересня 1646 р. надрукував в ній збірник своїх віршів та прозаїчних статтів під заголовком

Перло Многоцѣнное. На заголовковому листку книжки зазначено, що зібрані в ній статті «ново на світ видані з нової друкарні» автора ¹⁾. І, дійсно, порівнюючи «Перло» з волинськими виданнями Транквіліона, легко можна помітити, що шрифт, заставки, початкові літери та інші друкарські прикмети в «Перлі» інші, ніж ті, що ми бачимо в почаївському «Зерцалі Богословії» 1618 р., або в рохманівській виданні «Євангелія Учительного» 1619 р. «Перло многоцѣнное» є одно лише відоме нам видання Єлецької друкарні. Мабуть, після смерті Транквіліона († 1646 р.) ця друкарня припинила своє існування.

Відродження друкарського «куншту» на Чернігівщині відноситься до того часу, коли місце архієпископа чернігівського та новгород-сіверського посідав відомий літературний та політичний діяч ХVІІ ст. Лазарь Баранович. В 1670-х роках він відкрив друкарню в Новгород-Сіверську, запросивши для її організації Симеона Ялинського. Роблячи висновок по тих виданнях, що зберіглися, новгород-сіверська друкарня почала діяльність коло 1675 р. і зразу ж почала працювати і слов'янським і польським шрифтом. Друкувалися в ній почасти богослужбові книги, як наприклад «Часословъ» та «Псалтирь» 1675 р., «Анѣологїонъ» 1678 р. ²⁾,—головним-же чином—власні твори Лазаря Барановича та його друзів—Іоанікія Галитовського, що зай-

¹⁾ Каратаевъ. Описаніе, № 593.

²⁾ Гидольскій. Очеркъ, №№ 890, 891 і 926.

мав тоді посаду архимандрита Чернігівського Єлецького монастиря, і Дмитрія Ростовського. З творів Барановича в Новгород-Сіверському були надруковані три «слова» на різні церковні свята, 1675 р., і кілька збірників віршів та трактати польською мовою: «Filar wiary» 1675 р., «Nowa miaga starey wiary», «Księga rodzaju» і «Księga śmierci», всі р. 1676¹⁾. Перу Іоанікія Галятівського серед новгород-сіверських видань належать: «Скаркиница потрібная и пожиточная ксѣмѣ скѣтѣ» 1676 р. (тоді ж і по польськи: «Skarb pochwały») та два полемичних твори: «Stary Kościół zachodni», 1678 р. і «Labeź z piórami śwetimi», 1679 р. Дмитрію Ростовському належать «Чуда пресв. Дѣвы Маріи», що були видані в Новгород-Сіверському в 1677 р. та передруковувалися не раз в Чернігові під назвою «Руна Орошеннаго»²⁾. В 1678 р. в Новгороді-Сіверському був виданий панегирик Олександра Бучинського в пошану гетьмана Самойловича — «Czyhirin, pograniczne miasto, w ciężkim oblężeniu tureckim r. 1677»³⁾.

Мешкаючи зничайно в Чернігові, Баранович не мав можливості встановити потрібного догляду над Новгородсіверською друкарнею та був дуже недоволений її роботою. В листі до Феодосія Сафоновича коло 1675 р. він скаржився, що без нього друкарня не може провадити роботи, що в її виданнях «отъ недосмотра полнехонько опечатокъ», казав, що має дозвіл на заснування друкарні в Чернігові, але перенести друкарню з Новгород-Сіверську було не так легко: «для перевозки этой черепахи пужны хорошие пегасы»⁴⁾. Таким чином друкарня залишалася в Новгород-Сіверську та працювала тут коло п'яти років, з 1675 до 1679. Перенесення її до Чернігову відбулося, мабуть, після того, коли 7 липня 1679 р. майже весь Новгород-Сіверськ був знищений пожежою.

Після перенесення друкарні Барановича до Чернігову, вона була поставлена в Троїцьким Іл'їнським монастирєві. Разом з друкарнею сюди переїхав також і Симеон Ялинський, з яким 7 вересня 1679 р. Баранович склав нову умову⁵⁾. На новому місці діяльність друкарні Барановича поширювалася в тому самому напрямку, що і в Новгород-Сіверську. В друкарні друкувалися богослужбові книжки, твори Барановича та інших українських письменників кінця XVII ст. З творів Барановича в Чернігові були видані: «Notiy pięć, ran Chrystusowych pięć» і «W wieniec Bożey Matki ss. oyców kwiatki», 1680 р., «Богодать и истинна і «Najświętsza nieba i ziemie Carica», 1683 р.⁶⁾. В Чернігові-ж були надруковані всі твори Іоанікія Галятівського, що відносяться до останньої доби його життя († 1688 р.): «Alphabetum rozmaitym heretikom niewiernym» 1681 р., «Fundamenta» і «Alkoran Mahometow» 1683 р., «Грѣхи розмантии» 1685 р., «Боги поганскіи» і «Sophia Mądrość» 1686 р., «Души людей умерлыхъ» 1687 р.⁷⁾. В 1683 р. в Чернігівській друкарні було надруковано «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського, що передруковувалося потім в 1689, 1691, 1696,

¹⁾ В. Н. Перетць, «Filar Wiary» и «Księga Smerci» архієп. Лазаря Барановича К., 1898, стор. 6—7, 13, 27—28.

²⁾ Іван Олексюк, «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського. Кам'янець на Поділля, 1920, стор. 3—4.

³⁾ М. Максимович, Сочинения, т. III, стор. 708—709.

⁴⁾ Письма пресв. Лазаря Барановича. Чернигов, 1865, стор. 204.

⁵⁾ Ця умова під заголовком «Пункта на споряженія друкарні» надрукована А. М. Лазаревським в «Кіевской Старині», 1886 р., № 11, стор. 573—575.

⁶⁾ В. Перетць, Op. cit., стор. 8—10.

⁷⁾ Н. О. Суминов, Іоаннікій Галятівскій. «Кіев. Стар.», 1884.

1697 і 1702 pp.¹⁾. Коло 1684 р. тут був виданий латино-польський панеґірик в пошану Варлаама Ясинського—«Hercules post Atlantem». Автор панегірику був Стефан Яворський, що зазначив на ньому своє призвище при допомозі вигадливого двоїршу:

Jam tibi, mi Lector, supra mea nomina dixi:
Nam platanum baculo junges, sciesque virum²⁾.

Крім Стефана Яворського в Чернігові друкував свої панегірики також і Іоан Орновський: «Muza Roxolanska» 1688 р., в пошану Мазепи, і «Bogata drogich kamieniu speza» 1693 р., в пошану Івана Обідовського. До творів Черніговської друкарні відноситься, без сумніву, також польський вірш в пошану Лазаря Барановича від «товариства куншту типографскаго» з підписом в кінці: «Lucabrationcula Joannis Wieliczowski»³⁾.

Організатором повгород-сіверської та черніговської друкарні Барановича був, як ми знаємо, Симеон Ялинський. Як видно з листа Барановича до Мазепи від 6 лютого 1689 р., Ялинський був мало досвідчений в друкарстві, та, крім того, ще, як це виявилось, людиною сумнівною. Приступивши до влаштування друкарні, Баранович дав Ялинському 4.000 злотих; на ці гроши Ялинський обіцяв «виставити» друкарню та надрукувати книгу Барановича «Трубы словесъ проповѣдныхъ». Але на ділі вийшло, одначе, інакше. «Кгдажь онъ, п. Ялинскій—пипе Баранович,—нѣкгда въ кунштѣ друкарскомъ не бувавши, дошоро сталъ по Вилняхъ ездити учитися и способовъ друкарскихъ шукати, що мы видячи и не прудко зъ працы своей тѣшитися чаючи, повторе 4.000 злотыхъ на выдрукованье книгъ «Трубъ» важили до друкарнѣ печерской». Між тим Ялинський, порозумівшись з новгород-сіверським архимандритом, відлив деяку кількість шрифту та надрукував 3.000 граматик, часословів та елементарів, які без відому Барановича продав в свій «пожитокъ». І в наступному Ялинський продовжував обдурювати Барановича: «завше закладаючи мало не полтори тысячы книгъ», він давав Барановичу тільки третину цієї кількості, а все зверх того йшло в його та о. архимандрита користь. «Що мы видячи»,—продовжує Баранович,—умислили въ Чернѣговѣ препроводити друкарню, абы такъ способѣйшою до выдрукованья намъ праць своихъ и до учиненья пожитковъ намъ, а не кому иншому, поблизу зоставала». Поставивши діяльність Ялинського під свій безпосередній догляд, Баранович остаточно переконався в цілковитій його нездатности до справи та відлучив його з друкарні. «Причина зась отдаленья его отъ друкарнѣ тая,—пояснює він гетьману,—же онъ якъ ремесла друкарского непорядие и недосконале училъся, тылко доходячи чрезъ способы и свою текавость, такъ ани силы многимъ въ друкарнѣ рѣчамъ знаючи, въ отливанью лѣтеръ великіє намъ чинилъ шкоды, матерій добре не умѣлъ приправовати, лечъ отливши азбуку и одну выдруковавши книжку, що разъ ново а ново переливалъ лѣтеры зъ значною намъ шкодою. А що непреливаными лѣтерами друковалъ въ Чернѣговѣ псалтири, шестодневцѣ и малые молитвеннички, тыми отразилъ людей отъ друкарнѣ, же нѣхто не хотѣлъ и глядети на так темное писмо; до того фарбы друкарской не умѣлъ добре въправо-

1) Печарскій. Наука и литература, т. II, № 39.—I. Ойенко. Op. cit., стор. 4—6.

2) Platanus—явір; baculus—кій.

3) М. Максимович. Собрание сочинений, т. III, стор. 707—708, 709—710 і 715.

вати, такъ, же на іншихъ книжкахъ можно бы рукою чернило отерти. Для чого была пришла наша чернігівська друкарня людемъ въ огидъ». Після відлучення Ялинського¹⁾ Баранович запрохав якогось то друкарського «ремесника» з Вільни на іменні Лукаша, котрий взяв «въ нагороду» 3.000 злотих, навчив троїцьких ченців і відливанню літер і виготовленню друкарської фарби²⁾.

Діяльність Іл'їнської друкарні продовжувалася і після смерті Лазаря Барановича († 3 вересня 1693 р.). В 1699 р. тут був надрукований панегірик Петра Армашенка в пошану Мазени під заголовком «Theatrum regniis gloriæ»³⁾, в 1700 р.—*Аноніа*, що приписується Димитрію Ростовському (друге видання—1716 р.)⁴⁾, а в початку XVIII ст. відомий віршенисець, архієпископ чернігівський Іоан Максимович цілком завалив друкарню своїми віршами. З творів його, що були надруковані в Чернігові, зазначимо: *Алфавитъ сокращенный, ридмалн сложенъ* 1705 р., *Бцѣ* дкб 1707 р., *Феатронъ* нан позбѣхъ пракозчнтенъ 1708 р., тлумачення на «Молитву Отче нашъ»; *Царскіи и вѣдѣ крѣта Гдѣа і Ѡсѣхъ блжѣнскѣ евангелскіе* 1709 р., *Бгѣмысли* 1710 р. і *Илѣотронъ* 1714 р. Книжка «Богородице Дѣво», що складається більше ніж з 24.000 віршів, викликала, як відомо, не зовсім прихильну рецензію Димитрія Ростовського, який писав лист Стефану Яворському: «книга стиховъ печатныхъ прислана мѣѣ: Богъ далъ тѣмъ віршенисателямъ типографію, и охоту, и деньги, и свободное житіе. Мало кому потребныя вещи въ свѣтъ происходятъ»⁵⁾.

В 1720 р. Чернігівська друкарня, подібно друкарні Київ-Печерської Лаври, піднала під підозріння петербурзького уряду, що обвинувачував її в тому, що вона друкує книжки «со мноюю противностію восточной церкви». В доказ приводилося, що один калужанин Єраст Кадмий підрижав чернігівську друкарню друкувати, по бажанню старовірському, шкільні часослові, які потім і продавав на ярмарках; крім того в надрукованому в 1710 р. «Богомысли» Іоана Максимовича «явилась многая люторская противность». Через це до чернігівської друкарні було вжито тих самих заходів, що й до київської⁶⁾.

Того ж 1720 р. в Києві розповсюджувалися «голосно» чутки, начеб то друкарню Іл'їнського монастиря уряд вирішив взяти до Петербургу для Олександра-Півської Лаври. Коли ж ця чутка дійшла і до Чернігова, архієпископ Антоній Стаховський 4 червня 1720 р. прохав гетьмана Скоропадського про заступництво, «чтобъ обывтели святой за предстательствомъ незичливыхъ людей не собулося, якъ носится»⁷⁾.

В 1724 р. протектор друкарень Гаврііл Бужинський, звернувши увагу на те, що чернігівська друкарня не присилає ніяких книжок ні для виправлення

¹⁾ Чернігівське видання «Октоїху» 1682 р. надруковане ще Ялинським; в виданнях 1685 р. ім'я Ялинського вже не згадується. Див. *Пекарскій*, Наука и литература, т. II, стор. 672.

²⁾ *А. Лазаревскій*, Два документа къ исторіи Черниговской типографіи. «Кіевская Старина», 1886 р., № 11, стор. 576—579. Пор. «Письма Лазаря Барановича», стор. 242—246.

³⁾ *М. Максимович*, Сочиненія, т. III, стор. 715.

⁴⁾ *Пекарскій*, т. II, №№ 30, 304 і 305.

⁵⁾ *Пекарскій*, т. II, №№ 97, 112, 127, 145, 146, 147, 175 (див. ще 192, 193), 243.

⁶⁾ *Пекарскій*, т. II, стор. 672.

⁷⁾ *А. М. Лазаревскій*, Къ исторіи черниговской типографіи. «Кіевская Старина», 1886 р., № 7, стор. 574—575.

ні для ухвали, постановив послати з Синоду в Чернігов послання з дорученням забрати та перевезти всю тамонню друкарню до Москви за рахунок її завідуючого, з накладенням на нього, крім того, ще штрафу в 1.000 карбованців. Кола чутка про це дійшла до черніговського єпископа, він заступився за архимандрита Іл'їнського монастиря Германа Кононовича, ставлячи йому в оправдання, що друкарня з 1721 р. ніяких книжок не друкувала «недостачества ради матеріаловъ и обветшалости инструментовъ». Тоді Синод постановив, що коли після огляду пароншого дійсно підтвердяться слова єпископа, обмежитися стягненням з Кононовича 100 карб., яко кару за те, що він не посилав щорічних повідомлень про стан друкарні. В 1726 р., однак, поступив донос від одного з бувших в друкарні справщиків з зазначенням, що книги в 1722—1724 рр. друкувалися, але ченці їх сховали. Кононович зумів зробити відповідний відпис, і справа скінчилася для монастиря мабуть добре. Перелякана доносами та позовами, Чернігівська друкарня з 1725 р. почала просити дозволи на друкування книг і навіть клопоталася перед Синодом, аби було прислано «исправнаго и добраго справщика». Синод дав розпорядження послати ченця Феолога, але він чомусь не поїхав до Чернігова¹⁾.

Починаючи з двадцятих років ХVІІІ ст. Іл'їнська друкарня друкувала майже виключно богослужбові книжки; іноді видавалися тут слов'янські букварі (наприклад, в 1743 і 1755 рр.), в 1755 р. була надрукована «Мелевая инструкция»²⁾.

Що до художньої зовнішності, черніговські видання звичайно намагалися наслідувати київським. З ритвиників, прізвища яких зустрічаються на малюнках черніговських книг, зазначимо слідуючих: Михайло Чернявський, Никон Фетурський, Joannes Strzelbicki, N. Z. або Никодим (Зубрицький), Інокентій Піддубний, о. Костянтин, Макарій Синицький, Кузьма Крачковський, Георгій, Влас, Іаков Таліревський, Петро Т., Іліодор, Веніамин та інші³⁾.

В другій половині ХVІІІ ст. черніговська друкарня працювала, як видно, доволі продуктивно. Ставши в 1766 р. в Іл'їнському монастирєві настоятелем, архимандрит Євстафій знайшов в ньому черніговського видання «книгъ разнаго содержания въ переплетѣ, тетрадах и листахъ 11.304 екземпляра, на сумму 46.804 р. 65 коп.». Продаж черніговських книг провадився в ті часи далеко по за межами Чернігова? З однієї справи 1778 р. видно, що книги, надруковані в Іл'їнській друкарні продавалися в Харкові, Ромнах, Сумах, Борзні і навіть в Києві⁴⁾.

Світського друкарства на Чернігівщині не було до кінця ХVІІІ ст. В 1765 р. Малоросійська Колегія збиралася було влаштувати друкарню в Глухові, що був тоді адміністративним осередком. Для цього вона звер-

¹⁾ Пекарскій, т. II, стор. 672—673.

²⁾ В. П. Срезневскій и А. Л. Бельг. Изданія церковной печати времени имп. Елисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, №№ 34, 303 і 304.

³⁾ Пекарскій, т. II, стор. 673.—Срезневскій и Бельг. Ор. cit., стор. XV, XX—XXI і окремі №№ описів.—Див. також статтю «Травировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи» в «Трудахъ Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству ХІV-го Археологическаго съѣзда въ г. Черниговѣ». Черниговъ, 1908, стор. 179—180, з знімками.

⁴⁾ А. Л. Гдѣ и какъ продавались изданія Черниговской Ильинской типографіи въ прошломъ вѣкѣ. «Кіевская Старица», 1889 р., № 4, стор. 199—200.

пудася до Київо-Печерської Лаври з проханням надіслати їй світського шрифту, але Лавра не могла задовольнити прохання Колегії, тому що сама в той час не мала ще світського друкарства. Перша світська друкарня в Чернігівському намісництві відкрита була в Чернігові в 1797 році¹⁾.



¹⁾ В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная деятельность въ провинціи «Русскій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 16 і 19.—Посад Клици, що був в кінці XVIII ст. в складі Новгород-Сіверської губернії, з працювавними в ньому в 1785—1787 рр. старовірськими друкарнями в цей огляд не уміщено, бо він лежить по за межами етнографичної України. Про клицовські друкарні див. *Пв. Калущинъ*. Нѣсколько словъ о Клиповской типографіи. «Библіографическія Записки», т. I, 1858, стовб. 137—159; В. Семенниковъ. Типографіи раскольниковъ въ Клицахъ. «Русскій Библіофилъ», 1912 р., № 1, стор. 58—63.



V.

ДРУКАРНІ В ЛИСАВЕТГРАДІ, КРЕМЕНЧУКУ, КАТЕРИНОСЛАВІ, ХАРКОВІ, МИКОЛАЄВІ ТА НА ПОДІЛЛЮ.



акінчуючи огляд друкарської діяльності на території України в XVI—XVIII ст., нам лишається згадати про кілька урядових друкарень, що були засновані в різних містах українських в другій половині XVIII ст. Всі ці друкарні працювали виключно світським шрифтом та обслуговували головним чином урядові потреби, друкуючи ті чи інші офіційні видання. Книг, що мали б загальний інтерес, в ці часи друкувалося в них дуже рідко. Перша по часу світська друкарня на Україні була відкрита в «Крѣпости св. Єлисаветы», себто в теперішньому Лисаветграді при штабі новоросійського генерал-губернатора А. П. Мельгунова. В червні 1764 р. Мельгунов одержав з друкарні Сухопутного Кадетського Корпусу друкарський верстат зо всіма приладами та різними шрифтами. Крім того з друкарні Корпусу було надіслано в Новоросійську губернію тередорщика Івана Акімова і батирщика Олександра Мухина. Зорганізована таким чином Лисаветградська друкарня почала свою діяльність в 1764 або 1765 р. На чолі її стояв, мабуть, В. А. Чертков, що завідував під час своєї служби в Петербурзі друкарнею Кадетського Корпусу. З видань цієї друкарні, крім «пашпортовъ» та карантинних свідоцтв, в бібліографії відомо тільки одно—комедія Черткова «Кофейный домъ», надрукована в 1765 р.

В березні 1765 р. головним містом Новоросійської губернії було зроблено Кременчук. Сюди було перенесено з Лисаветграду «штабъ», себто губерніяльну канцелярію, і разом з ним перенесено було також і друкарню. Опісля друкарня ця перейшла, мабуть, до видання «Приказа Общественнаго Призрѣнія». В 1786 р. архієпископ смоленський та херсонський Никифор повідомляв Синод, що «при Приказѣ Общественнаго Призрѣнія дѣйствію Єкатеринославскаго намѣстничества нмѣется типографія въ двухъ станахъ, въ которой печатаются гражданской печати пашпорты для купечества, мѣщанъ и цѣховыхъ, подорожныя для разныхъ прїѣзжающихъ, да въ откупничью питейныхъ сборовъ контору ярлыки и

свідѣтельства; болѣе же сего, какъ гражданской, такъ и духовной печати, ничего другого не печатается». Крім того, в Кременчуці в кінці XVIII ст. тимчасово перебувала ще друга друкарня—похідна князя Г. А. Потьомкіна. Друкарня ця була взята Потьомкіним з «Военной Коллегіи» 1 серпня 1787 р. та перебувала при ньому в Кременчуці до 6 червня 1789 р. Потім вона, вже після смерті Потьомкіна († 5 жовтня 1791 р.), знову була в Кременчуці з 5 грудня 1791 року до 9 травня 1792 р., і з 23 червня 1792 р. до 28 червня 1793 р. В друкарні Потьомкіна друкування провадилось російською, французькою, латинською та грецькою мовами. Латинський шрифт було придбано ним в Львові, під час перебування друкарні в Ясах. Друкарня мала п'ять варстатів, з яких один був спеціально призначений до друкування мап, картин та дворянських грамот. Друкарем був Іван Геніх, що працював раніше в друкарні Військової Колегії. В 1791 р. в друкарні Потьомкіна був надрукований передсмертний його твір: «Канонъ вопиющій во грѣхахъ души»¹⁾.

В кінці червня 1793 р. друкарня Потьомкіна була переведена до Катеринославу. Місцевий губернатор В. В. Каховський передав її до видання катеринославського «Приказа Общественнаго Призрѣнія». Разом з друкарнею перейшов до Катеринославу також і друкар Іван Геніх. В початку XIX ст. ця друкарня, придбавши новий шрифт від харківського Університету, перейшла до Катеринославського Губерніального Правління²⁾.

Ще в 1769 р. слобідсько-український губернатор Щербинин мав на думці улаштувати друкарню в Харкові при Духовному Колегіумі. Свій намір Щербинин, однак, чомусь не виконав. Перша друкарня в Харкові було закладена тільки в 1793 р. «Приказомъ Общественнаго Призрѣнія». Крім офіційних видань, з творів цієї друкарні кінця XVIII ст. в бібліографії відомо тільки «Слово на день коронаванія имп. Екатерины II» протоієрея Андрія Прокоповича, 1795 р., та два Місяцеслови—на 1797 і 1799 р.

В 1805 р. почала свою діяльність друкарня Харківського університету, що була організована з ініціативи В. Н. Каразіна прибувними з Петербургу друкарями Геком і Дрегером³⁾.

В 1798 р. з ініціативи адмірала Н. С. Мордвинова була відкрита друкарня в Миколаєві при адміралтействі Чорноморської флоти. Для організації її Мордвинов викликав з Москви відомого друкаря Семена Селивановського, що з огляду на закриття в вересні 1796 р. вольних друкарень залишився без праці та без коштів. В перший-же рік свого існування адміралтейська друкарня була приєднана до відкритої в Миколаєві Штурманської школи, а в 1803 р. перейшла до Дено мап при Чорноморській флоті.

Видання Миколаєвської друкарні обслуговували головним чином потреби флоти та Штурманської школи. З книжок, що уявляють загальний інтерес, тут були надруковані в самому кінці XVIII ст. кілька творів Захар'їна: новість «Арфаксадъ», «Новый Синонисиъ», «Приключеніе Клеандра и Пі-

¹⁾ В. Селенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 27—29; № 7, стор. 41; № 8, стор. 42—43; 1912 р. № 2, стор. 48.—*Нова-жс.* Дополнителные матеріали для исторіи провинціальныхъ типографій XVIII и начала XIX вѣка. «Русскій Библіофилъ» 1913 р. № 7, стор. 60—64.

²⁾ В. Селенниковъ. Ор. сіл. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 7, стор. 40—41; 1912 р. № 2, стор. 77.

³⁾ В. Селенниковъ. Ор. сіл. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 16—17; № 7; стор. 41—45; 1912 р., № 3, стор. 36—42.

отидь» (всі в р. 1798) та Семена Боброва: лірично-епичне «спіснотворе-
ніє»—«Таврида» 1798 р., «Домашній жертвы или семейственныя удоволь-
ствія» 1800 р. і. ин.¹⁾.

Друкарство на Поділлі починає свою історію з початку XVII ст., але перша подільська друкарня, що існувала в 1601—1611 рр. при кальвин-
ській школі в с. Паневцях, друкувала виключно польські і латинські книги. Ви-
шикнення кирилівського друкування на Поділлі сполучено з прізвищем
молдавського протопопа Михайла Стрільбицького, що в 1795 р. одержав
від цариці Катерини II дозвіл перевезти свою друкарню з Дубосар, в Баса-
рабії, до Могильова-Подільського. Друкарня Стрільбицького існу-
вала, мабуть, недовго. Наслідком її діяльності є «Часослов» 1797 р., падру-
кований церковно-слов'янським шрифтом.

В 1798 р. в Кам'яниці-Подільському виникла світська дру-
карня²⁾.



¹⁾ В. Семенниковъ. Ор. cit. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 8, стор. 35—37; 1912, № 3, стор. 53—57.

²⁾ М. Суслонарів. Друкарні Поділля (Історична замітка). «Бібліологічні Вісті» Грудень 1923 р., ч. 4, стор. 109—112.—В. Семенниковъ. Ор. cit. «Русскій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 19.



Віктор Розановський.

ІВАН ФЕДОРОВ І ДРУКАРСЬКА СПРАВА НА ВОЛИНІ В XVI СТ.



той час, коли Іван Федоров, або, як його звали у нас на Україні, Іван Федорович, бідкався у Львові, без грошей і потрібного приладдя з метою закласти друкарню, в цей час на сусідній з Галичиною Волині, в Острозі, лагодилися приступити до великого діла—до видання слов'янської біблії.

Вже давно в Литовській державі посилились з планом видання такої біблії. Ще за часів короля Жигимонта Августа (помер року 1572-го), з дозволу короля вибрався був до Москви київський ієродіакон Йоаким, щоб дістати від царя Московського біблію, «по нашому языку рускому, словенському», аби видати її «в нашомъ государствѣ христіанскомъ, рускомъ, великомъ князствѣ Литовскомъ»¹⁾. Не дуже то пощастило цьому Йоакимові дістати «зводов добре исправленныхъ», а також знайти «бѣседы евангельскія» в перекладі Сильвана, що також малось на меті, бо, як кажуть дослідники, Москва зустріла Йоакима негостинно, запідозрила в якихся побічних цілях і, здається, арентувала й вислала за межі Московщини. Так невдало кінчилась перша експедиція на північний схід з Литви за перекладами святого письма слов'янською мовою. Але в скорому часі князь Констянтин Острозький ще задовго до видання своєї славнозвісної біблії, почав був уживати заходів, аби знайти добрі копії біблійних текстів слов'янською мовою. Малось на меті, перевіринши ці тексти, зробити видання біблії, як найкраще. Через Литовського посла, Михайла Гарабурду, ки. Острозький випросив у царя Московського Івана Грозного список біблії, перекладеної з грецької мови, як казала давня традиція, ще «за великого князя Володимера, що охрестив землю руську». В інших слов'янських землях, куди посилав князь Острозький, ні в Волощині, ні в Туреччині (Сербії), не знайшлося повного слов'янського тексту біблії. Так, принаймні, оповідає Острозький про історію шукання біблійних текстів в передмові до видання біблії 1580 року. Він каже, що за копіями слов'янськими він посилав в краї слов'янські, грецькі й італійські й у «римскія предѣлы, тако й канадійскія островы, паче же многихъ монастырей грецкихъ, сербскихъ и болгарскихъ, даже и до самого аноστόломъ намѣстника Ієремія, архієрея Константинограда» і зібрав там багато «книгъ и книгоцѣй по достоинію изобрѣтохъ». Але тільки в Москов-

¹⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VI, 440 стор.

щині знайшовся повний текст біблій, і це був список новгородської, так званої Генадієвої редакції біблій, складеної в Новгороді архієпископом Генадієм в XV віці. Ця ось редакція й була покладена в основу Острозького видання біблій.

В цей час в Острозі, біля князя Константина Острозького, згуртувалася невелика громада освічених людей, що заходились біля просвітньої справи. Вони заклали в Острозі школу, першу на Україні й у всьому східньому слов'янстві школу вищого типу, а також працювали біля видання біблій. Для цієї останньої мети потрібна була й друкарня. Як школа, так і друкарня були видатними явищами не тільки для України, але і для всього слов'янства.

Школу Острозьку називають іноді сучасники колегією, або навіть академією греко-слов'янською чи трох'язичною; так, принаймні, висловлювався власний ректор цієї академії Герасим Смотрицький. Заснувалася ця школа в Острозі десь коло 70-х років XVI віку. Одною з найвизначніших справ гурту людей, що купчилися біля цієї школи, було видання слов'янської біблій. Це була справа нелегка, бо коли звірили привезений з Москви слов'янський текст із грецьким, латинським, польським та чеськими перекладами, то виявилось багато «разностей и повреждений». Таким чином Острозьким ученим довелося чимало попрацювати перше ніж остаточно вигодувати текст біблій до друку. І дійсно, з інших джерел ми знаємо, що острозька школа купчила біля себе людей з не аби-якою, як на той час, науковою підготовкою. Так трохи пізніше Захарій Каністенський не без погорди такими словами описує що острозьку вчену громаду: «Найдовалися тут и мовцы оному Демосфенови ровныи... и иные различные любомудрцы. Найдовалися и докторове славныи въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ вышвѣчоныи. Найдовалися и мафематикове и астрологи превыборныи, межи которыми овъ презацный мафематикъ, философъ и астрологъ, Янъ Лятосъ, который календаръ новыи славне изганиял и перомъ доводиле презъ друкъ доказалъ, же есть омыльный»¹⁾. До цих-то осіб князь Острозький прилучив і Івана Федорова, що він його виписав зі Львову, аби той влаштував у Острозі друкарню і підготував укупі з ученою братією повний текст біблій до видання. На службу до Острозького Ів. Федоров вступив десь біля 1575 року.

Коли про Ів. Федорова ми взагалі мало знаємо, то про цей період його життя ми знаємо мабуть чи не найменше, а до недавнього часу і зовсім нічого не знали. Справа в тому, що звістки про цю цікаву людину переказані нам з давніх-давен майже виключно передмовами й післямовами до друкованих Федоровим видань і тільки в 80-х роках минулого століття Пташицькому пощастило знайти у Львівських архівах документарні дані, що поширюють наші відомості про цього друкаря ентузіаста. Кілька літ пізніше, в архівних матеріалах Київського Центрального архіву теж було знайдено кілька документів, що згадують про Івана Федорова за часів його перебування на Волині на службі у князя Острозького. Ці київські документи дають до біографії Федорова дуже небагато, власне тільки те, що без сумніву встановлюють переїзд Федорова до кн. Острозького біля 1575 року, бо з цього часу Федоров називається в актах «справцею Дерманського монастиря», а цей монастир належав до маєтностей

¹⁾ Цей Лятос, «мафематик и астролог», був до того часу професором Краківської академії, але через свою незгоду з реформою календаря, мусів покинути Краків і переїхати до князя Острозького.

князя Острозького. Покійний Малишевський, що використовував київські акти про Федорова, в невеликій статті, на підставі цих документів і спираючись також на факти, що їх зазначав Птаницький, зробив спробу заповнити прогалину в біографії Федорова з часів 1575—1580 р.р. і висловив кілька гадок, на мою думку, цілком мало гідних віри. Так, наприклад, Малишевський говорить, що Ів. Федоров брав діяльну участь у розшукуванні копії св. писма і навіть сам їздив у слов'янські землі Туреччини. Під час цієї подорожі Іван Федоров заборгував Іванові Сербину, який згадується в актах тільки тим, що касує свої претенсії в справах із Федоровим, які у нього були в Волощині й Туреччині. Але виводити висновок про подорож Федорова тільки на підставі такої глухої звістки навряд чи можна. Тим більш немає підстав гадати про те, що Федоров збирав матеріали для видрукування своєї острозької біблії. Справді, в акті за 22 жовтня 1577 року говориться про те, що Іван Сербин ліквідує свої претенсії до Ів. Федорова, але які то були справи? Чи Сербин позичав гроші Федорову, чи Федоров мав своїх кредиторів, що жили в Волощині, а за нього ручився Сербин, чи Сербин ручився за турецьких купців, що виписи були гроші Федорову за куповані у нього книжки—цього ніяк не можна зрозуміти з запису, що його навів Птаницький із *acta advocatialis*. Видко тільки одне, що Федоров мав якісь комерційні справи з Волощиною і взагалі з слов'янськими землями Туреччини, і ми маємо в цьому епізоді з Сербином підтвердження факту таких комерційних справ. Такі-ж висновки про звязки Федорова з південними слов'янами на ґрунті культурному можна зробити і на підставі інших міркувань. Так взагалі звязки Федоровської друкарні з іншими містами Литви й Польщі були досить широкі. Федоров мав справи з купцями як сусідніх міст, таких як Краків, Коломия, Буськ, так і з далекими, як Слуцьк, Київ то-що. Могли бути звязки і з південним слов'янством, бо ще в перні часи перебування у Львові Ів. Федоров звертався за грошовою допомогою до «богатыхъ и благородныхъ въ міръ, прося помощи отъ нихъ и метание сотворяя коѣномъ, касаяся» не тільки до місцевих громадян, але й до православних греків, що тільки тимчасово перебували у Львові, а постійно мешкали десь у Туреччині. Так свідчить про це сам Федоров у передмові до свого видання. Можливо, що ще в ці часи завелась у нього якісь борги з людьми, що мешкали в Волощині або Туреччині. В усякому разі звязки з слов'янськими землями у Івана Федорова мусили бути доволі широкі: ось що говорить про культурні зносини тих часів України і південно-слов'янських земель пізніший дослідник давньої літератури проф. Сперанський. В своїй розвідці про духовну спадщину Ів. Федорова, Сперанський наводить численні приклади поширення його українських видань серед південного слов'янства. «Варто переглянути—каже він—церковну збірку мало не всякої сербської чи болгарської церкви і там... в більшості випадків ми зустрінемося з такими книжками, як євангелії київського або московського друку, служебна мінея, пролог того-ж таки походження; часто знайдете рідкий у нас примірник біблії, що її друкував років 1580—81 в Острозі Федоров»... «славянская кирилловская книга Ив. Федорова до сихъ поръ остается живымъ свидѣтелемъ культурной связи нашей съ югославянскимъ міромъ¹⁾. Цілком природно припустити, що ці культурні звязки встановились ще за

¹⁾ М. П. Сперанскій. «Иванъ Федоровъ и его потомство». Древности. Труды Импер. Московскаго археологическаго общества, том 23, вып. 2-й, Москва, 1914, стор. 87—88.

часів перебування Федорова у Львові. Одиноким пятаком на справі Федорова що-до поширення своїх друків, лишилась звістка про скасування Іваном Сербиним претенсій у справах, що були у нього з Федоровим у турецьких землях.

Таким чином з біографії Івана Федорова ми виключемо його подорож з метою розшуку рукописів до слов'янських земель Туреччини. Очевидячки зі Львова, видрукувавши р. 1574 Апостола, Ів. Федоров переїхав безпосередньо до князя Констянтина Острозького біля 1575 року «справцею» (управителем) Дерманського монастиря, який належав князям Острозьким.

Акад. М. С. Грушевський припускає, що записки Федорова князю Острозькому року 1575 були в зв'язку з видавничими планами, що укладав у той час кн. Констянтин.

Це дуже можливо, бо беручи на увагу, що друкування самої біблії і першої пробної книжки, а так само влаштування друкарні і виправки тексту біблії то що, вимагали при тодішній техніці ніяк не менше трьох-п'яти літ праці, можемо цілком погодитись, що самі записки Федорова князем були першим реальним ступінем до перетворення в життя давньої ідеї видання нової біблії.

Немало часу одбірало у Федорова урядування маєтками Дерманського монастиря. В ті часи володіти або розпорятися маєтком—значило одночасно всіма приступними засобами обороняти його від ворогів, а ворогом міг бути всякий, а найчастіше найблизчий сусід. Довелось й нашому друкареві віддавати свій час на господарювання й хазяїнування тодішніми засобами, що неодмінно зв'язані були з виступами в судах і навіть зі збройними нападами й бійками з сусідами.

До Дерманського монастиря належало село Кунино, яке повсякчас і здавна ворогувало з сусіднім селом Снасівим із-за спірних ґрунтів. Між цими селами бували раз-у-раз сварки, при чому Снасівці були найбільшими задираками і, покладаючись на свого сильного власника, «Гетьмана найвишшого вел. князства Литовського, паня Григорія Ходкевича», залишались що-разу непокараними. Після смерті Ходкевича, Куниці скористувались першим принагідним випадком і «з власного розказання» князя Острозького на чолі зі своїм «справцею» Іваном друкарем, як Федоров іменується в актах, панали на Снасівців. Ці останні скаржаться на Куниців і позивають їх до суду із справцею їхнім Іваном Федоровим. Довго тяглась ця справа, при чому, мабуть, у великій мірі докучала нашому друкареві, бо, як ми знаємо з паних джерел, Іван Федоров зовсім не мав нахилу до господарювання не тільки над чужими маєтками, але навіть і своїм власним, бо одмовився від «веси немалой», яку йому подарував старий Ходкевич, щоб забезпечити йому спокійне життя після друкарських праць в Заблудові. Одмовився від маєтку й сумирного життя, щоб помандрувати в далеку дорогу й шукати прикладення своїх сил до улюбленого друкарства, що-б «сѣмена духовныя по міру разсѣвати». Через те Федоров мабуть радо кидає свої господарські справи й переїздить в кінці 1576 року до Острогу, щоб працювати виключно коло друкарських справ.

В 1580 році в Острозі Ів. Федоров випускає Псалтирь і «Новий завіт». У передмові до цього видання Федоров звертається до кн. Констянтина Острозького й просить його прийняти цю книгу «яко пръвый овощь отъ дому печатного своего Острозького». Книжку цю надруковано в 8-мку, на 484 листках по 30 рядків на сторінці, з чорними заставками різних визерунків, з кіноварними надрядковими написами і делкими заголовними літерами, з гербом кн. Конст. Острозького і зі знаком «печатника

з Москви». До цього ж таки видання додано абеткового покажчика, якого склав Тимофій Михайлович на 53 листках¹⁾.

В тому ж таки 1580 році, 12 липня вийшло з рук Івана Федорова славнозвісне й монументальне видання так званої Острозької біблії. Перші вісім листків цієї біблії нумеровані—містять в собі 1) Заголовок книги, який надруковано кіновар'ю й чорною фарбою і обведено тою самою рямкою, яка вживалася в Московському й Львівському «апостолах», 2) герб князя Острозького з літерами К. К. и К. О., які оточені віршами з шости куплетів, 3) дві передмови з віршами на прикінці їх, першу грецькою й слов'янською мовами від князя Острозького—другу від Герасима Даниловича, однією слов'янською мовою і оглав книг старого й нового завіту. Далі на нумерованих листках уміщено спочатку історичні книги Старого Завіту; книги пророцькі й навчальні мають особну нумерацію листків (1—180 стор.); три Макавейські книги знов мають особну нумерацію (1—30 стор.) так само, як і чотири Євангелії (1—56 ст.). Паренті всі інші новозавітні книги знов уміщено на листках з окремою нумерацією.

На останньому аркуші надруковано «послѣсловіє» самого друкаря Ів. Федорова, його знак і «выход». Текст прикрашено визерунками, фігурними літерами то-що²⁾ Біблія має шість прифтів.

Усю книжку надруковано доволі дрібним слов'янським шрифтом, далі є шрифти: грецький, подібний до слов'янського і крім того є ще дрібний слов'янський й на заголовкових листках московський т. зв. «первопечатный».

Буйний шрифт, котрим надруковано 2-ий й 3-ій рядок заголовного листка, взято з віленської друкарні Мамонічів.

Так видрукувано було одну з найвидатніших книжок в цілому слов'янському світі. В швидкому часі популярність Острозької біблії вийшла далеко за межі України. Причина тому полягала в високій вартості як самого тексту біблії, так і в бездоганному зовнішньому вигляді друкованих сторінок. Як я вже казав, перевірку тексту біблії зроблено було за допомогою вченої Острозької громади. Особливо доклад праці до біблійного тексту Герасим Данилович Смотрицький. Він написав простору передмову про важливість святого письма для народу і склав вірші на герб ки. Острозького. Значну участь над виправленням тексту біблії приймав також і сам друкар наш, Іван Федоров. Особливо цільнував він наслідкуванню тексту давній Генадієвій біблії, запобігаючи вносити в текст якісь нові слова й речення, ближчі до народньої мови. Текст Острозький так близько повторює Генадієв, що повторює навіть помилки цього останнього. Один з біографів Федорова (проф. Малишевський) висловив гадку, що друкар Федоров знав і грецьку мову, принаймні вчився їй, щоб краще працювати над текстом. У нас немає підстав, щоб підтвердити, або відкинути цю думку. В усякому разі текст Острозької біблії говорить швидше за те, що до грецьких перекладів святого письма редактори зверталися мало. Але так чи інакше, видання вийшло зразкове.

Що до друкарської техніки, то вона, як на той час, була бездоганною: «Красою шрифтів, чистотою й чистотістю друкарського виробу Острозька біблія не гірша за найкращі видання Європейських друкарень того часу»³⁾.

1) Булаковъ. Иллюстр. истор. книгопеч. Спб., 1889, стор. 260.

2) Ibidem, 261 стор.

3) Булаковъ. Op. cit., 263 ст.

Крім згаданих виданнів в Острозі було надруковано цілу низку інших:

- 1) Хронологія Римні (дві картки) 1581 р.
- 2) Без року збірка грамот патріярха Єремії в календарній справі.
- 3) О крестном знаменіи (дві картки).
- 4) Грамота на священство від К. Терлецького (без року).
- 5) 1587 р. Гер. Смотрицький «Ключь царствія небесного».
- 6) 1588 р. Св. Василя. «О единой истинной православной вѣрѣ».
- 7) Постническія словеса св. Василя 1594.
- 8) Послание кн. Острозького проти владик уніятів 1595.
- 9) Іоанна Златоустого Маргарит 1595.
- 10) Часослов 1599.
- 11) «Книжица в 40-ти розділах» 1598.
- 12) Правило истиннаго живота христіанскаго 1598.
- 13) Отпущъ на листъ, въ бозѣ велебнаго о. Іпатія 1598.
- 14) Апокрізіс Альбо отповѣдь на Книжны о съборѣ Берестейскомъ» Філалета 1598 або 1599.

Це майже всі Острозькі видання XVI віку.

Не дивлячись на невелику, як на наш час, кількість виданнів, Острозька друкарня визначається особливою вагою своїх друків. Я вже згадавав про біблію. Зазначу хіба ще на такі видання, як грамоти патріярха в справах календарній, або «Ключь царствія небеснаго», особливо полемичні видання в справі унії, головне «Апокрізіс» Філалета, надрукований другим виданням в Острозі 1598 р.

Це найвидатніший трактат з усієї полемичної літератури того часу. Філалет розкриває таємні пружини, якими керувались владки йдучи до унії з Римом, наводить листи короля, — митрополита й Потія, і взагалі малює яскраву картину тодішньої боротьби против Унії. Особливий розділ Філалет присвятив обороні загальних принципів соборності, щоб довести справедливість православного берестейського собору. Не дивлячись на неправославність своїх деяких теологічних поглядів «Апокрізіс» довго був уживаний православними як першорядна зброя проти уніятів і католиків.

Вже з цих прикладів бачимо, що школа Острозька і друкарня були найвизначнішими культурними явищами на Україні. Скоро і по інших містах України почали закладатися друкарні й школи.

На Волині відомі такі друкарні — в Дермані, Рахманові, Четвертні, Луцьку, Кременці і Почаїві.

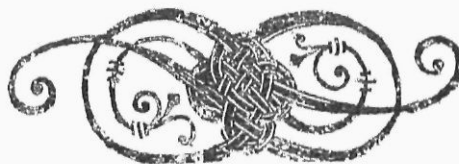
З цих друкарень тільки Дерманська закладена була в XVI віці і мабуть при допомозі Івана Федорова — рента заснована вже в XVII столітті, коли Острозька друкарня почала занепадати після смерті Константина Острозького.

Ще за життя кн. Острозького, Ів. Федоров видрукувавши в Острозі третє своє видання, переїздить до Львову, де й помер у великій скруті 5(15) грудня 1583 р. До недавнього часу на кладовищі Львівського Онуфріївського монастиря знаходився надгробок Федорова з надписом: «друкарь москвитинь, который своимъ тшчаниемъ друкуваніе заведенное обновилъ; преставился в Львове року 1583 декабрь...» а посередині було написано так: «упокосенія воскресенія из мертвыхъ чаю. Друкаръ книгъ предъ тымъ невиданныхъ». Посередині надгробку уміщено було друкарський знак, що Федоров вживав і по своїх виданнях, з літерами І та Θ. На превеликий жаль цей надгробок знищено ще в 1883 р. Вже за часів війни світової один з кореспондентів, побувавши у Львові, зробив в Московському Археологічному



Товаристві доклад, де говорив, що у Львові ще й досі зберігається надгробок Федорова. Але ця звістка ще в 1915 році спростовується категорично В. А. Верещагиним, який каже що за місяць шукання могили Федорова, надгробку і т. ин. він рішучо нічого не знайшов.

Таким чином після Федорова нічого не лишилося крім його видань— решта загинула. Але діло його говорить саме за себе.





Кость Конержинський.

ОСТРОЗЬКА ДРУКАРНЯ В ОСТРОЗІ ТА В ДЕРМАНІ ПІСЛЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ (1596 р.), ЇЇ ВИДАННЯ ТА ДІЯЧІ.

Про Острозьку школу її друкарню писалось досить багато, але при тому найбільше уваги зверталось на час її розквіту в 80-х рр. XVI в.—Ми, з свого боку, звернемо увагу українських бібліографів на час діяльності острозької друкарні після берестейської унії, зокрема й на той момент, коли друкарню її школу перенесено було до Дерманя.

В 90-х рр. в Острозі помічається де-який занепад наукової її просвітньої діяльності. Добре освідомлений про українські справи патріарх александрійський Мелетій стурбовано прохає кн. Костянтина-Василя «збудувати школу,—цю найкращу огорожу благочестя»; проте ж турбується він і в листі до скарбника князя ¹⁾ (1597 р.). Зразу поліпшити справу було неможливо, бо після подій 1596-го р. українська інтелігенція була злякана, греки змушені були втікати закордон; отож знайти православних учителів було за важко. Залишалося йти по лінії найменшого опору. Так і зробили. Головним чином звернули увагу на діяльність друкарні. Треба було поспішати, і ось р. 1597-го в Острозі (а не в Вільні), не розібравшись добре в тому, що робили, видрукували книжку неправославного вченого Христофора Броневського, славнозвісний «Апокризис», 4^о, за якого довгий час дорікали українцям польські критики й діячі, обвинувачуючи їх в звязку з «еретиками» (Карат., ч. 151).

Р. 1598-го в Острозі видано вже не одну книжку: Василь Сурзький друкує «Псалтырь съ возсѣдованіемъ», 8^о, передпославши книжці свої вступні статті. Порівнюючи до кн. «О единой вѣрѣ» (1588 р.), зложеної тим же діячем, нові статті не містять у собі нічого нового ні темами (пасхалія, календарна справа, походження д. св.), ні способом викладу. Той же письменник того ж р. 1598-го видає свою «книжницю», 8^о, в десятих розділах, не підписавши свого ймення. Книжку зложено шаблоновою для цього письменника системою (див. оглав її у Каратаєва, ч. 158), уявляє собою

¹⁾ Листи Мелетія в кн. «Мелетій Пигаєв» *И. Малышевскаго*, II, стор. 75, 76.

збірку чужих творів (напр., листів Мелетія). Передмова до неї з розміру та з боку змісту незначна, і навіть перший розділ, який містить «Указаніє отъ богословскихъ писмъ и вселенскихъ учителей отъ священныхъ ихъ писаний, яко Духъ Св. отъ единого Отца исхожденіе имать» — поза цим «Указанієм» має лише невеличку статтю редактора, Василя Суразького, на паблянону для цього письменника тему про походження духа св. від Отця і сина. Крім того видано «Часослов» (Остр., 1598) також, як припускає ще Максимович, приготований до друку Василем Суразьким¹⁾, який навіть не мав часу написати до книжки передмову (Карат., ч. 153).

Нарешті надруковано було «Отпис на лист» «Клирика церкви Острожекой» єпископові володимирському й берестейському Іпатієві Потієві, писаний р. 1598 (Карат., ч. 155). В тій же кн. наприкінці, уміщено було «Історію о листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ ферарескомъ синодѣ» що залежала в друкарні²⁾.

Р. 1599-го той же «клирик» уложив відмовді на другий лист Іпатія до кн. Острозького, але, як видно, його не було надруковано³⁾.

Цих кілька видань свідчать про те, що вирішили, що б не було, поновити діяльність. На асигновані князем трохи видрукувано було па-сних творів, що залежали в друкарні під час заперяду її роботи. Цілу працю трудолюбно та з любов'ю до справи української просвіти та української партії в польсько-лит. державі виконали три особи: Василь Суразький, Клирик Острозький та брат відомого ворога польської шляхти та панів, героя народніх легенд Северина Наливайка, в. о. Даміян Наливайко. Допомогали їм певне якісь невідомі нам учні. Р. 1597-го приїхав до Острогу архид. Кирилії зі Сходу.

На чолі цілого острозького гуртка в цей час стояв Василь Суразький (так його іменували сучасники К. Саконич, М. Смотрицький), який підписувався в редактованих ним виданнях (1588, 1598) скромним титулом «многогрішного и хужднаго христіанѣхъ, убогаго Василія»⁴⁾. Він обійняв завідування Остр. друкарнею певне р. 1586-го, коли її залишив Іван Федоров⁵⁾, а до того, мабуть, учився друкарської справи в цього першого друкаря-москвина. До 1598-го р., коли з іменем Василя вийшло останнє видання («Ис. съ возсл.» 1598), він, певне, завідував Острозькою друкарнею й коло цього року мабуть умер. Всі видання 1586—1598 рр. у Острозі виходили в світ за доглядом В. Суразького. Окрім перерахованих уже в нас передмов та редакційної роботи йому належить ще коротка передмова до «Маргариту» 1596 р. (Припущення А. Селецького⁶⁾).

Щі Василь Суразький, ні його співачники не в силі були самостійно й у потрібній кількості подати оригінальні ічені трактати й тому змушені були брати матеріал зі сторони, з чужини, часом, рук, або використовувати старий. В такий спосіб утворювалося хоч би позерхове кви-

¹⁾ Собр. соч. I, 188. «Священникомъ Василиємъ».

²⁾ На думку К. Студинського В. Суразький користувався цим вже р. 1588.

³⁾ Опублікував К. Студинський. Нам. укр.-руської мови і літератури вид. Арх. Ком. П. Т. Ім. III, у Львові, т. V, стор. 201—223. Гадка де-яких учених про існування «Патерика или отечника Печерского» (Остр., 1597) безпідставна. Місця, що на їх покликається В. Занитиенч для доведення його існування, взято певне з рукописного патерика («Палинод. З. Кошмет.»), Варш., 1883, стор. 364.

⁴⁾ Не треба змішувати його з Клириком Острозьким та з др. діячами, як це часом робили дослідники. Докладно про нього говориться в моїй невидрукуваній статті п. з. «Вас. Суразький та його письменницька діяльність».

⁵⁾ Припущення А. Селецького: «Остр. тинографія», стор. 99—100.

⁶⁾ Підстава: схожість передмови з кн. «О вере єдиной». У Карат., ч. 139.

тування: з друку виходили книжки не дуже блискучі, як утвори оригінальні, невидатні з боку якості, та проте досить численні й небезкорисні. Вже в самій штучності цього уданого квітнування криється причина наступного нового занепаду. Лишень через чотири роки вдалося видрукувати «Часослов» (Острог, 1602), але це видання відноситься ближче до дальшого періоду діяльності Острозького гуртка.

Однак у той час, коли (р. 1598) спинилася робота в Острозькій друкарні, культурні традиції Острозького «гелікону» згущувалися в Дерманському монастирі, який з давен-давна (заснований в XV в.) відомий був на Україні, яко осередок книжної справи та мав змогу користуватися науковою допомогою з Острогу та Суражу¹⁾, коли там розквітало «сім вілних мистецтв». В XVII ст. Дерманський монастир²⁾ підупав, але з XV до початку XVII-го ст. він ще-далі більше багатів на маєтності та книжки, що там зосереджувалися й переписувалися. Наприкінці XVI ст. делегати з цього м-ря на берестейському соборі відогравали велике значіння. Це видно хоч би з того, що ігумен дерм. монастиря, вже архимандрит, Генадій підписувався зараз же по архим. Київському.

Р. 1599-го Дерманський монастир, певне підсилений ділами Остр. гуртка, виконав велике завдання—переклад «Пчелы». Вже цей переклад (з грецького видання Геснера, Венеція, 1549) свідчить про инший, ніж то було в Острозі, напрям роботи: помітно намагання ближче додержуватися ц.-слов'янської мови, тоді коли в Острозі писали й друкували мовою «простогою»³⁾. Ділячі Дерманського гуртка належали, як видно до консервативнішого напрямку, а переклад їхній не витримав конкуренції з старим перекладом «Пчелы», який встиг завоювати собі симпатії читачів.

Проф. М. Сперанський ставить дерманський переклад «Пчелы» в зв'язок з дальшим заснуванням друкарні й школи в Дермані. Праця коло перекладу є один із перших ступінців до поновлення справи, яка починала гинути. Офіційний «фундуш»⁴⁾ школи й перенесеної з Острогу друкарні, зроблений кн. Кост. Вас. Острозьким (1602 р.), треба ставити в зв'язок з приїздом до резиденції українського вельможного пана досить відомого українського діяча, освіченої людини, автора «Путника о святомъ градѣ Іерусалимѣ»⁵⁾, Мелетієвого екзарха, Ісаакія Борисковича, який пізніше став єпископом Луцьким та Острозьким (номінально). Присутність в Острозі почесного гостя, строго ортодоксальних поглядів (однак, як свідчать його листи та «Путник», не ворога простої мови) розворушила старого князя, і вже р. 1602-го в Острозі видруковано згаданий нами «Часослов» (Карат., ч. 169). По «фундації» монастиря Ісаакія було призначено першим його ігуменом, хоча згідно з її змістом, ігумен на майбутнє мав обиратись.

Наприкінці 1602-го або на поч. 1603-го р. прибув до Дерманя, вихованець Острогу відомий Іов Княгиницький⁶⁾, людина ортодоксально право-

1) Сюди переведено друкарню й школу р. 1582-го.

2) Літературу про Дерм. м-рь див. в В. Зеньковський: «Матеріали для ист.-статист. изсл. о православн. м.—ряхъ. I, Сиб. 1890 ч. 168.

3) М. П. Сперанский.—Переводные сборники изречений в сл.-рус. письменности. Москва 1904; текст частково видрукований в «Приложеніяхъ». В перекл. брав участь «болгарини або поболгаренні українці» (судячи з мови), стор. 388—389.

4) Нам. изд. времєци. ком. для разб. др. акт. IV. Київ. 1859, 34—39.

5) Припущенія І. Франка; текст видр. в «Интер. сб., издаваемомъ гал.-рус. Матицей». Львів. 1871, стор. 99—125.

6) Див. «Житіє» його. «Зоря галицька яко альбум», 1860, 228.

славних поглядів¹⁾, досконалий знавець церк.-слов. мови та знайомий з мовою грецькою. Пробув він у Дермані, як і Ісаакій, до самого початку 1605-го року.

Короткий час перебував у Дермані Григорій Огрен'єв зі своїми товаришами, та особливого значіння для культурної справи перебування його мати не могло. Отож при таких власне умовах вирішено було перенести до Дерманя Острозьку друкарню, якою, по смерті Василя Суразьського, завідував один із панотців Острогу, вихованець Львівської єзуїтської колегії (якої певне не скінчив) Даміян Паливайко, родом з Кам'яця на Поділлі²⁾ (?). Народився він чи не наприкінці 40-х рр. або на самім початку 50-х рр. XVI ст., з походження був сином вільного, заможного козака-ремісника, вчився, як видно, в Віленській єзуїтській колегії, а по смерті батька, якому його роботодавець Гусятинський пан Калиновський «*żebrga rokolała*», став єдиною опорою зсиротілої родини та оселився в Острозі, де став панотцем і одночасно учнем І. Федорова в друкарській справі. Коло 1589-го р., коли патріарх Єремія гостював у Острозі та прихильно поставився до Даміяна³⁾, той одержав підвищення і став протопоном придворної церкви в Острозі (спочатку, певне, Богоявленської, потім Миколаєвської). Першорядне значіння почав Даміян відогравати в Острозькій гуртку тільки тоді, коли зійшов з кону Василь Суразький (коло 1598-го р.). Всі видання, що виходили накладом Острожського з 1602-го р. («Часослов», Острог) виходили за безпосереднім доглядом, а часом і з іменем Даміяна. Однак нам загрожувала б велика помилка, коли б ми захотіли судити про діяльність Даміяна лише із змісту урівноважених передмов його до редактованих ним видань, у яких він скромно підписувався: «Даміанъ, недостойный пресвитеръ». Документи Архиву П.-З. Р.⁴⁾, в яких ім'я його зустрічається поряд із іменем Северина Паливайка, дають нам рясний матеріал для «реальної» характеристики ідейного представника української культури міст, того героїчного часу. Людина палкої козацької вдачі, Даміян з'явився перед українськими маси то з хрестом⁵⁾, то з мечем у руках. Скарги на Даміяна дають незаперечні дані для того, щоб судити, що розбійницькі напади, в яких, звичаєм того часу, брав участь Даміян, були корисні не тільки для «ідейної» справи, але й для кишені привідці та його спільників, які збагачували свої матеріальні скарби контом прихильників католицизму та унії. Кара на смерть Северина (на «мідним бикові», як каже народня легенда), поважні літа та зміна обставин часу, зробили Даміяна загіднішим. Він з часом став виключно займатися справами української просвіти та писати напегірики в пошану і славу вельможного пана, якому передовсім служив та був зобов'язаний своєю недоторканістю підчас великої поразки української партії в державі шляхетської республіки. Яко особа духовна, Даміян знайшов спільну мову з ортодоксально-православними особами, що керували Дерманським монастирем, а яко людина життя він вніс до їхнього осередку острозьку поступову течію, що стояла за «простою мовою» і світлим письмі, являючись

¹⁾ Див. реценз. його на «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона. Голубєва. — П. Могила, т. I. «Приложенія».

²⁾ Про нього я розповів докладно в невидрукованій статті.

³⁾ D-r Antoni J. (Bolle) Przewodnik naukowy i literacki. Rozznik. VII, 1879; стор. 867 і далі.

⁴⁾ Ч. I, т. III.

⁵⁾ К. Niesiecki, Korona Polska. Lw. 1740, стор. 548—549; оповідання про процесю на чолі з Даміяном.

головним її заступником у Дерманю. Ось це, властиво, й спричинилося до того, що Дерманські видання друкувалися двома, а не одною, цер.-слов'янською, мовами.

Першим виданням перенесеної до Дерманя друкарні був «Диалогъ або розмова о православної и справедливой вѣрѣ, единой Мелетія патріарха александрійского», без указівки місця та року видання, але певне в Дерманю, коло р. 1603-го (Карат., ч. 173). З листа ¹⁾ князя Острозького до Львівського Братства від 7 червня 1602 (?) року, писаного, на нашу думку, тоді, коли до Острогу дійшла звістка про смерть патріярха видно, що надрукування цієї книги знаходиться в зв'язку з цією сумною звісткою та що вона мала вийти з друку також грецькою мовою (Острозький прохає грецьких літер та «зипера цвигногого», а власне Касіяновича, який знає, як їх вставляти до форми). Українською мовою «Диалогъ» було перекладено близьким до Мелетія «зацнымъ мужемъ» Микитою (Никитою) ²⁾. Грецький текст зовсім не дійшов до нашого часу; український зберігся в двох списках. Одного з них видрукував Малишевський (ор. сіл. II кн. 1872, стор. 49—84), а другий ми знайшли в рукоп. збірнику Р. Н. Б. (Собр. Яворського, ч. 10). За редактора грецького друку книжки, коли такий існував, слід визнати Ісаакія Борнєковича, а українського — Даміяна.

Другим виданням у Дерманю був «Ѧхтаньє сирѣчь ѡ ѡмогласникѣхъ» (Карат., ч. 176) якого розпочато друком 12 квітня 1603 р., закінчено у вересні 1604-го р., (див. вихід, Каратаєв, ч. 176). Вихідного листка цієї капітальної праці (в аркуші) підписав «Даміанъ, недостойный прѣзвитерьъ». Це свідчить, що він брав значну участь в підготованні книжки до друку. Ному напевне належить велика передмова, друкована двома мовами (українською та церк.-слов'янською; церк. слов'янськ текст певне належить Іову Княгиницькому). Кінець-кінцем передмова ця могла бути колективною працею дерманського вченого гуртка. Іов Княгиницький та Ісаакій певне теж брали участь в її копіюванні. На звороті титульної картки розміщено напегірничні вірші (видруковані в «Изслѣдов. и Матеріалахъ» акад. В. М. Перетца, I, часть, II, СПб., 1900).

В основу дерманського Октоїху, як це викриває порівняння, покладено Московський Октоїх (1594), що його видав Андроник Тимофієв Невєжа за патр. Іова. Церковно-слов. мова первотвору залишилась й у дерманським виданні; часом, врешті, видавці мимоволі вносили українізм в правопис, зрешта, однак, навпаки, слов'янізували текст, намагаючись бути консервативними. Всі інші зміни в московським виданні скеровано на те, аби скоротити та зменшити розміром двохтомове московське видання. З цією ж метою вжито було й петіту. В результаті цієї технічної роботи створилась книжка з боку кількості матеріалу менша від московської на $\frac{1}{3}$ 30, а на розмір менша вдвоє (в залежності від шрифту). Мети було досягнуто, за рахунок, проте якості, бо московським виданням, де сповна наведено пісні, було зручніше користуватись.

Третім виданням дерманської друкарні був «Листъ Мелетія до Іпатія Потія, 4^о» (Карат., ч. 178); видано його, як свідчить титульна картка, 6 лютого 1605-го року. Мовою українською перекладено листа, як свідчить, розміщена наприкінці (зложена, певне, Даміяном) вірша, на Україні («въ Сар-

¹⁾ Акты, относ. къ ист. Зап. Рос., собр. и изд. Археогр. ком., т. IV СПб. 1851, стор. 203.

²⁾ Див. передмову.

матехъ») І. Борецьким («Борецькимъ надлєрь Анользови коханымъ»), який був тоді ректором Львівської братської школи (з 1604 р.).

Вірші «На крестъ в гербѣ, о томъ, што на кони, На мѣсяць и звѣзды» (їх передрукував акад. В. М. Перетц), а також передмову¹⁾, зложено Даміаном, про що свідчить підпис.

Трьома вище згаданими виданнями обмежується видавнича діяльність дерманського гуртка. Р. 1605-го Ісаакій та Іов залишають Дермань. З їх від'їздом припиняється педагогічна (у школі) та друкарська робота в монастиреві. Технічне приладдя друкарні переносять знов у Острог, і там наступного року відновляється друкарська справа. Навіть той короткий речиниць, протягом якого друкарня існувала в Острозі, дає змогу констатувати неухильне переведення в життя намальованого заздалегідь програму праці. Шукаючи творів безперечно авторитетних, дерманські діячі обмежились насамкінець лишень на творах Мелетія. Розраховано їх було на ширші кола читачів і для того видано приступною українському освіченому громадянству українською літературною мовою того часу. Ідучи на зустріч естетичним запитанням суспільства, а так само з пошани до засновника монастиря, який власне утримував друкарню, виданням передносили нанеїрички та прикрашали їх малюнками.

Своє консервативне відношення до мови церковних книжок гурток українських діячів виявив у вид. «Октоїха». Навіть передмову видруковано було в цім виданні, рівнобіжно з українським текстом церковно-слов'янською мовою. Загальне, ідейне керівництво мав, розуміється, патріарший екзарх, якому допомагав Іова Книгиницький, технічне переведення в життя всіх планів виконали Даміян та невідомі нам його другорядні помішники. Серед останніх тоді й пізніш могли бути Острозькі панотці Сава (докум. за 1592 р.) та Данило (докум. за 1597 р.)²⁾.

Після від'їзду Ісаакія та Іова Даміян залишився єдиною досвідченою в друкарських справах і найбільше освіченою людиною.

До смерті ки. Костянтина-Василя Острозького (1608) робота друкарні йшла нормально.—Р. 1606-го видруковано було в Острозі «Молитовникъ», це б то «Требникъ» (Крат., ч. 184—185). Це безперечно одно видання. Вірші «На гербъ», що їх було видруковано в цій книжці, треба ще розшукати українським бібліографам; їх бракує в відомих нам примірниках Ленінграду, а в Рум'янцевській книгозбірні зовсім бракує цієї книжки. В підписаній Даміаном передмові видавець виправдується в помилках у цій праці (ото-ж Даміян почував за неї відповідальним себе), а на початку каже, що приводом для надрукування послужила потреба в такій книжці та постанови православних соборів, які звернули увагу на помилки богослужбових книжок взагалі. Мова требника—ц.-слов'янська; штрифт великий (як у «Часосл.» 1602-го р.).

Хоча Даміян нічого не говорить про других осіб, що працювали коло підготування тексту до друку, а все-ж треба гадати, що «скоректованє» його з грецьким текстом розпочав ще дерманський гурток. Закінчив працю Даміян. На нього-ж пала провина в «єресях», допущених у книжці, в тому, напр., що наказується перехрещувати й католиків, коли б ті захотіли прийняти православ'я.

¹⁾ Надрук. в «Образцахъ сл.-рус. книгопечат. съ 1491 г.», табл. XXII. Повідомлення І. Франка, піби то знета Мелетія р. 1605-го видруковано було й цю-польському, в приступних мені джерелах стверження не знайшло.

²⁾ А. Перлиштейн, Описание г. Острога, Чт. в И. Общ. Н. и Др. Р., М., 1847, ч. 4, ч. VI, стор. 138, 140—141.

Цікаво, що того ж 1606-го р. «Требника» видано було також у Стрятині накладом єпископа Гедеопа Балабана. Р. 1607-го видано було книжку з голосним заголовком: *Лѣкарство на опалый оумысль чоловѣчій а особливе на затверделые сердца людскіе*; 4^о (Карат, ч. 190). Книжка містить послання Івана Золотоустого до Федора-Минха та тестамент Василя, царя грецького до сина його Лева. Кілька українських віршів¹⁾, передмови та вихідна стаття належать Даміянові.

Текст уміщених в кн. творів видруковано двома мовами: укр. та церк.-слов'янською. Даміянові належить тільки український переклад, бо ц.-сл. існував і раніш. «Єслимъ, тежъ,—нише він,—в перекладанью на простую мовоу невласне положишь, альбо в чомъ не догодишь, ты, яко моудрый, поправъ, а миѣ яко челоуѣкови перебачъ» і т. д. (вихід. лл. 47 зв.—48).

Лише через чотири роки після смерті кн. Острозького, у р. 1612-ім вийшло третє острозьке видання «Часословъ, сирѣчь послѣдованіе слоужбы...» («повеленієм» кн. Януша Острозького, католика з переконання²⁾). За «Часословом» в кн. уміщено «мѣсяцесловъ». Невідомо кому належать вірші на герб Острозьких (видано ак. В. М. Перетцом та І. О. Бичковим) та «Предмова до чительника»,—можливо, що теж Даміянові. Що правда, в цій часі (з 1610-го р.) перебував уже в Острозі Кипріяні, який теж міг прикласти своїх сил до нового й останнього видання Остр. вченого гуртка.

Католик Януш дав дозвіл та засоби на видання «Часослова» певне не дуже охоче та лише нанауючи пам'ять батька. Ото-ж раз одержаний дозвіл братчики постарались як найнирніше використати та передовсім відбили видання в багатьох примірниках.

Узглядаючи той матеріал, який доводилось нам переглядати в Рос. Публ. Б. у Ленінграді, роботу їхню уявляємо собі так.

Видрукувавши книжку, вони відбили ще брошурку на сім зонитів (56 лл.), дрібнішим шрифтом та, щоб не викликати нарікань, приєднали її до видання «Часослова» й «Мѣсяцеслова», не змінюючи навіть титульної картки (такій примірник є).

Далі зложено було коротку передмову³⁾, виключно до «Мѣсяцеслова» та до неї приєднано текст цієї книжки (вірші залишилися ті ж самі). На титульній картці цього «Мѣсяцеслова» не змінено було навіть числа місяця цього видання (25-го травня).

Очевидно, що одночасно зложено було передмову до «Часослова» і подібним чином випущено в світ окрему книжку «Часослова».

Згадані в нас сім зонитів (56 лл.) зброшуровано було й окремо випущено в світ. Принаймні, єп. Дамаскин (Семенов Руднев) в своїй «Библиотекѣ Россійской» (СПБ. 1881, стор. 47) називає видання: «Полюуставъ, в Острозѣ, 4^о». З боку змісту ці сім зонитів дійсно є полюустав. Можна було б на підставі тих самих даних намалювати иншу картину роботи острозького братства в 1612-ім році; за нашу гіпотезу говорить те міркування, що на початку братчикам довелося бути дуже обережними та лише потім вони зважились в де-якій мірі розкрити свою роботу.

На перерахованих виданнях властиво й кінчиться слов'янське друкування острозької друкарні.

¹⁾ Сполучених зі змістом книжки й передмови: доказ, що Даміян є автором вірш; підписався він під передмовою.

²⁾ Докладний опис цього видання зо всіма його подробицями див. в ст. І. О. Бичкова «Замѣтки о пѣкатор. ц.-сл. ст.-печ. кн.». Отч П. П. Б. за 1886, 5—10; Карат. 2 2.

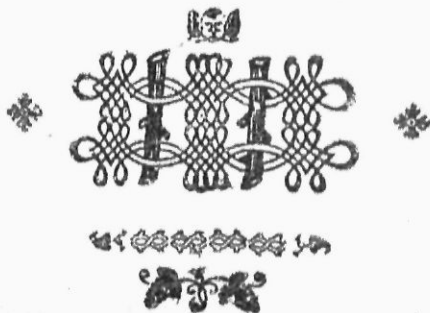
³⁾ Текст передмови видрукував цілком І. О. Бичков.

Р. 1627-го Даміян Паливайко номер; старі розбишацькі вчинки його вже давно відійшли в панама'ять. Суспільство мало перед очима своїми лише його працю коло друкування святого писма та просвітню й релігійну роботу на українському ґрунті. Про вмерлого прихильно відізвався навіть не-православний Мелетій Смотрицький у своїм «Parasnesis'-ові» (W Krakowie, 1629, стор. 7, Р. П. Б. 13. VIII, 7, № 18).

Лише через багато років, р. 1640-го видано було в Острозі «Книгу Боговдохновенію Никона Черногорца»,—останній твір, виданий в старовину українською мовою в колись славізвісній друкарні (Карат., ч. 507).

Це треба одначе гадати, що робота острозького братства виявлялася тільки у видавничій діяльності: це лише той бік її, який викриває перед очима нашими відповідні, прилюдні кроки й виступи української партії в тих бурхливих обставинах. Мимо того острозький гурток готував книжки й не для друку. Окрім згаданої вже «Пчелы» вкажемо ще збірник Моск. Рум. Бібл. (ч. 2616) українського писма XVI—XVII в.в., який може бути дуже цікавим для українських бібліографів¹⁾. Цей збірник безперечно ввійшов з кол острозького вченого гуртка. Поміж иншим матеріалом тут зустрічаємо «Лекції славенскіє отъ перся Паливайка выбраніє» — твір Даміяна (збірник подібний до «Пчелы», одначе мало має спільного з відомими в друку текстами її).

Те, що було видано в Острозі, є лише невеликими реліктами з великих, понайбільше втрачених скарбів і уявляють з себе наочне свідцтво тої героїчної боротьби, яку вело українське місто з польським панством. Ціла українська культура тих часів була міщанською (згадаймо Львівське, Київське, Острозьке братства; Даміян — син ремісника); під прапором ідеологічним міщанство, як суспільна класа, вела вперту боротьбу зі своїм сильним ворогом і досягало в ній певних наслідків, зберігаючи одночасно для нащадків зернятко української культури, її ідейний скарб і технічні прийоми літературної продукції. Слабке в умовах тих часів, міщанство мусіло ховатись під охоронницьким крилом великих можновладців; князі Острозькі є одні з найпомітніших кураторів того часу. В їх цитаделі маємо всі риси, що завжди характеризують добу відродження (порівн. Італію) з вельбителами-панегіристами в тім числі (Гарасем Смотрицький, Даміян).



¹⁾ Описано його А. Соболевським. «Чт. въ Ист. О-въ Нест.-Летоп., К., 1895, отд. II, стр. 16.



Микола Мигайленко.

ПРО КНІВСЬКІ СТАРОДРУКИ XVII І ПОЧАТКУ XVIII ст. (1616—1721 р.р.).



еред нам'яток старовини, якими користуються дослідники для освітлення суспільного та культурного життя України, значне місце займають українські стародруки, з них зокрема кївські. Їх по цей час ще мало студіювали. Після праці Ф. Титова¹⁾, що має хибни, можна ще повторити для характеристики стану студіювання кївських стародруків XVII—XVIII ст. слова акад. М. Грушевського, котрим він охарактеризував кївські видання перших десятиліть XVII ст. «Не вистудіована ближче навіть друкована спадщина кївського гуртка цих часів—кївські видання дуже цінні для історії кївського

культурного життя цих часів»²⁾.

В короткому огляді кївських стародруків XVII ст. і початку XVIII (до 1721 р.), котрий нам поставили завданням дати далі, доведеться рахуватися з цим станом кївських стародруків і не всі питання далі можна буде накреслити вповні.

Історію кївських стародруків розпочинають з історії Кієво-Печерської друкарні. Початок останньої зв'язують з діяльністю відомого Єлсея Плетенецького, що походив з-під Золочева, землі Львівської³⁾.

1) Пр. Ф. Титовъ. «Типографія Кієво-Печерської Лаври», т. I К. 1918, ст. 506 і «Приложенія къ первому тому» К. 1918 ст. 18 + 346. Велика книжка Титова в 2 частинах має хибни. Так у томі про друкарню автор при опису Тріоді 1627 р. зазначає «однихъ миниатюръ мы насчитали въ книгѣ до 80» (ст. 162). У Каратаєва (Описаніе славянорусскихъ книгъ ст. 390—391) маємо инший опис цієї Тріоді. Можна зробити закиди відносно ритин Тріоді в 1631 р. та 1640 р. і Єванг. 1637 р. У додатку до першого тому в післямові Апостола 1693 р. на ст. 469 ще не надруковано слідує «За Щасливого Владѣнія Ихъ Пресвѣтлаго Величества обоихъ сторонъ Днепра Войскъ Запорожскихъ Гетмана Бѣгороднаго Іоанна Стафановича Мазепи. Типомъ Ново совершися». Вказівки відносно ритин Тріоді 1631 р. і Тріоді 1640 р. та відомости відносно Апостола 1693 р. подав нам проф. В. Данилевич, якому складаємо подяку за ці та інші вказівки.

2) М. Грушевський. «Історія України—Руси» т. VII, Київ—Львів 1909, ст. 584.

3) Ibid., ст. 405.

Єлисей Плетенецький став в 1599 р. печерським архимандритом після Никифора Тура. Діяльність Плетенецького припала як раз на ту добу в українському житті, коли козаки заявили свою солідарність з православними колами на початку XVII ст. В цей час козаки стають ближче і до Київського життя.

За допомогою їх трохи пізніше половини 1613 р. Єл. Плетенецький повертає Печерському монастиреві великі маєтки, що після унії дісталися Рогозі та Потіїві. В 1616 р. король підтвердив їх за Печерським монастирем¹⁾. Ці маєтки поширили володіння Печерського монастиря, про котрі ми знаємо з опису 1593 р. Нагадаємо, що по опису 1593 р. належали Печерському монастиреві м. Васильків, за Дніпром—Вишеньки, на Десні—Дубечня та інші поселення, згадаємо ще про подніпровську волость Сваромля, Тарасовичі та інші села і про володіння на річ. Тетереви—замок та містечко Радомишль, було ще багато інших володінь по ріжних місцях²⁾.

Таким чином з половини 1613 р. Печерський монастир мав значне економічне забезпечення.

Ці економічні засоби дали можливість Єл. Плетенецькому купити «ценою сребра»³⁾ стрятинську друкарню Гедсона Балабана. Щодо часу купівлі та часу організації Печерської друкарні, в основу якої поклали Стрятинську друкарню, дослідники сперечаються. Навпевно року зазначити не можемо, можливо, що це був 1615⁴⁾.

Перша книга, що вийшла з нової Печерської друкарні був Часословець (1616—1617)⁵⁾. Першою книгою почав друкуватися «Анѳологіон», який вийшов з друку третім у черзі в 1619 р. Найбільшого розквіту діяльність Печерської друкарні досягає у XVII ст. В цій діяльності можна відокремити де кілька доб.

Перша доба Київського друкарства (1616—1630) зв'язана з діяльністю Київсько-Печерської друкарні та діяльністю приватних друкарень Смир. Соболя та Тим. Олександровича, які були у Києві на Подолі⁶⁾.

Купивши у Стратині друкарню, Єл. Плетенецький перевіз її до Києва і робить тут усе можливе для широкої діяльності її в майбутньому. Для потреб друкарні закладається фабрика паперу у Радомишлі на річці Тетереви. Появлялися у Печерському монастиреві свої ригівники, маляри, не кажучи вже про друкарів. Це все сприяло більш досконалому виданню книжок в Печерській друкарні. Вже через 10 років в 1627 р. з друкарні вийшла книга Трїѡдіѡу. Книгу прикрасили киноварю та фігурними заголовними літерами, котрі умістили в рядки.

Заголовок книги має 14 гравюр (ритин), кожна окремо. В середині книги умістили до 100 ритин, різного розміру на дереві⁷⁾. Трїѡдіѡу—це перше українське видання, до цього часу книга видавалася в 1491 р. у Кракові, в 1561 р. у Венеції. Інтересна ще ця книга тим, що сніпксари

1) Ibid., ст. 402, 398.

2) Арх. Ю.-З. Р., т. I ч. I № 91, також Арх. Ю.-З. Р., ч. VIII т. IV ст. 4—5 (передмова).

3) Передмова до «Анѳологіона» 1619 р. Титов—Додаток ст. 24.

4) Про це див. М. Максимович, Собр. соч. т. III К. 1880 ст. 692—3. С. Голубев «О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ» (К. Стар. 1882 кн. 6). М. Грушевський: «Історія України-Руси» т. VII ст. 407. Титов припускав купівлю друкарні в 1606 р. («Тїпографія Кїєво-Печерской лавры» ст. 72—73).

5) Каратаев, «Описаніе...» ст. 335—340.

6) М. Максимович, Собр. соч. т. III, ст. 701—703.

7) Каратаев, Ст. 390—391.

та де-які інші статті книги переклав з грецької мови на тодішню українську Тарас Лєвонович Земка¹⁾. Крім Т. Земки працювали над книгою ще Захар Копистенський і Памва Беринда.

З цих трьох осіб визначний є своєю діяльністю Зах. Копистенський. Його праця «Книга о вѣрѣ единой»...(1619) відома популярністю на Московщині. Цікаві його «Казанке на чѣтних погребѣхъ каженного мужа... Єліссеа... Плетенецького» (1625 р.) і «Омліа алако казанке на рокохъ паматъ... Єліссеа... Плетенецького». (1625 р.).

Не тільки економічними засобами Печерського монастиря користувалися Єл. Плетенецький та його наступник Захар Копистенський при друкуванні книжок. Тут допомагали теж сторонні особи. Маємо відомості, що де-які книги з Печерської друкарні виходили за допомогою Долматів, Корецьких²⁾. Свої кошти на друкування тратив Філофей Кизаревич³⁾.

З 1616 р. по 1630 р. Печерська друкарня випустила до 30 книг, зміст котрих був релігійний і релігійно-попечерський в більшості. З книг іншого характеру зазначимо «Вѣрніъ на жалосний погребъ зацного рыдера Петра Коношевича Сагайдачнаго» (1622 р.), «Лексіконъ славенороскій и именъ Тизкованіе»... Памви Беринди (1627 р.).

Вірші на погреб П. К. Сагайдачного уклав К. Сакович. У цій книжці є 3 мініатюри—1) герб Запорозького війська, 2) малюнок козака на коні з написом та гербом П. К. Сагайдачного, 3) малюнок облоги запорозькими козаками Кафи.

Друга книжка—лексикон. Її почав Памва Беринда по пораді Ф. Балабана. В словникові автор використав чимало народнього українського матеріалу, який є надзвичайно цінний серед всього іншого матеріалу. Пізніше в 1653 р. словник Памви Беринди передрукували в друкарні Кутейнського монастиря⁴⁾.

Таку широку діяльність за 15 років Печерська друкарня могла поширити також і завдяки гуртку людей, які зібралися біля Єл. Плетенецького.

Ми де-кого з цього гуртка згадували. Зараз зазначимо ще Лаврентія Зізанія, Йова Борецького, Олександра Митуру, братів Памви Беринди—Лукаша та Степана. Це більш видатні; з менш видатних згадаємо Гавр. Дорофеїча, Осипа Святогорця, Тимофія Олександровича, Андрія Наумовича.

З друкарів першої доби діяльності Печерської друкарні відомі Тарас Земка, брати Беринди, Тимофій Олександрович, Тимофій Петрович, Андрій Наумович. Частина членів гуртка Плетенецького походила з Галичини.

Від Печерської друкарні перейдемо до огляду друкарень Ст. Соболя та Тим. Олександровича. Діяльність останніх виявилася менше тому, що вони були мало забезпечені. Ст. Соболеві допомагали митр. Йов Борецький, ворог Петра Могили, і підкоморій Мстиславський Богдан Стеткевич. Друкарня Ст. Соболя випустила в 1628—1630 р.р. 5 книг. В 1630 р. Ст. Соболев переїхав на Білорусь до Кутейнського монастиря, де продовжував свою друкарську діяльність.

Тимофія Олександровича ми знаємо вже, як печерського друкаря. З його ім'ям зв'язана також друкарня його власна. З цієї друкарні в 1625—6 р.р.

¹⁾ Титовъ. Додаток, ст. 179—180.

²⁾ «Иждивеніиъ же Благороднаго и Православнаго Константина Долмата» Каратаев, ст. 375. Титов, «Типографія...» ст. 157.

³⁾ Каратаевъ, ст. 381—382.

⁴⁾ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. LXVI ст. Б. Грінченка.

вийшли 2 видання Часословця¹⁾. Пізніше Тим. Олександрович переїхав зі своєю друкарнею до Буковини, де в Довгополі продовжував друкарську діяльність. Діяльність приватних друкарень, як бачимо, мінна і нижа по своєму значінню від Печерської друкарні. Остання вже перед 30 р.р. ХVІІ ст. заняла визначне місце серед тих друкарень, що були в першій половині ХVІІ ст. на Україні. Молодша по часу, вона випередила старші друкарні а також де-які більш пізні.

Книжки Печерської друкарні стали поширюватися не тільки по Україні, але по всій Слов'янщині. Дальніший зріст діяльності Печерської друкарні зв'язується з ім'ям Петра Могили. Ним розпочинається слідуча доба в історії Печерської друкарні.

Добу київського друкарства за часів Петра Могили доводять до смерті Петра Могили (1647 р.) Наслідки діяльності Петра Могили в друкарській справі сягають далі так само, як наслідки діяльності гуртка Єл. Плетенецького та Захара Коністенського заходять до часів Петра Могили.

Діяльність печерської друкарні за часів Петра Могили також зв'язана була з життям, як і діяльність її в попередню добу. Де-що з цього життя, потрібне для дальшого, нагадаємо.

Цікава в першу чергу постать самого Петра Могили, з яким ми зв'язуємо добу у розвитку Київсько-Печерської друкарні.

Фамілія Могили належала до давніх молдавських родів. Завдяки туркам вона позбавилася в Молдавії свого господарювання і мусіла шукати притулку в иншому місці. Родинні зв'язки з польськими магнатами того часу — Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими допомогли Могилам оселитися в Польщі. Що до самого Петра Могили, то дослідники гадають, що він одержав мабуть освіту у Львові, потім за кордоном²⁾.

Далі він перебував в Польщі. В 1628 р. після смерті Захара Коністенського став архимандритом Печерського монастиря. Дальніша його діяльність зв'язана з двома подіями, що трапилися в українському житті в першій третині ХVІІ ст. Тут маємо на увазі заснування Київського Братства та відновлення митрополії патр. Теофаном.

На початку ХVІІ ст. в 1615 р. Гальшка Гулевичівна, жінка мозирського маршалка Степана Лозки, записала свій ґрунт в Києві на Братство³⁾. В члені Братства почало виписуватися багато людей, тут зазначимо вступ до його гетьмана Сагайдачного з Запорозьким Військом.

В 1620 р. Київське Братство одержало ставропігію від патр. Теофана⁴⁾, що в той час був у Києві.

В Києві патр. Теофан висвятив на митрополита Йова Борецького. За цей смілий на той час вчинок взяли відповідальність Київське Братство і козаки⁵⁾. Все це були події, що трапилися ще до 1628 р.

З діяльності Петра Могили в Печерському монастирі відома його велика увага до школи. На потребу шкіл тоді звертали взагалі увагу. Енергійна діяльність єзуїтів в організації шкіл вимагала відповідної уваги від православних. А стан шкіл українських у той час був не ви-

¹⁾ М. Максимович. Собр. соч., т. III ст. 702. Про Тимофія Олександровича ст. Істоміна у «Чт. вѣ Ист. Общ. Н. Л.» кн. 42 К. 1898.

²⁾ П. Костомаров. «Русская история въ жизнеописаніяхъ» — т. II ст. 74; Ф. Терновскій «Петръ Могила» («К. Старина» 1882 т. II квітень ст. 2). С. Голубевъ «Петръ Могила» т. I К. 1883 ст. 19.

³⁾ Пам., изд. Киев. Ком. К., 1898 т. II ст. 385—390.

⁴⁾ Ibid., ст. 397—9.

⁵⁾ М. Грушевський. «Історія України-Руси» т. VII, ст. 416.

сокий. Мала підготовка педагогічного складу, схоластичний напрям, що відживав свій час уже в західній Європі, відбивалися на праці шкіл. Школа при Київському Братстві не була винятком з цього.

Петро Могила поставив метою підвищити стан школи, маючи на увазі організувати свою школу, він «іслав від усеї капитули київської до патріарха до Царгороду і дістав від нього благословення на те, щоб завести в Києві латинські й польські школи». Далі він послав здібних людей «в різні краї для науки»¹⁾.

Нова школа, що була заснована на коніт П. Могили, існувала недовгий час²⁾. В 1634—2 р.р. сталося об'єднання школи П. Могили зі школою Київського Братства³⁾.

Це об'єднання скріпив згодою гетьман Іван Петражицький зо всім Запорозьким Військом — «спирекаємъ и обицуетъ въ оборонѣ своєй» Пізніше цей акт підтвердили Богдан Хмельницький і Юрій Хмельницький⁴⁾.

Завдяки цьому об'єднанню Петро Могила зібрав коло себе визначні наукові сили того часу в Києві: це мало значіння для дальшої діяльності Київсько-Печерської друкарні.

В 1633 р. ще нова подія доповнила значіння попередніх. Петра Могилу посвятили на митрополита⁵⁾. Таким чином три важливих центри зібрані в одних руках Петра Могили. «Всі три центри, каже ак. М. Грушевський, всі три найважливіші позиції. Печерська Лавра, братство, митрополія, між якими було зазначилося певне напруження, певна небажана дізгармонія, суперництво, тепер сходилися в одних руках—енергійного й здібного печерського архимандрита, і він має спромогу ті матеріальні і моральні засоби й сили, які давало йому довіряє суспільности, і престиж єрархичного голови, і літературні та наукові здібности київських літератів, і услуги друкарського варстат сконцентрувати і впливово використати на здійснення своїх освітніх і релігійно-національних плянів»⁶⁾. От ті ближчі умови, в яких розвивалася діяльність Печерської друкарні.

Цю діяльність ми будемо розглядати до 1633 р. і від 1633 р.

До 1633 р. в Печерській друкарні працювали ще члени гуртка Плетенецького та Захара Кошистенського—брати Беринди—Степан та Памва, Тарас Земка. Останній, можливо, був завідувачим друкарнею. Крім 7 книг до 1630 р., що вийшли хронологічно за часів Петра Могили, які ми, завдяки значному впливові попередньої діяльності гуртка Плетенецького, віднесли до до-Могилянської доби, з Печерської друкарні вийшло ще 4 книги. З них одмітемо Тріодь 1631 р. з більш ніж 40 малюнками⁷⁾, *Εὐχαριστίου ἁλοῦ*, *καλάνηστος* (1632). Остання книга—збірка віршів від учнів школи Могили, що піднесли учні фундаторові школи⁸⁾. Книжки цього часу, по звичаю, присвячували відомим особам; напр., в книзі 1632 р. маємо присвяту Єремії Вишневецькому, що, як відомо, мав великі володіння на Полтавщині⁹⁾.

Умови діяльності Печерської друкарні в 1630—2 рр. були важкі. В 1630—1 рр. затримався вихід Тріоді, завдяки моровому повітрю. В цей час

¹⁾ М. Грушевський. Ibid., ст. 448—49. С. Голубевъ, «Петръ Могила» т. I, ст. 425—7.

²⁾ М. Максимовичъ. Собр. соч. т. II К. 1877, ст. 210—6.

³⁾ Пам., изд. Киевск. Ком. т. II К. 1898 ст. 412—5.

⁴⁾ Пам., изд. Киевск. Ком. т. II ст. 418, 421.

⁵⁾ С. Голубевъ, т. I ст. 545—7, додаток до I т. ст. 528—9.

⁶⁾ М. Грушевський. «Іст. Укр.-Руси» т. VII, ст. 424.

⁷⁾ Каратаевъ, ст. 429.

⁸⁾ Каратаевъ, ст. 431—33, М. Максимовичъ. Собр. соч. т. II К. 1877 ст. 212.

⁹⁾ Каратаевъ, ст. 434.

згинула значна частина робітників, що працювали над друкуванням Тріоди¹⁾. В 1632 р. померли Т. А. Земка і П. Беринда, що багато потрудились у Печерській друкарні. М. Максимович, вказуючи на значіння їх діяльності, каже «и вмѣстѣ съ ними кончился первый достопримѣчательный періодъ книгопечатанія кievского, — в который явился заѣзъ на книжномъ поприщѣ, Петръ Могила»²⁾. В «Тараторѣ» Онанаса Кальнофойського є епітафія цим 2 працівникам Печерської друкарні³⁾. З 1633 р. друкування в Печерській друкарні ожило. Петро в цьому році завів польський та латинський шрифти. В 1633—1646 рр. вийшло з друкарні до 20 книг, з них 10 надрукували згаданими шрифтами⁴⁾. З книг зазначимо Учит. Єванг. 1637 р. з більш ніж 48 малюнками⁵⁾, що ритиновані на дереві, «Требник» 1646 р.⁶⁾. З польських видань одмітемо «Exegesis» (1635 р.) С. Косова; в цій книзі автор пояснює, чому потрібні латинські школи для населення⁷⁾. Зазначимо ще «Patericon»... того ж С. Косова⁸⁾. Інтересна також праця Онанаса Кальнофойського «Тараторѣ» (1638 р.)—колективна праця зроблена по ініціативі П. Могилу; в ній є історично-топографичні відомості про Київ та план м. Києва того часу⁹⁾. План Києва 1638 р. видав Ханенко. Потрібно ще зазначити з польських книг «Athenae abo Kamien»; ця книга виникла по ініціативі Петра Могилу. Це один з важливих творів полемичної літератури того часу. Твір цей є направлений проти К. Саковича¹⁰⁾.

Така широка і наукова діяльність за часів Петра Могилу Печерської друкарні. В цій діяльності значе місце належало Петру Могилу. Ясно, що інші міста та країни зацікавились цією діяльністю. Книги часів Петра Могилу поширюються у Москві та інших країнах. Але така діяльність не обходилась і без боротьби. Є гадки, що, завдяки конкуренції Печерської друкарні, друкарня Спир. Соболя мусіла залишити Київ. Маємо відомості, що Петро Могила з приводу шкод Львівського братського друкаря Петра Сльозки писав до Львівського Братства в 1646 р., погрожуючи Сльозку віддати анатем («нехай будетъ проклятъ, зо всѣм Анафемѣ его предаемъ»). Такого-ж листа надіслав Петро Могила і до самого Сльозки. Від 1647 року маємо свідоцтво, занесене до Луцьких мійських книг,

1) Титовъ. «Приложеніе къ I т. Типографіи», ст. 252; в «Типографіи» (ст. 187) помилкова посилка на 253 ст.

2) М. Максимовичъ. Собр. соч. т. III К. 1880 ст. 693.

3) «Сб. мат. для ист. топогр. Києва и его окр.» К. 1874, ст. 42. В. М. Отроковскій. Тарасій Земка; южно-руській літературний діятель XVII в. Петр. 1921 (Сб. отд. р. яз. и сл. Рос. Ак. Наук т. ХСVI № 2. Про Намву Беринду ст. А. Сичевської в «чт. в Ист. Общ. Н. Л.» кн. 23, ст. 49, К. 1912 і рец. у «Зан. Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» СХІІІ т. ст. 202—3.

4) Каратаевъ, №№ 405, 439, 455, 489, 559, 561, 595, 603. Титовъ, «Типографія...» ст. 230 і ст. 277—308.

5) Каратаевъ, ст. 457—8. Титовъ «Типографія» ст. 232. «Прилож.», ст. 325.

6) Каратаевъ, ст. 517. Титовъ, «Типографія», ст. 256.

7) Титовъ, «Типографія», ст. 287. В «Приложеніяхъ» пр. Титов, між иншим, чомусь подає мало матеріалів з польського друкування в Печерській друкарні. С. Голубевъ, «Петръ Могила», т. II, ст. 267.

8) Титовъ, «Типографія», ст. 289.

9) Титовъ, ibid 296; С. Голубевъ, «Петръ Могила», т. II, К., 1898, ст. 233. С. Голубевъ «О древн. планѣ г. Києва 1638 г.», К. Шероцкій «Києвъ» К. 1917, передмова.

10) Титовъ, ibid ст. 303. С. Голубевъ «П. Могила», т. II, ст. 361, 320. Арх. Ю.-З.-Р. ч. I, т. IX, К. 1893 є виданий цей твір. Де-які з творів часів Петра Могилу і де-які твори Зах. Копистенського видав С. Голубев в «Арх. Ю.-З. Р., т. VIII в. I, К. 1914», правда досить не справно («Україна» 1914 кн. 3, ст. 85-94.)

про те, що книга Катихизис 1645 р. друкувалась в Печерській друкарні «а пі w drukarni sławetnego pana Mianala Sloski, typografa Lwowskiego¹⁾».

Цим ми закінчемо огляд доби часів Петра Могили. В історії київського друкарства XVII—XVIII вв. ця доба разом з попередньою займають, мабуть, саме визначне місце.

Під впливом доби Петра Могили розвивалось Київське друкарство ближчих часів і дальших—2 пол. XVII ст. і поч. XVIII ст. Ближчий час до 1656 р. ми розглянемо разом з добою Петра Могили. Після Могили архимандрит Печерського монастиря був Тризна (1647—56). За цей час діяльність Печерської друкарні не йшла нормально завдяки відомим подіям Хмельниччини. За 10 років маємо до 6 видань. З них зазначимо «Zal»... з приводу смерті Петра Могили²⁾ і видання 139 гравюр, що робив гравер Ілля для біблії (1645—9)³⁾. Інші видання повторюють попередні. До середини XVII ст. (1653 р.) відносяться інтересні відомості П. Алепського про Київсько-Печерську друкарню... «Віля великої церкви є гарний знаменитий друкарський будинок, що служить цій країні. З нього виходять всі їхні церковні книги дивного друку, різного вигляду та кольору, а також малюнки на великих листках, примітні речі країни, ікони святих, наукові досліди та інше. По звичаю патріархів ми надрукували у ньому багато відлуканих грамот з іменням нашого патріарха їхньою мовою червоними літерами та з образом св. ап. Петра. Грамоти були трьох родів: у цілий аркуш для панів, середні для народу і маленькі для жінок⁴⁾».

Дальнішу діяльність Печерської друкарні 1656—1721 рр. ми розглянемо в цій третій добі її існування. Економічні, соціальні і політичні умови України 2-пол. XVII і поч. XVIII ст. відбилися на діяльності Печерської друкарні. Хмельниччина, Руїна, часи Мазени, війна зі Шведами—от те бурхливе життя. По Андрусівській умові 1667 р. лівобережна Україна разом з Київом та кутом коло нього одійшла під вплив Москви, правобережна лишилась за Польщею. Під впливом та втручаннями Москви іде дальніша діяльність Київсько-Печерської друкарні. Тут треба зазначити, що архимандрити Печерські ведуть боротьбу з цими перешкодами. Вони пам'ятають попередню діяльність Єл. Плетенцького, Зах. Копистенського та Петра Могили і, де можливо, відстоюють незалежність Печерської друкарні. Ця боротьба була відгуком загальної боротьби за вільний друк. У Гадяцьких пунктах Виговського зазначено, що колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно, вільно буде улаштовувати, вільно науками займатися та книги друкувати всякі і релігійно-політичні, тільки без докору та порушення маєстату королівського⁵⁾. Цей пункт—про школи та друк—повторюється також в інструкції Петра Дорошенка послам Війська Запорозького на польський сейм 1670 р.—«Кгимназія, тежъ школы, въ которыхъ бы по латынѣ учено, и друкарнѣ, колко ихъ потреба будетъ, абы безъ трудности становити было волно, и волно науки отираговати, и книги всякіе друковать»⁶⁾. Цікава також в цю добу діяльність Печерського ма-

¹⁾ С. Голубевъ, «Петръ Могила», т. II, дод., ст. 488—9, ст. 497—498.

²⁾ Титовъ, «Типографія»..., ст. 309.

³⁾ Каратаевъ, ст. 537.

⁴⁾ Чт. въ Общ. Ист. и Древн. Рос. при Московскомъ У-тѣ 1897, кн. 4, гл. 16, ст. 59 (вип. II).

⁵⁾ Соловьевъ, «Исторія Россіи» т. XI, ст. 28.

⁶⁾ Житецкій, «Оч. лит. исторія малорусск. нар. в XVII в.», К. 1889, ст. 154.

настиря по продажу книг. Осередками книжної торгівлі в I пол. XVII ст. були Київ та Львів—менше відомий був Київ, більш відомий Львів. З другої половини XVII ст. перше значиння переходить до Києва. Відділя цілі транспорти книг направляються з Печерського монастиря до Львова, Сучави, Вільни, Москви. Відома також закордонна торгівля з Польщею, Чехами, Прусами, Австрією, Волощиною, Голандією. Є відомости, що книжки продавались, крім Печерської друкарні, ще приватними особами. Зазначимо також тут торгівлю київського братства та московських воєвод, останні конкурували з Печерською друкарнею що до продажу книг¹⁾. Зокрема поширення книг на Московщині, правда з певними обмеженнями, сталося завдяки тому впливу, що мала Україна в 2 пол. XVII ст. і у XVIII на життя Московської держави та Російської імперії.

От ті загальні умови, в яких йшла діяльність Печерської друкарні в 1656—1721 рр.

Перейдемо до більш докладних відомостей. Майже половина дієї доби припадає на часи Ін. Гізеля. Останній походив з Прусії і при допомозі Петра Могилы одержав освіту на Заході. Ставши архимандритом Печерського монастиря, Ін. Гізель виявив себе мудрим господарем того майна, що мала Печерська Лавра. Він веде боротьбу з московськими військами, котрі грабували населення і землі Печерського монастиря.

Він також турбується про золото та срібло Печ. ман., коли йому загрожували турки²⁾.

За його майже 30-літнє господарювання Печерська друкарня випустила до 77 видань, з них 26 повторювали попередні³⁾. По змісту ці видання були—релігійні, церковно-службові, були тут букварі, відомі Печерські листівки та інше. З цих видань знаємо, що три було видано польською мовою.

Цікавий є Патерик Печерський (1661 р.) з гравіюрами відомого нам вже гравера Іллі. Цей Патерик був перевиданий в 1678 р. З печерської друкарні вийшли твори Лазаря Барановича, Ін. Гізеля, Іоан. Голятовського.

З інших спинемо увагу на Синопису (1674 р.), що приписують Ін. Гізелью. Синопис цей відіграв в свій час певну роль. По йому на Україні й потім в Російській імперії вчилися історії до Ломоносова і після нього. Синопис ще при життю самого Ін. Гізеля тричі видавався. Передрукувала його і Рос. Академія Наук. Взагалі ця книжка мала до 30 видань⁴⁾. З інших видань зазначимо «Алексій чоловік Божій» 1674 р., «Постановленіє з запорожцями» (1659 р.).

Діяльність Печерської друкарні цікавила Московський уряд. Останній робив спроби замовляти де-які видання у Печерській друкарні, але Ін. Гізель одмовив в цьому. За те останній добув можливість копіювати книжки київського друку у Москві. В 1672 р. привезли з Києва 539 примірників різних книжок. Продавцями були київські міщани та слуга Печерського ман.⁵⁾. Харлампович каже, що посланці Ін. Гізеля в цьому році

¹⁾ К. Широкий, «Церковні стародруки («Книгарь», ч. 14) і «Продаж книжок у давньому Києві» («Книгарь», ч. 18).

²⁾ М. Сулицовъ «Инокентій Гизель» (К. Старина 1884 р., кн. 10, ст. 193, 195).

³⁾ Титовъ «Типографія» 328—369 і ст. 367. Число видань подали ми по підрахунку у Титова, можливо, що це була частина тільки.

⁴⁾ Ак. В. Иконниковъ «Опытъ русской исторіографіи», т. 2, кн. 2. К. 1908, ст. 1554—7.

⁵⁾ В. Зайонцъ, «Книги Киевской и Львовской печати в Москвѣ въ 3 чт. XVII в.» («Книголюбніе» 1894, кн. 9—10 ст. 6).



Ритина Л. Тарасевича з Печерського Патерика 1702 р.

привезли 427 книжок¹⁾. Були серед цих книжок видання на польській мові і книжки інших друків, крім Київського. Московський уряд поставився обережно до цих книжок. Коли в 1673 р. прибула нова партія книжок, їх ретельніше продажу доручено було переглянути цензорові. До продажу не пустили 14 назв в 377 прим.²⁾, а взяли їх до скарбу, видавши за ці книжки соболі. Коли ж посланці Ін. Гізеля заявили, що їм потрібні гроші на папір, а не соболі—уряд дозволив взяти паперу в рахунок скарбу. Всього після такої операції добули для Печерської друкарні до 200 стоп паперу.

Широка діяльність Ін. Гізеля можлива була при допомозі інших осіб. В цьому допомагали Варлам Ясинський, Іосафат; польські книжки набирали І. Армащенко та Менжинський³⁾. Ін. Гізеля змінив Варл. Ясинський (1684—90). За його час маємо тільки 9 видань. Тут мала вплив боротьба, що її вів В. Ясинський за збереження прав Печерської Лаври. З видань зазначимо твори Радивиловського та І. ч. Міней Димитра Ростовського (Тунтала), (1689 р.). В час Варлаама Ясинського заводять у Печерській друкарні мідяні дошки⁴⁾.

При заступникові В. Ясинського—Мел. Вуяхевичу Печерська друкарня випустила до 18 видань⁵⁾. В цій праці допомагали М. Вуяхевичу, В. Ясинський та Сопрон. З видань зазначимо 2-у частину Міней Димитра Ростовського 1695 р., Апостол 1695 р., Толкову псалтирь 1697 р., тезис Обідовського 1691 р. з історично-топографічними відомостями про Київ. Автором тезису був відомий гравер—Ін. Щирський.

Більш активно виявила себе Печерська друкарня за часи Кроковського, що заступив Вуяхевича. За часів його діяльності вийшло з друкарні до 40 видань⁶⁾, з найбільш інтересних зазначимо тезис 1701 р.—Ін. Щирського, Патерик Печерський 1702 р., який відомий працями гравера (штихерія) А. Тарасевича, Євангеліє 1707 р., закінчено було також видання Міней Димитра Ростовського і почалася підготовка до другого видання цих Міней.

З часами Кроковського зв'язують появу нового будинку Печерської друкарні, посиляючись на свідоцтво Лук'янова 1701 р.—«Нинішній круг монастиря ограду дѣлають каменную зѣло великую; та дѣлають же палату друкарню, гдѣ книги печатаѣть»⁷⁾. Цю гадку визнав правдивою і Титов⁸⁾. Є інші гадки. Є пізніше свідоцтво Новгородцева 1784 р. про те, що новий будинок збудували в 1720—21 р.р.—«а въ 1720—21 году выстроены внутри монастыря съ восточной стороны большой огромный каменный домъ, въ которомъ нинѣшнѣ печатаніе книгъ на шесть становъ всегда производится»⁹⁾. Цей погляд визнають за правдивий К. Широцький, ак. Ікольников¹⁰⁾. Щоб закінчити огляд Печерської друкарні в кінці XVII і за перше

1) К. Харламовичъ, «Малорос. вл. на великорусск. церк. жизнь», т. I. Казань 1914, ст. 441.

2) В. Эйторъ, див. прим. 48, ст. 13.

3) Титовъ, «Типографія» ст. 369—370.

4) Ibid. 405.

5) Ibid. 394—5.

6) П. Пекарскій «Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ», т. II, Спб. 1862, № 2, 5, 8, 9, 29, 37, 38, 40, 45, 55, 56, 58, 60, 61, 70, 71, 75, 82, 93, 94, 99, 108, 118, 120, 121, 138, також Титовъ «Типографія», ст. 410.

7) Сб. мат. для истор. топогр. Киева II ст. 122.

8) Титовъ «Типографія», ст. 406.

9) Сб. мат. для ист. топ. Киева II 137.

10) К. Широцький «Київ», К. 1917, ст. 287; В. Ікольниковъ «Київ», въ 1654—1855 г., К. 1904 ст. 21.

10-ліття XVIII ст. згадаємо про відношення Московського уряду до книжок Київського друку. Це відношення виявляється ясно постановою собору 1690 р. На цьому осудили низку книг П. Могилы («Камень»), Іп. Гізеля, Лазаря Барановича, Голятовського¹⁾. Осуд цей не перешкодив Москві послати вчитися здібних людей до Києва та Чернігова. Петро I послав для цього «Книгопечатного дѣла знаменщика Михайла Дмитрієва вь книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составляютъ чернила и всякому книжному урядству»²⁾. Увага Петра що разу ставала все ближча і ближча до Києва. Коли на території України почалася боротьба Петра з Шведським королем та Мазеною і закінчилася на користь Петра—в Києві зустрічав Петра, а потім Меншикова хвалебними словами в 1709 р. Теофан Прокопович³⁾; ці 2 слова були надруковані в Печерській лаврі⁴⁾. Цей вплив російського уряду набирає поволі значіння за часів архимандритів Миславського (1710—15) і Іван. Селютівича (1715—21 р.).

За часів першого—Миславського вийшло 8 видань. З них найбільш цікава «Поіка ієрополітика», (1712 р.) автор якої невідомий. Оздоба цієї книги складається з 64 до 70 штихованих образків. Автором ритин був Никодим Зубрицький, що працював раніш у Почаївні. «Поіка» пізніше вийшла в Петрограді, Львові, Москві, Відні⁵⁾. З цим часом зв'язується діяльність штихаря Іл. Мигури. Почалися при Миславському 2 видання Ч.-Міней Дмитра Ростовського. Воно продовжувалося в часи Селютівича, від яких до нас дійшло 6 видань, але закінчено не було. Пожежа 1718 р., що наробило чимало лиха Печерському монастиреві, знищила багато майна друкарні.

В 1720 р. Печерська друкарня почала відживати. Але поспиналися нові несподіванки. В Петрограді не сподобалося те, що на загальному листі Місяцеслова 1718 р. не було згадки про московського патріарха. Цю книжку наказано було поконфіскувати.

В 1721 р., 7 вересня, Синод наказав Печерському архимандритові, що далі в Печерській друкарні можуть друкуватися лише церковні книжки; ці книжки також потрібно перевіряти та виправляти по книгам петроградського та московського друку; раніш друку потрібно надсилати 2 примірника до Синоду⁶⁾. Так в 1721 р. припинила своє незалежне з 1615 р. існування Печерська друкарня.

На цьому ми закінчимо наш короткий огляд київських стародруків XVII і поч. XVIII ст.

Цей огляд дозволяє нам сказати, що київські стародруки XVII і поч. XVIII ст. належать до важливих джерел по історії суспільного та культурного життя України XVII і поч. XVIII ст.

За цей час київські стародруки виявили інтереси суспільства в різних галузях. Ми тут знайдемо цікаві відомості про бурхливе життя XVII ст. на Україні—про боротьбу науколюбних верств на Україні. Серед київських стародруків ми знаємо, наприклад, низку творів полемичного та проповідницького письменства, в яких автори стиняються на болючих питаннях сучасності.

¹⁾ Харламовичь, цит. тв. ст. 448.

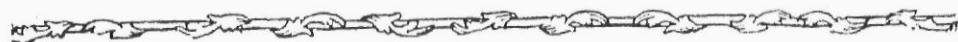
²⁾ Бантынь-Каменскій, «Исторія Малой Россіи» ч. III. М. 1830, прим. 303, ст. 94.

³⁾ В. Иконниковъ цит. твір. ст. 18.

⁴⁾ Титов. Приложенія 497—8.

⁵⁾ К. Широцький «Ифіка-ієрополітика» («Наше Минувше» 1918 р., ч. I, 175—9.

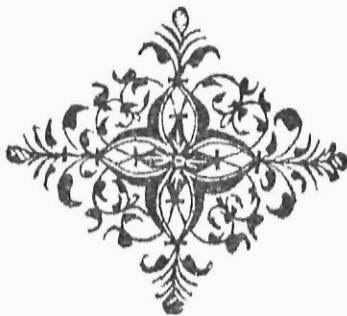
⁶⁾ Титовъ «Типографія», ст. 447—9.



Крім цього загального значіння київських стародруків, потрібно зазначити в них чимало матеріалу для історії мови та історії письменства XVII і поч. XVIII ст.

Надзвичайно цінні матеріали дають київські стародруки для історії українського мистецтва. Чимало матеріалу можна знайти в прикрасах книжки Печерської друкарні XVII і поч. XVIII ст.—обгортці, оправі, гравюрі, що відбили на собі вплив заходу. На ритинах у книжках ми бачимо, наприклад, надзвичайно іноді цікаві побутові сценки тодішнього часу. Де-які ритини виконували відомі тодішні майстри І. Ширєський, А. Тарасевич та інші. Цікава також оправа книжки. Вона робилася зі шкіри, полотна, паперу; на цій оправі можна зустрінути оздобу архітектурної форми, орнаментацию фарбами. Подібна орнаментация, крім київських стародруків, відома ще у Львівських, Чернігівських, Почаївських. Всі ці прикраси відбили на собі впливи ренесансових стилів¹⁾.

Таким чином київські стародруки зберегли багато цінного з різних галузів українського життя XVII—поч. XVIII ст. Завдяки економічним засобам, які мав у своєму розпорядженні Печерський монастир, та енергії керівників його—Київські стародруки мали велике поширення на Україні та поза Україною. Конкурентом цих Київських видань могли бути тільки Львівські видання, які теж широко поширювалися на Україні, Білорусії, Литві, Угорщині, Сербії, Молдавії, Московії, Греції, Палестині.



¹⁾ К. Широцький. Кольорові папери («Книгарь» ч. 12—13); Його-ж «Наше стародручне інтролігаторство» («Книгарь» ч. 17); Його-ж «Церковні стародруки» («Книгарь» ч. 14).



Микола Макаренко.

МИСТЕЦТВО КНИЖКИ.



краса книжки! Що звати окрасою? З чого вона складається?

Колись було так, що друкуючи твір свій і письменник і друкать не знали такого запитання. Воно не виникало. Його не було.

Між тим книжка виходила з варстата в такому зовнішньому вигляді, про який ледве чи можна, без особливих клопотів, в наші часи технічних досягнень, мріяти. І ченурна і легко читається і з широкими краями і приємна по формату і з красивими літерами. Чим пояснити таке явище?

Чим з'ясувати, що в часи XVI—XVII століття ми не знаємо книжок непропорційного розміру, з неприємно малими, або взагалі невідповідними розмірами «берегів», з літерами «слинними» що в сучасний мент, так тяжко читаються, розміщені в рядках аркуша «аби як»,—з літерами, які своєю пропорційністю зовсім не підходять до розміру аркуша, ширини рядків.

Те, що в сучасний мент, звано окрасою, творцям книжки минулого здавалось звичайним явищем книжкової справи. І письменник і друкать вважали це за необхідний елемент самої книжки і не мислили книжки без заставок, вузлів, заголовних літер. В книжці бачили остільки велике і поважне явище, що не розуміли її голу без одяжі, без того, що робить зовнішній вигляд приємним. Як мати хотіла б нарядити і наряджа свою рідну дитину, яко мога краще, так автори минулого, «типонадзорителі», «типоблестителі», «типографи», «наборщики», «столиоправителі», «изобразителі» і «ботишники» наряджали книжку. Але це робилось як щось необхідне, як сама літера в книжці, як рядки в аркуші, а не те, без чого можна і обійтись. В уявленні цих майстрів книжка без таких елементів не існувала.

Автор книжки ретельно дбає про те, щоб зміст його твору був би як найкраще зрозумілим для самих широких кол читачів, мова як найвиразнішою, форма—по можливості красивою.

Словом—душа книжки залежить лише від автора. Але, тому самому автору належить також ідея дати певне фізичне обличчя свого твору. І в ті часи, коли видавець має ознаки культурности, тоді ці дві особи одина-

ково винні в тому, що книжка з'являється на світ в здоровому і красивому вигляді, в гарній фізично формі, а не в неможливих, непотрібних ганчірках.

Трудна справа підготувати відповідний матеріал для книжки—половина роботи над виконанням її.

Вибрати папір для потрібного формату книжки, розмістити на сторінці текст, залишити такі, а не інші «береги». Знайти місце для заставки, заголовної літери, вузла. Підшукати відповідні літери. Це велика підготовча робота, від якої в значній мірі залежить зовнішній вигляд книжки.

Після цього починається та справа, яка потребує виключно лише ока художника, байдуже: хто буде виконувати цю роль—чи автор, чи видавець, чи стороння особа з відповідним хистом. Але, без цього ніяка книжка не повинна з'явитись на світ, щоб не втратити добру половину свого культурного значіння.

Ніхто з розуміючих справу не стане сперечатись про те, що обличчя книжки має велике значіння. Вихідний листок (фронтиспис), або, як його інакше звали у нас, «форта» і окремі деталі книжки: заставки, кінцівки заголовні літери, окремі рядки, розміщення рядків—все це потребує уважливого відношення особи з розвиненим розумінням пропорційності, гармонії окремих частин і цілого між собою.

Це ті окраси, без яких не існує ні одна книжка, коли претендує на велике і важливе призначення книжки. Ці «окраси» також не порушено звязані з нею, як звязаний з сторінками книжки самий текст. Таке становище книжкової справи зрозуміли рішуче всі видавці минулих часів від самого народження книжки до 40-х років XIX століття, себ-то до того культурного занепаду книжкової справи, в якому бачимо у книжці лише зброштурований папір безнадійно зіпсований літерами.

Але, скажуть, хіба ж нема окрас в сучасній книжці? Так, вони є. Але, окрас, які були б таким же необхідним елементом книжки, як в старі часи XVI—XVII стол. або дуже мало, або й зовсім нема. Є велика різниця між окрасами. В сучасний мент окрасу книжки розуміють інакше, ніж розуміли в минулому. Наліпити на сторінки яку небудь окрасу, яка органічно не зв'язується ні з темою книжки, ні з розміщенням тексту, ні з розмірами літер, не є ще зробити книжку приємною. Часто таким чином книжку скоріш псують.

Але, зрозуміти книжку як ціле нерозривно з'єднане, як «душу і тіло» треба заглянути назад за де кілька віків і повчитись технічним і художнім досягненням тих майстрів, які розуміли цю справу, віддавши книжці, як кажуть, «і розумом і душею».

В часи, коли появилення книжки не в тисячах, а навіть в сотнях примірників—робило цілу епоху серед культурної людності—бачимо цікаве явище, якого, можливо, і ми коли небудь досягнемо.

Тоді зовнішній вигляд книжки давав читачеві естетичну насолоду.

Мистецтво у нашій старій книжці займає першорядне місце. Поміж різними графічними окрасами книжки на протязі, головним чином, XVI—XVII стол. є ритми різного змісту та різного призначення.

Титульний листок багатой композиції, в цілком декоративній рямці дає низку сюжетів, то релігійного, то алегоричного змісту, опрацьованих автором ритовником з такою увагою, ніби то вся книжка друкувалась лише для цього листка. Скільки розлита в ній уміння скоманувати, уміння привести всі деталі до однієї мети—декорувати книжку.

Герб особи, якій присвячена книжка, або особи, яка сприяла появилення книжки, герб—що міститься на зворотній сторінці того ж листка,



М а л. 1. Заголовна сторінка Апостола Львівського друку 1639 р. Мих. Сльозки.
 Стор. 141 (по промірнику зі збірки Б. К. Жука).

або слідує за ним—графічно досконалий. Його рамка з гірлянд, або картуш соковито виконаний приваблює нас не своїм змістом, а власно шми графічними засобами, яким митці сучасного менту наслідують.

Далі—соковито розгорнулися гілки винограду або невідомої рослини, ідея якої народилася в багатій на фантазію голові митця, і облітає середню частину, центр заставки, що так красиво прикрашають кожну главу, відділ, окрему статтю. В цих заставках так багато-безпосередньої творчості, широкого любовного відношення до книжки як до самого дорогого, що є у людини. Силітаються, перегинаються гілки, важке гроно винограду поважно розмістилось, розправляються листя на різні лади, охоплюють картуш, оточують малюнок. Ціби-то багатий на східну фантазію килим перейшов на листок книжки.

А за нею, заставкою, поважно розмістилась велика літера, що починає собою слово. Хоча, здається, зовсім вона потонула в тих окрасах, що оточують її зо всіх боків, але ж гостро і ясно відокремлюється від фантастичних тварин, соковитих і диковинних рослин, що облітають її. Іноді окраси і вона сама друкуються червоною фарбою, а іноді лише літера надрукована червоною, а окраси навкруги її—чорною. По роботі видно, що мистець доклав до неї не менше уваги ніж до якої небудь композиції сюжету релігійного змісту (дивись, наприклад, мал. 1). Закінчує главу або



Мал. 2. Історія Адама і Єви. З книжки: Тріполі: Лаврського друку 1640 року. (Стор. 150). (По примірнику зі збірки Б. К. Жука).

відділ—кінцівка або вузол. Тут зустрічається часто орнаментация геометричного характеру, але-ж перевага—на боці листя, гілок та виноградного грона. Іноді між ними головка амура здивовано дивиться—як вона сюда попала.

Весь цей цілком декоративний елемент книжки перейшов до українських друкарень відтіля ж, відкіля з'явилась у нас і сама ідея друкованої



книжки—з західних країн. Джерелами були видання почасти німецькі, а головним чином Венеційські. Перні ж видання Київські мають ті самі кліша заставок, а особливо великих літер, що були у виданнях Стратинської друкарні, відкіля придбала Лавра друкарню після смерті Балабана.

Крім зазначених, цілком декоративних елементів мистецтва книжки між ріжними її окрасами, знаходяться у XVI—XVII столітті ритини різного характеру, але вони також мають завдання декорувати, прикрасити книжку.

Розглядаючи твори «сюжетного» змісту, ми знайдемо тут ритини на теми біблійні, історичні, алегоричні, символічні та портретні.

Переважаючими сюжетами будуть ритини до тексту релігійного характеру. Біблія грає тут велику роль. Старозавітні та Новозавітні композиції прикрашають книжку сторінка за сторінкою. Іноді йдуть вони без змін з одного видання в друге, навіть з однієї друкарні в другу. Так було, наприклад, що перні ритини, які з'явилися в Часослові 1617 року Лаврського друку, перейшли потім на сторінки книжок друкованих у Львові. Київські ж видавці перейняли ці ритини з Стратинської друкарні. А ці останні користувались мотивами Італійських, а іноді Німецьких видань, головним же чином Венеційських. Київський же Тріодіон 1631 року передав свої ритини Львівській Тріоді друку 1642 року (з таких, наприклад, дивись мал. 2). Були навіть копії ритин з Київських видань для Львівських. За сюжетами біблійного змісту йдуть ритини історичного характеру. Але цих ритин, порівнюючи з першими, дуже мало в старих виданнях і, можливо, що в загальний огляд їх вводити доведеться як доповнення а не окремий відділ. Славнозвісний твір Касіяна Саконича: «Вѣршѣ нажале свѣтѣ погребѣ Запного рыцера Петра Конашѣвича Сагайдачного Гелмана Вѣйска Егѣ К: мѣсти Запорозкого» Лаврського друку 1622 року має одну з чудових ритин зазначеного характеру—Облога Кафи Сагайдачним. Ця ритина, як і інші згадані книжки, виконана майстром великої техніки, чудовим композитором і знавцем ритмічних відношень. Композиція облоги бездоганна.

Алегоричні та символічні композиції в книжках XVI—XVII стол. зустрічаються також рідко і походять від західних друків та малюнків. В більшій мірі вони з'являються в книжках XVIII стол. Але ж такий стародрук як: «Евхаристиріон або вдячність» Лаврського друку 1632 року має на своїх сторінках чудово виконаного в простій, але ритмічній композиції Муція Сдеволу на Парнасі і архимандрита на Реліконі. Ці ритини—звичайні композиції загального європейського характеру, яким початок дала класична культура. Книжка: «Столб цнот знаменитих», Київського друку 1658 року, яка присвячена спадкоємцеві Київської митрополії Діонісію Балабану, після Сильвестра Косова, має титульну сторінку, на якій в багатій декоративній композиції виображено силу ріжних річей, що символізують ріжні риси властиві небіжчикові митрополита і ріжні майбутні події.

Слідкуючи за характером виображених на ритинах сюжетів, осіб, річей і композицій їх, помічаємо дуже часто, не дивлячись на різноманітність і книжок і ритин, які їх ілюструють, одно надзвичайно цікаве явище: що автори цих ритин при всьому своєму бажанні забути сучасність, щоби вийти всією своєю роботою в те минуле яке виображають, залишаються все ж таки в цих же самих роботах представниками свого моменту. В ілюстраціях біблійних моментів діячі одягнені в сучасні автори вбрання: в ситинах, шапках і чоботях, які в його часи вживались відповідними персонами. А за діями, далі—загорожена ліса з горами, полями, буди-

ками. В лісі—ворота з острішком, який вживається у заможних селян. Стоїть пшоді криниця, та ще й з журавлем, а далі—будинки під дахом який вживався міщанами в містах автора, з брандмауером, з кіньками, з баштами і т. п. Словом біблійні діяння проходять на тлі сучасного автору побутового антуражу зо всіма їх реальними елементами і можливостями. Правда, все це чергується з фантастичними деталями, з частинами запозиченими від німців, італійців і навіть голандців. Але ж автор ритини не ставив собі метою виображати навколо його існуючу дійсність. Вона сама війшла в його твір. Такими побутовими елементами наповнені сторінки книжок в великій кількості. Одним з гарних прикладів до цього буде так зване Учительне Євангеліє 1637 року Лаврського друку.

Що торкається композиції взагалі, тих ритин ілюстративного характеру які вживались українськими друкарями з самого початку їх існування, то мусимо зазначити що вплив європейського майстерства в них був значний. На кожній ритині помітна уміла рука, з гарною школою. Зовсім не видно непевних рис які б свідчили про композиційну неграмотність.

Видання Стрийські, Німецькі, особливо Венеційські були зразками для друкарень Українських з обсягу графіки в нашій книжці, так само як були вони зразками і для Московської друкарні Івана Федорова. Це становить треба брати на увагу при огляді тих окрас які з'явились на сторінках Євангелій, Апостолів, Октоїхів, Апфологіїв, Часословів і т. п. наших друкарень.

Ритина Апостола що міститься у першій друкованій Московській книжці, в своїх декоративних елементах що охоплює навкруги сидячу постать Апостола—цілком європейського походження. Про це свідчить не тільки загальна композиція, всі її деталі, всі форми, але й сам рисунок, більше ніж того потребує дослідувач.

Таким чином казати, що друкарні України запозичали свої окраси від видань Московських ледве чи буде правдивим. І ті й другі користувались одним джерелом, вживали одну запозичену у Європи композицію, там сконструйовану, оброблену, одними і тими самими елементами графічного підходу. Але, дальший розвиток ритини на Московщині і Україні пішов ріжними шляхами, відповідаючи в кожному разі тому ґрунту по якому проходив.

Дуже швидко творчі півдня відійшли в своїх творах-ритинах і малюнках для них від північних. Це явище помітили ще такі дослідувачі старої ритини як А. Ровинський, та В. Стасов. В очах людей зелених ланів, та широких степів, чудової природи, і яскривого сонця інакше відбивалось все навколо існуюче ніж в очах людини півночі.

Українські штихарі, що прикрашали книжку не дивлячись на те що вони були ченцями, виявили більш вільного відношення не тільки до сюжету, але й до самої композиції.

Тоді коли Москва знала виключно лише традиційні картини цілком релігійного змісту не поширюючи змісту, не розвиваючи композиції українські майстри вживали в книжках ритини зовсім не релігійного змісту. І декоративні герби й алегоричні сюжети й побутові сцени і історичні. Крім того зустрічались тут також і портрети. Вищезгаданий твір Саковича має портрет гетьмана Сагайдачного чудово виконаний. Вільне відношення майстрів до сюжету мало наслідком поширення композиції введенням в неї побутового антуражу, та постатів які не мали раніше собі місця

в композиціях,—постатів, які характеризують інше відношення народу до виображених сцен.

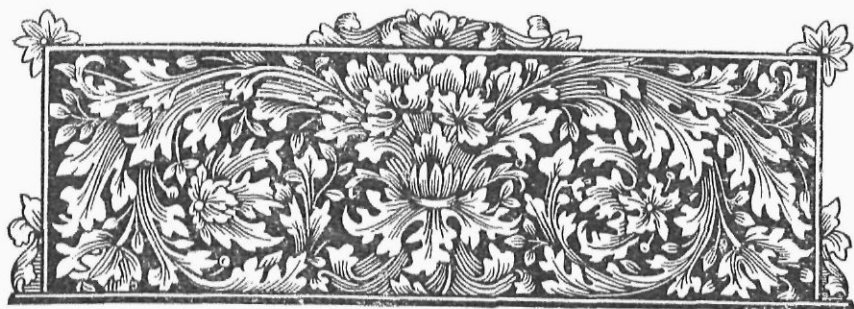
В дальнішому, коли студії над ритинами Московщини і України будуть пророблені ми побачимо нову сторінку культурного життя яскраво виявлену Українським народом, через твори своїх митців-ітихарів.

Україна мала велику силу друкарень порівнюючи з Московщиною. В кожній з них були видатні майстри. Де які з них винисувались в Москву в загальному порядку переносу всього того культурного що малось на півдні і чого не вистачало на півночі. Перераховувати, або характеризувати цих художників для того треба багато місця. В свій час були майстри які мали право конкурувати з видатними майстрами європейського виховання...

Давно вже занепада ритина в книжці. Забули її велику роллю. Разом з нею зникло мистецтво книжки. Вже де-кілька років робиться спроба в видавництві книжки підняти на де-яку височину. Алеж, здається мені, ні які механічні засоби не зможуть викликати в нашому організмі тих відчущань, які відповідали б ручній праці наших творців.

Будемо чекати для книжки кращого майбутнього.





Данило Щербаківський.

ЗОЛОТАРСЬКА ОПРАВА КНИЖКИ В XVI—XIX СТОЛІТТЯХ НА УКРАЇНІ.



оявлення Гутенбергового вартату на Україні 350 років тому назад викликало цілу революцію (хоч і не дуже правда рантову) в книжній справі. Зі зміною техніки не тільки незмірно побільшилась продукція книжки, але ґрунтовно змінився самий характер цієї продукції, її умови і темп.

Замість «книжних списателів», які поодинокі в тиші монастирських келій довгими місяцями і роками сиділи над переписуванням книжок, з'явилися друкарні з цілими гуртами і організаціями друкарів і «малѣйшими во друкарѣхъ» на чолі. На зміну міні

ятурістам прийшли «коперистихарі», а різнокольорові заставки, кінцівки, мініатюри, якими оздоблювалась рукописна книжка, уступили своє місце ритинам—однотонним творам «коперистихарів».

Незмінною залишилась лише праця інтролігаторів і золотарів, які опрацьовували вже готову книжку. ¹⁾ Як раніш рукописну книжку, так зараз друковану, золотарі з таким же замишуванням одягали в «сребропозлотистіі оправи» і оздоблювали їх камінням дорогим. А побожні замовці, що замовляли ці оправи золотарям побільшості з метою офірувати їх церкві, по старій традиції рукописних книжок виводили і на друкованих власноручні записи з наївними закляттями і погрозами «авааеми» всякому, хто зважиться «отдалити книгу от обители тоя».

Як відомо, книжки з самого початку середніх віків опрацьовувались в диптихи ²⁾, від яких власне й прийняла свою форму сучасна європейська книжка. Пізніше стали опрацьовувати книжку в дерево, різні матерії, шкіри з витисненням орнаментом, метал, іноді дорогоцінний метал і оздоблювали останній дорогим камінням і емаліями під кшталт чудових міні-

¹⁾ Книжка зшивалась і бралась в дерев'яні палітурки інтролігатором і потім вже постунала до золотаря. Коли металюва оправа складалась з окремих частин, то дерев'яні дошки покривались ще оксамитом, або іншою тканиною, поверх якої вже накладалась оправа; коли ж вона була суцільна, то накладалась на голу дошку.

²⁾ Диптихи—складні таблиці переважно з слонової кости, багато орнаментовані різьбою. На свідніх, зашитих поском сторінках диптиха римляне писали листи, замітки й т. п. В юганську добу вони були записними книжками, а в християнську—поминальницями й переносними образами.

ятюр, якими оздоблювались сторінки книжок. Подібні оправи робились і на Україні, коли тут почалась продукція рукописних книжок. Особливо дбали про оправу тих книжок, які вживались підчас церковних відправ. Адже деякі книжки, наприклад євангеліє, а почасти й апостол, підчас відправи декілька разів виносились з вітара насеред церкви. І естетизм віруючих, яким була просякнута та доба, який одягав церкву в пишні мозаїки і чудові фрескові росписі, а служителів церкви убірав в багаті шати, потребував, аби й книжка, яку виносять на серед церкви, своїм зовнішнім виглядом гармонувала з загальним ансамблем, а в той час, коли вона стоїть на престолі серед хрестів, гробниці й пишної металової утварі, вимагав, аби вона була також окрасою і декорацією престолу, як і вони. Любили також опрацювати молитовники, з якими побожні пані ходили до церкви і дорогими оправами якими пишались одні перед другими.

Треба сказати, що студіювання золотарських книжних оправ XVI - XIX століть на Україні кріє в собі більші труднощі, ніж студії над пишними галузями золотарських виробів. Правда, для установлення точної датировки книжних оправ умови кращі, ніж, наприклад, для датировки срібних чарок, кубків, потирів й інших річей. Адже часто на самих оправах маються написи, зроблені золотарями по замовленню вкладчиків, щоб увіковічити імена останніх, а іноді і по своїй власній ініціативі, і тоді ми маємо збереженням для науки ім'я майстра-золотаря. Ці написи дають звичайно найточніші і найпевніші вказівки про час, місце походження оправи, призвище вкладчика і майстра.

Окрім написів, зроблених на самих оправах, ще частіше зустрічаються вкладні записи, писані самими вкладчиками, внизу на сторінках книжки. На жаль, в них донатор часто забуває написати, коли він дарує до церкви книжку, опрацьовану в золотарську оправу, і тому такі записи лише гіпотетично можуть датувати оправу.

Нарешті, коли немає ніяких написів донаційного характеру ні на самій оправі, ні на сторінках книжки, то все ж «terminus non ante» для часу зроблення оправи установлюється датою друкування самої книжки. Треба всеж висновки, що до дати оправи, робити уважно, бо іноді металова оправа переживала неміцну папірову книжку і переносилась на другу, яка була на сотню років її молодше. Серед колекції Першого Державного Музею у Києві єсть, наприклад, євангеліє київського друку 1746 року в оправі золотарській 1658 року (див. мал. 2).

Але найбільша трудність студій полягає в тому, що лише незначна частина оправ цієї доби робилась з цільних металових дошок. Переважаючи ж більшість золотарських оправ складалась не менш ніж з десяти окремих частин: середника і чотирьох наріжників чільної сторони, середника і чотирьох «пуклів» або «жуків» снідної дошки, крім того, двох застібок, коріння, кайми, іноді орнаментальних зірок і головок ляголів і т.п. Всі ці окремі частини золотар набивав на обтягнені оксамитом дерев'яні дошки зробленої інтролігатором оправи. З часом від вживання деякі частини оправи поступово відпадали і навіть губились.

Після оддачі оправи в ремонт, золотар або замінює загублені частини новими, або підбирає відповідні частини зі старих оправ, які мались у нього серед скупленого ним «лому»; обтертий оксамит перемінює теж на новий часто іншого кольору і нарешті після декількох поправок і переробок замість цільного пам'ятника мистецтва певної доби, ми маємо конгломерат частин різних доб і стилів. Коли додати до цього, що з другої половини XVII ст. почався з Росії на Україну приток книжок російських,

оправлених російськими золотарями часто без клейм і написів, які могли б установити їх чужоземне походження¹⁾, то стануть цілком зрозумілими труднощі студіювання золотарських оправ цієї доби.

Точних даних про золотарські оправы чисто українського виробу зібрано й опубліковано так мало, що я даю тут лише вказівки на окремі пам'ятки і декілька своїх загальних спостережень, одмовляючись в межах цієї журнальної статті дати цільну картину розвитку цієї галузі золотарства на Україні в зазначену добу.

В XVI столітті можна зазначити два головних типи оправ євангелій на Україні: один наслідує візантійські форми, а почасти візантійсько-вірменські, другий поєднує на собі ясні сліди впливу західно-європейської готики або готики вкуні з ренесансом.

Традиції візантійські в широкому розумінні цього слова підтримувались на Україні між иншим вірменами, які грали тоді значну роль в торгівлі, промисловості а також і в золотарстві. В Кам'янці Подільському, наприклад, в 1578 році було на 2 поляків золотарів 10 вірмен.

Західно-європейські впливи на українську промисловість, крім усяких инних причин широкою хвилею впливали через цеховий її устрій, організований на німецькому праві, а також через постійні торгові зв'язки з Заходом.

В оправах більш пізньої доби XVII—XVIII ст. помітно вплив і мохамеданського Сходу, але він ішов від персів і арабів на Україну, здається не безпосередньо, а через Італію, а почасти й через Московщину.

Оправи першого (візантійського) типу найчастіше можна знайти в Галичині й манастирях Буковини: Сучаві, Драгомірні й инших. Верхня дошка цих оправ уявляє собою цільну срібну, иноді визолочену таблицю, яка майже вся занята битим виображенням воскресіння Христового завжди типа «сошествія во ад». В чотирьох куточках уміщено мало помітні емблеми євангелістів без самих євангелістів, або євангелістів без емблем. Все це взято в раму з досить простою орнаментальною подоскою. Виображення «Воскресіння» хоч і задрібнені подекуди великою кількістю постатів, всеж зберегли риси суворих монументальних композицій попередніх доб.

На снідній дошці євангелія на такій же цільній срібній таблиці звичайно виображається хрещення, сошествіє св. духа, успеніє. Останнє иноді з оригінальною деталлю: два янголи на вколінках розкривають небо, а два инших виглядають, аби прийняти душу богородиці. Тут же уміщується иноді і вкладний запис внизу, або рамочкою охоплює усю композицію. Літери напису, взяті орнаментально з великим розумінням їх декоративного значіння, не тільки не пеують загального вражіння, але являються цільною нерозривною частиною всієї композиції. Окрім написів буває виображено й самого донатора. Корінець найчастіше в формі срібної сітки, плетеної або в хрестики, або в який иний взір.

Чудовим зразком буковинських оправ є відоме сочавське євангеліє, яке в 1570 році «сътвори и скова братство зугравское» (малярське братство) і вклало в сучавську Введенську церкву. На жаль, воно не зберег-

¹⁾ Иноді навіть зустрічаються книжки українського друку, але в російській оправі. Так, під № 24 опису Київ-Печерської Лаври значиться євангеліє апракос київського друку 1707 року, в оправі, яка згідно напису на оправі „зкта дзргі... постронса... к црквицѣм келіком граде Москве... к Києво-Печерскан манастир... иждикешемз и коштодем... Пданасна Анисаакскаго архимандрита печерскаго...“ Транскрипція деяких слів напису свідчить про російську національність золотаря.

лось в первісному вигляді. У XVIII столітті оправа була доточена смугою з барочним орнаментом, але стара частина всеж збереглась добре¹). На чільному його боці сошествіє во ад: в витягнутому сивій суворі постать Христа на руїнах пекельної брами, Христос подає руки Адамові і Єві. Низки старозаконних царів, групи людей, трактовані в манері старих мініятур. На заднім плані гори, вище два янголи. Рямка—безконечник рослиного орнаменту. На звороті євангелія—євангеліст Лука—патрон малярів, які замовили євангеліє, малює образ Божої Матері. Напис: «св. Лука євангеліст ізуграфъ». Навкруги, замість орнаментальної рамки, вкладний загальний «брактава зугравского». Чітко і упевнено без зайвих подробиць передана постать євангеліста-ізуграфа, малюючого образ, меблі і архітектурні мотиви заднього плану. Все-ж таки це лише слабкий відгук чудових візантійських оправ²).

Поруч з цими окладами візантійського типу, 16 століття дає зразки оправ і іншого стилю: або готичьких, або оправ, в яких видно боротьбу Готики з Ренесансом. До готичьких оправ можна віднести, наприклад, оправу Дерманського рукописного євангелія (1507 року)³) з вкладними записами князів Константина Івановича і Константина Константиновича Острозьких. На жаль, оклад цього євангелія погано зберігся. Середник і паріжники чотирикутні. На середнику сліди Розі'яття з двома предстоящими на синій емалі. Наріжники з поєденими гравірованими постатями євангелістів мають хвилясту внутрішню лінію, від них ідуть розводи готичького орнаменту.

В Печерській Лаврі збереглось цікаве євангеліє, оклад якого відбив на собі боротьбу ренесанса з готикою. Це євангеліє 1541 року рукописне—вклад Івана Остаф'євича Горностає, підскарб'я земського (мал. 1). В дуже докладному вкладному запису 1541 року, Горностаєй описує його: «дал... євангеліє... чорным гладким оксазитом покритое и оправленое в серебром с чотырма євангелісты и защениками везеными сребреными всепозолотистое... в Києве у печерский манастир... на котором сребра полнесты гривны и тринадцат золотников». На опуклих прямокутних паріжниках вигравіровано більш ніж поєсні виображення євангелістів. В складках їх одєж ще почуваються подекуди традиції іконописних прорисів. На прямокутнім середнику Розі'яття з двома предстоящими. Постаті виліті з срібла і в порівнянні з площею досить великі; при всій їх сутулоості й придавленості модельовка тіла й форма складок ще зберегла ясність і логичність. Середник обкладено рямкою з прорізним ажурним готичьким орнаментом в формі зубчиків, а на кутах трійчасті закінчення в тій же стилі. Наріжники обкладені з внутрішніх боків готичьким орнаментом простішого малюнку. Але окрім цих головних частин готичького стилю, між паріжниками вставлено 4 срібних золочених полоски з прорізним ренесансовим орнаментом в формі квітів, пройдених гравірувальним різцем. В кожній по два круглих медальйони з гравірованими поєсними виображеннями решти восьми апостолів.

Тут ми маємо різке механічне сполучення двох різних стилів. Трудно зараз говорити певне про те, чи одночасно зроблені усі частини єван-

¹) Знімок цієї оправи опубліковано у виданні: Вистава Археологична польско-руська устроєна во Львові въ року 1885, таб. XXX.

²) Чудовий зразок оправи витриманого монументального стилю приводить на 26 таблиці своїх «Пам'ятників Христ'янського мистецтва на Авоні» Н. П. Кондаков. СПб., 1902.

³) Міститься у волинському «древлехранилище».

гелія. Первісного вигляду оклад звичайно не зберіг: адже в вищенаведеному нами опису говориться про чорний оксамит, тим часом зараз під срібними частинами ми бачимо зелений. В опису теж нічого не говориться про вісім апостолів. В Печерській Лаврі є й друге євангеліє, яке вийшло



Мф л. 1. Євангеліє рукописне, вклад Івана Горностая в Київсько-Печерську Лавру—в оправі 1544 р. (Розмір 30 × 22 с.)

майбуть з тоїж самої майстерні. Це вклад Іоанкія Горностая Ричицького, старости 1556 року. Оправа його цілком такого ж характеру і стилю з тою різницею, що медальйони з виображенням апостолів поставлені не по два в кожній полосці, а по 3 на бічних і по одному вгорі й внизу.

XVII століття знає багато типів оправ євангелій (два зразки подано на малюнках 2 і 3). Перш за все в цю добу доживала свій вік готичська оправа в дуже упрощених формах: п'ять прямокутних клейм з гравірованими, рідко літими виображеннями розі'яття і чотирьох євангелістів. Клейма оздоблені простими зубчиками, в яких можна легко пізнати перетворення старих готичських орнаментів. Такі оправы часто можна здібати у старих церквах Волині й Галичини, єсть вони і в Києві і на Лівобережжі. Зразок оправ цього типу дає, наприклад, євангеліє львів-

ського друку 1636 року, опрацьоване в 1639 році, на якому по переказах присягав в Переяславському соборі Богдан Хмельницький¹⁾; в ньому всі п'ять наріжників мають прорізний орнамент з усіх боків.

Головна маса оправ XVII століття всеж ренесансового і барочного стилю, який тут найбільш виявився в орнаменті оправ, а почасти й в



М а л. 2. Звантелів 1746 р., київського друку — в справі 1638 р. Розмір 35 х 23 см.

¹⁾ Воно міститься зараз в Полтавському Музею. Знімок з нього і описання опубліковано у виданні: Трипольскій В. свящ. Полтавское епархіальное предлхранище. Полтава, 1909, стор. 3 і окрема таблиця в кінці книжки.

формі клейм і характері виображень на клеймах. Всі вони мають на чільній дошці середник з розп'яттям (рідко з деісусом, або воскресінням) і паріжники з євангелістами. В XVII столітті ці паріжники часто, але не завжди, одходять від кутів і тому оточені орнаментом з усіх боків, а не лише з двох внутрішніх, як ми це звичайно бачимо на великоруських євангеліях і значно рідше на українських євангеліях XVI і XVIII століття.



Мал. 3. Євангеліє московського друку в українській оправі 1660 р. (Зворотній бік. (Розмір 39 < 26 см.)

Тому й форма цих паріжників, нездавлена кутами книжки, міняється і буває більш різноманітна: овальна, восьмикутна і при тому дуже випукла. Навкруги середника розміщуються медальйони овальні або круглі в різноманітній кількості: 4, 8, 12 і навіть 14, в яких уміщуються звичайно гравіровані виображення страстних тем, або свят.

Ці п'ять головних клейм—середник і паріжники—оточені орнаментом за рідким винятком всеж досить скупо. Просторін між ними оживляється иноді, окрім медальйонів, ще зірками або головками янголів. Хоча й здібуються иноді оправи, в яких металом покривається вся дошка, всеж клейма і виображення грають цілком домінуючу роль в загальній композиції оправи. На чудовій срібно-золоченій оправі 1649 року (євангеліє московського

друку 1637 року) вклад Іоанна Петребецького в Братський монастир, де п'ять клейм і чотири медальйони клучно виравлені в прорізній орнамент, який цілком заповнює обидві дошки оправ, ми маємо спокійну гармонійну композицію, в якій орнамент служить власне тлом, не подавляючи головних плям—клейм, як то буває в XVIII столітті.

Цікаве також у золотарів цієї доби бажання досягнути ефектної гри декількох тонів на оправках. Наприклад, на євангелії—вкладу Даниїла Іольба (по інших документах він зветься Данило Голуб) в Михайлівській монастир (оправа 1647 року на євангеліє московського друку 1644 року)¹⁾ срібні ренесансові клейма з євангелистами і рози'яттям, на яких визолочені лише деякі частини, виравлені в срібну таблицю прорізного рослинного орнаменту, надіту на червоний оксамит, яким покрита дерев'яна дошка оправ. Все це взято в золочену раму з шкляними імітаціями дорожніх камінців на кутах. Тут гра золота й срібла на клеймах з матовим тоном ажурного тла і червоним оксамитом робить справді своєрідний ефект. Треба також зазначити що в XVI і XVII ст. ритовичче виконання релігійних виображень на оправках має рішучу перевагу над рельєфом, як литим, так і виконаним «au gerousse». Останній спосіб, особливо улюблений бароком, паує на золотарських оправках кінця XVII і XVIII ст.

Треба ще зазначити вплив ритини на сюжети, які уміщались на оправках, на форму і композицію оправ. Не кажучи вже про те, що трактовка гравірування виображень на оправі: рози'яття, євангелисти, свята, клейма з виображенням страстних тем, носять явні сліди впливу ритини тих самих євангелій, які оправлялись,—під впливом ритини з'являються і цілком нові сюжети, як, наприклад, виображення Лаври і символічні сюжети, як, наприклад, «жезл од корене Єсеова». Будучи улюбленою темою ритини богослужбових книжок українського друку XVII ст. в різних варіантах, починаючи з Есея, Антонія і Феодосія і кінчаючи ки. Володимиром від яких виростає лоза з погруддями праотців, або князів, замість гронів виноградин, «Жезл од корене Єсеова» понав не тільки на українські оправки, але й на російські. В Росії цю тему популяризувала, здається, ритина на форті відомої книжки Лазаря Барановича «Мечь духовный» київського друку 1666 року, на якій хитрий архимандрит звелів виобразити серед пащадків ки. Володимира царя Олексія Михайловича. Книжка була піднесена Олексію Михайловичу, дуже впадалась і мала великий попит на Московщині. Оправки російські з цим виображенням здібаються навіть частіше, ніж українські.

Провінційальні майстри, додержуючись звичайної композиції, улюбленої в центрах, давали іноді досить оригінальні варіанти оправ. Наприклад, євангеліє роменської успенської церкви має прекрасну оправу роботи місцевих роменських майстрів 1688 року—Антоніа Івановича і Андрія Васильовича Песляковського. На чільній дошці його, окрім чотирьох звичайних паріжників з євангелистами, до речі сказати, мало пристосованих до інших виображень таблиці, уміщено середник ажурної роботи з колонками, двома предстолящими і Петром і Павлом і 14 круглими теж ажурними клеймами навкруги середника.

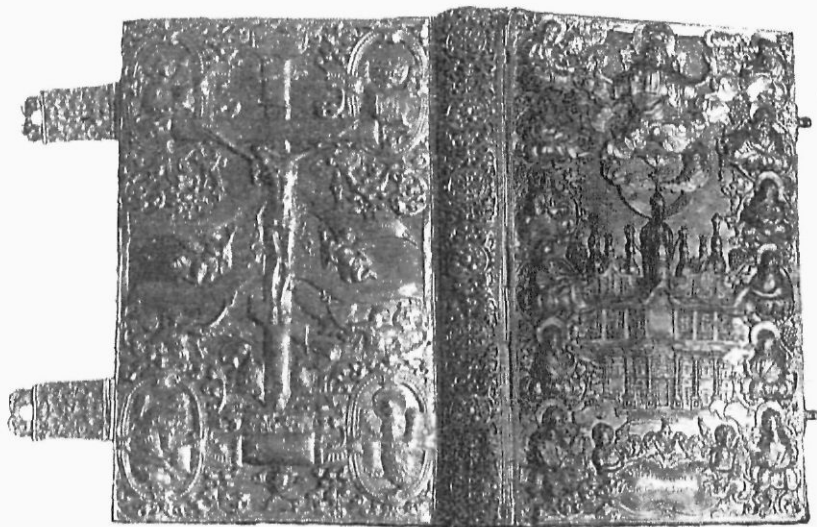
На звороті в гарному гравірованому картуші вкладний запис Максима Ілляшенка і в двох маленьких картушах підписи майстрів²⁾.

¹⁾ Зараз належить до колекції Першого Державного Музею у Києві.

²⁾ Нині в великому картуші: „не е в аге соорбжене рокъ 1688 и в кеткъ Роменск до храма Успенна пресвѣтны Богородици за старанием его ашаосги пана Максима

Нідинси майстрів на оправах починають зустрічатись з другої половини XVII ст., більш менш регулярно, але іноді не в спеціальних картушах, як на роменській оправі, а ледве помітно на заломі металової дошки. Наприклад, на оправі 1670 року, якою зараз обкладено більш пізній євангеліє київського друку 1771 року, на заломі верхньої дошки ледве можна прочитати напис побожного майстра: «Гди пом'яни дну раба свого Федора золотаря».

Металові оправи робились, як відомо, не лише на євангелія, але й на інші книги. Наприклад, Роксанда Хмельницька одержала в 1660 році від Марії Радивилової молитовник дорогооправний в золоті і кривавцях¹⁾.



Мал. 4. Апостол київського друку 1722 р. в оправі другої половини XVIII ст.
(Розмір 33 × 21 см)

Тут дається (мал. 4), знімок срібної оправі, робленої для Печерської Лаври на книгу Діянь і посланій апостолів лаврського ж друку 1722 року. Ця оправа характерна по зв'язаності її сюжетів з церквою, для якої робилась оправа і з місцевими ритинами: на чільній стороні виображено головну церкву Печерської Лаври (тип після пожежі) і 12 апостолів на гронах виноградних лоз, що виростають з будинку Лаври. Композиція ця улюблена на ритинах лаврських видань XVIII ст.: Патерика 1661 р., Огородка Марії 1676 р., Акафиста 1693 р. і т. п. Вгорі погруддя Христа з ключима і внизу два янголи тримають картуш; на картушах і в інших місцях композиції символічні написи. Все це витиснуто рельєфом на різьбі наскрізь срібної золоченої дошки і накладено на дошку густо орна-

Івашенка і ктиторей Іона Р'юана и Андрея Мартинюкча і Григорія Фещдорюкча за протопопи Диантєрня Ницалюкча». Над кожним з маленьких картушів напис: «майстер». В лівому малому картуші: «згню рокоц' рокик Интєнни Иканюкчх майстер житеа роменекчх», в правому: «згню рокоцх инкенжторж Андрей Василекич Песлажюкскчх».

Всі ці данні встановлені по фотографії оправі, зробленої М. О. Макаренком, якому я при цій нагоді приношу ширю подяку за дозвіл користуватись цими даними.

¹⁾ Шероцький К. Наше стародавнє інтродукторство (Книгарь, Літопис українського письменства 1919, ч. 17 січень стор. 1035).

ментовану травами й черню. На звороті на всю дошку Розі'яття; в кутках в овалах емблеми євангелістів; ангели серед орнаментів і листи з написами. Все це теж рельєфної прорізняної роботи на сріблі визолочено і підкладено дошкою з травами черню. Ця оправа можливо вийшла з майстерні Ієремії Білецького, принаймні травчате червене тло обох дошок оправи, а також орнамент застібок (розетка серед трав) і коріння (сім овальних клейм з розетками й овочами посніль) — характерні для підписних оправ Білецького.

XVIII століття залишило велику кількість оправ золотарських (зроблених переважно «партачами») з срібла, золочених, або більш простих — мідних і навіть олов'яних. Рідко металюва оправа покриває всю дошку; частіше роблять середник з розі'яттям і чотири наріжники з євангелістами, а на звороті середник і чотири пуклі, при чому сюжети сніднього середника досягають надзвичайної різноманітності. Всі ці оправи дають безліч і часто досить шаблонних варіацій орнаментики ренесансового і бароцького орнаменту з ухилом в бік рококо і стилю Людовика XVI, при чому більш архаїчними, а часто й більш цікавими являються застібки і корінці, які часто виливались по старих формах.

XVIII століття закінчило власне розвиток тієї риси яку внесло XVII століття в оправу книжки, а саме перевагу орнаменту і декоративності над виображенням, над сюжетом. Ті вузьенькі бордюрчики навколо клейм, які так скупо давало XVI століття і які в XVII столітті почали розвиватись і ширитись, тепер з кінцем XVII і початком XVIII століття швидко розвиваються і прагнуть до з'єднання з орнаментами середника і заповнення своїми паростками усієї площі дошки, а в деяких прекрасних зразках оправ заливають усю площу книжки прекрасним пишним орнаментом, який буває своїми соковитими пишними розводами, волотами і квітами і примушує клейма й медальйони грати лише роль якихось маленьких квіток і взагалі другорядних елементів в загальній композиції оправи.

Зразком такого типу окладів є оклад великого євангелія 1706 р. київського друку, в Братському монастиреві з ініціалами гетьмана Івана Скоропадського (мал. 5). Тут середник з Розі'яттям, клейма овальні з євангелістами і 11 круглих медальйонів зі страстними темами оточені таким пишним буїним орнаментом, і так гармонійно в нього виравлені, що роблять враження справді квіток, яким відповідають пишні великі квіти снідньої дошки євангелія. На звороті в 4 овалах виображення святих, в центральному медальйоні на півмісяці мадона з Христом вріст в сніви а під медальйоном картуш з гербом і ініціалами гетьмана.

Взагалі треба сказати, що особливий простір для такого декоративного підходу давали грандіозні євангелія московського друку аршинної пишнини, які з чисто московським пієтетом до грандіозного були розраховані на великі собори і на здорових протодіаконів, що мали носити ці чудові книги. Адже євангеліє московського друку 1759 року в оправі 1782 року в Запорозькому соборі в Новомосковську важить біля 1½ пуди¹⁾; євангеліє московського друку 1689 року в оправі 1695 року вклад в Печерську Лавру генерального обозного Василя Луїна Борковського важить 39 фунтів, а з срібною оправою — 2 пуди два фунти 71 золотник²⁾.

¹⁾ Машуков В. Матеріали кь изучению церковной старины Украины. Харьков 1903 стор. 39, мал. № 28.

²⁾ Знімок цієї оправи опубліковано мною в статті «Символіка в українському мистецтві» (Збірник секції мистецтв. Київ 1921 малюнок № 3).

Майстрі люблять надавати декоративний характер і таким оправам, в яких клейма виконані з фініфту. Ось, наприклад, оправа першої половини XVIII ст. з фонду цінностей, вилучених з церков, № 284. Тридцять дві фініфті різного розміру, форми і навіть роботи оздоблюють дві його



Мал. 5. Євангеліє Київського друку 1707 р. в оправі першої чверті XVIII ст.
(Розмір 60 × 43 см.)

дошки. Тло заповнено пишними травами, рельєфними орнаментами, букетами, волютами, «рогами ізобілія», постатями путтів, які придержують медальйони. Фініфті барочні і неприємні по зашпалюючим формам виображених на них постатів, але коли дивитись на них лише як на художні плями, то на тлі золота матового приємного тону, яким покритий увесь оклад, вони цілком гармонують з пишними окрасами і утворюють цілком приємне декоративне ціле.

Тут треба зазначити також чудові оправы таких київських майстрів, як, наприклад, Івана Равича, Ієремії Білецького, які працювали в першій

(Равич) і другій (Білецькій) чверті XVIII століття, або оправ з фініфтами Даміяна Волковідського 1764—66 років, які хоч і не давали особливо оригінальних нових типів оправ, але всеж робили закінчені продумані художні композиції.

Поруч з цим захопленням орнаментальною стороною оправ помічається часто, що самі виображення на середнику і паріжниках цікавлять майстра якось менш ніж орнаменти; виконує їх часто він так неохайно, що в порівнянні з орнаментами вони виглядають значно грубішими і художньо менш цікавими і цінними, ніж останні.



Мал. 6. Євангеліє Київського друку 1808 р. в оправі 1811 р. роботи Київського майстра Захарія Брезгунова. (Розмір 42 × 26,5 см.)

В другій половині XVIII ст. ясно помічається занепад золотарських оправ. Ясні і чіткі композиції оправ, які ми бачим у кращих майстрів XVII і першої половини XVIII ст., робляться в другій половині століття хаотичними не тільки у «партачів».

Одноманітні спокійні при всім їх багатстві оправ попередньої доби замінюються якоюсь «окрошкою» з фрагментів різних стилів. Зразком таких оправ може бути оправа № 112 фонду вилучених з церков цінностей: лишні букети з овочами, фрагменти орнаменту в стилі бароко і рококо, перевернені вазы, глечики, птахи, квіти в самих неможливих, абсурдних

сполученнях, з'єднані з грубими барочними постатями на п'яти звичайних клеймах чільної дошки; все це виконано досить високим рельєфом в сріблі в один тон і свідчить про явний занепад майстерства вже в кінці XVIII ст. XIX століття вносить мало цінного: невдалі спроби оправ в стилі Людовика XVI і пережитки старих стилів або бажання досягнути ефекту матеріальною цінністю оправ. Яскравим зразком оправ останнього типу може бути оправа на євангелії лаврського друку 1808 року (мал. 6), зроблена в 1811 р. київським майстром Захарієм Брезгуновим з цінностей, зібраних «боголюбивими вкладниками» в Лавру Печерську по ініціативі митр. Серапіона¹⁾. На верхній і нижній дошці фініфтові виображення Воскресіння і чотирьох євангелістів. Все майстерство золотаря було скеровано на те, аби придумати такі оздоби, які допомогли б умістити сотні бриліантів, алмазів, аметистів, хризолітів, топазів, ізумрудів, рубінів, сапфірів. Адаже на оправу пішло 6 фун. 55 зол. золота, 8 фун. 36 зол. срібла і 763 різних бриліантів і алмазів на 67 каратів. І тому майстер оточує середник і наріжники різними віночками, бантиками, лавровими гілками, коронками в стилі Людовика XVI, які дають досить цікаву гаму сполучень камнів різних фарб і тонів. В дальшому приток з Росії золотарських оправ, як і взагалі золотарських виробів робиться остільки сильним, що нищить місцеве виробництво і майстерні старих майстрів з певними традиціями, а ті приїзжі майстри, які згодом засновують свої підприємства в Києві й інших значних центрах позбавлені місцевих традицій.

Зараз тяжко робити якісь певні висновки по данному питанню. Їх можна зробити лише після точного установлення, які оправы з тих тисяч їх, що існують на території України, роблені українськими майстрами і в яких центрах. Але це справа майбутнього.



¹⁾ Воно має декілька вкладних занесів дуже докладних. Між инним по краях залама верхньої і нижньої дошки пише: «сіе святое Евангеліе роботою окончено въ 1811 г. февраля 5 дня. Дѣлано въ градѣ Києвѣ подъ собственнымъ и всегдашнимъ смотрѣніемъ и распоряженіемъ... Митрополита Києвскаго и Галицкаго... Серапіона, въ самомъ митрополитанскомъ Києво-Софійскомъ домѣ золотыхъ дѣлъ мастеромъ Києвскимъ дворяниномъ Захаріемъ Брезгуновымъ, которую работу продолжалъ онъ десять мѣсяцевъ...» Далі перераховується, скільки пішло на нього золота, срібла й камнів дорогіших і зазначається, що вся оправа вміст з роботою й матеріалом коштувала 17173 р. 60 коп. Це євангеліє взято підчас вилучення церковних цінностей.



Пилип Клименко.

УКРАЇНСЬКІ РИТОДРУКИ.



тародрук і ритодрук український складали гармонійну суцільність. Зрозуміти їх можна тільки у взаємнім зв'язку. Але досліджені вони замало. Відомий дослідник старих російських ритодруків Ровинський, зібравши численний матеріал з цієї галузі мистецтва в Росії й почасти на Україні, прийшов до висновків: 1) ритодрукарство, як самостійна галузь мистецтва, попереджаючи книгодрукарство, не існувало на просторі бувиної Росії, 2) ритодрукарство до кінця XVIII в. було простим ремеслом допоможним книгодрукарству, 3) ритодрукування російське й українське було рабським і більш-менш грубим копіюванням західно-європейських зразків¹⁾. З останнім висновком погоджується до певної міри Ф. Титов²⁾. Останній, подавши значну кількість ритодруків у стародруках Києво-печерської Лаври до початку XVIII в. установлює запозичення зі східних зразків до Петра Великого та західних після його³⁾. Під східними зразками тут треба розуміти не тільки візантійські, або взагалі орієнтальні, від яких вже в значній мірі відійшли українські рукописні книги XV в., але й ранні ренесансові італійські. Під західними треба розуміти пізньо-ренесансові, переважно німецькі, або понімечені італійські. Приблизно подібну-ж зміну об'єкта запозичень знаходимо у ритодруках всіх українських стародруків з прискоренням її у львівських та зацізнених у всіх інших: волинських (Супрасль, Дермань, Рахманів, Луцьк), чернігівських, моголівських, новгород-сіверських. Через це всі останні довгий час мають більш архаїчний і тому провінційальний ритодрукарський зміст в порівнянні з львівсько-київськими. Ця поправка до висновків Ровинського-Стасова відносно об'єкту запозичень, веде за собою слідуючу більш важливу поправку. Коли об'єкти запозичень мінялися, значить ритодрукарський матеріал більш-менш свідомо підбирався і тому ставилося «рабському копіюванню» певні межі. Копіювалося не все, що служило оздобою будь-якої книги. У друкарів був певний смак,—а де є

¹⁾ А. А. Ровинський—«Попробный словарь русских гравировъ», 1895 г., т. I, с. 16—17 і далі у вступі.

²⁾ Титовъ, «Типографія Києво-Печерской Лавры» т. I, Київ, 1918 г., с. 493.

³⁾ Ibid. с. 273.

смак, там є критичне відношення до матеріалу і рабського наслідування не може бути. Дійсно перегляд ритодруків київських лаврських видань, хоча б за тими зразками, що їх наведено у Титова, виявляє оригінальні композиції фронтісписів у важніших виданнях (Апфологіон—1619 р., Поученія Іоанна Златоуста—1623 р., Служебник—1629 р., Тріодь-Цвітлая—1636 р., Патерик—1661 р., Меч Духовний—1666 р., Труби словес проповідних—1674 р., Учителіне Євангеліє—1697 р., Акафист—1690 і 1709 р.р.) Композиція тут, правда, досить проста й механічна. Запозичення в її є з іконографічних або іконописних зразків та іконостасних конструкцій. Взагалі іконописний вплив дуже сильний у ритодруках і оскільки до XVII в. виробився український іконографічний тип, остільки ритодрукарські картинки Христа, Діви Марії мають український характер. Що до інших персонажів, то вони приймають українській характер тільки від другої половини XVII в. Разом з тим від тоді-ж ансамбль і композиція становляться більш оригінальними, вноситься українське побутове оточення, кращає техніка. Ритодруки лаврських видань кінця XVII в. і початку XVIII в., як ілюстративний книжковий матеріал, мало чим поступляться перед кращими сучасними західньо-європейськими зразками. На цьому ступені вони формально костеніють і протягом XVIII в. вироджуються в той «казьонно-церковний» стиль, що панує у всіх галузях релігійно-культового мистецтва України XIX в. Цей «стиль» не має жадних національних властивостей, він є механічним, шаблонним переписуванням старих зразків, позбавленим будь якого творчого менту, стимульованого минулим досвідом чи сучасним реальним життям.

Таким чином розквіт українського книгоілюстраційного ритодрукарства припадає на XVII сторіччя, коли український нарід прискореним темпом викохував свою національну культуру. Головне знаряддя культурного розвитку, книгу, доводилося з причин переважно технічних запозичувати на Заході: бралися відтіля готові форми і вмілі фаховці. На Україні не вистачало ремісників, що могли-б виконувати книжкову ритодрукарську працю та разом була надто малограмотна міщанська верства, що мала будирувати український національний ренесанс, подібно тому як це вона робила у Західній Європі. Того-то український стародрук і до оздоби його принагнурений ритодрук в самім початку стали жертвою наслідувань старих рукописних і сторонніх друкарським зразкам. Потреби прискореного введення важливого культурного друкарського знаряддя спричинилися до механічного його запозичування від готових форм і зразків. Але це ще не знаменує, що ритодрук, необхідний складовий елемент початкового українського стародрука, з'явився на Україні разом з останнім і попереду не існував. Ми маємо пряме свідцтво джерел, що у Львові друкарь «москвитин» Федоров користувався послугами ритівника українця Гриня, так що коли останній кидав роботу то й друкарь не міг працювати. Отже значіння ритівника Гриня у Львові при Федорові чи не дорівнювалося значінню голандця Ганса при нім-же у Москві. Далі посередню вказівку на якусь ритинярську традицію на Україні чи не можна вбачити і в тому скорому введенню тут нового шрифту, відмінного від принесеного з Москви Федоровим. Можливо, що причина цього полягала не тільки в бажанню наслідувати старослов'янський письмовий «стиль», але й попереднє існування ритованих літер, подібних до тих, що дійшли до нас у стародруках руїнського монастиря. На Україні завше нищилося багато культурних витворів старих поколінь, які через політичні чи соціально-економічні впливи не задовольняли наступних поколінь. Оскільки останні були

мало самостійні та діяли під сторонніми впливами, остільки були настроєні агресивно-руйнівницьки до старих не естетичних, або не етичних, під їхнім поглядом, творів. Як раз силу таких творів було знищено під час релігійно-церковної боротьби ХVІІ—ХVІІІ в.в. та й пізніше у ХІХ в. загинуло завдяки некультурності «малоросійського духовенства». Дивно було-б під час таких «згонів» уціліти не естетичним, не етичним і вза-



Мал. 1. Св. Зосима. Зменшений в 5 разів. Знаходився в с. Мазинесьькім на Поділлі.

галі «негармонійним» застарілим ритодруком, а може й якимсь традиційно не звязаним з дійшовшими до нас стародруками. А коли може якимсь випадком що й збереглося, то відсутність систематичних розшуків, знов-же тільки щасливим випадком зможе їх виявити на світ. Ночасти такий випадок а ночасти детальні пошукування у Подільських церковних пам'ятках ХVІІІ в. дали спроможність виявити деяку кількість знищених у тому-ж столітті українських ритодруків. Ці ритодруки служили певно оздобою православних церков і були виключені з уживання уніятським духовенством, як непотрібний, застарілий матеріал. Зберігалися вони для нас у дуже пошкодженому, часто фрагментарному, вигляді. Але і в такому вигляді, і в такій кількості цей матеріал є цілком вистарчаючий, аби встановити досить ви-



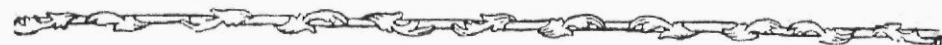
сокий ступінь українського ритодрукарства, незалежного від книгодрукарства, принаймні уже в першій чверті XVII сторіччя. Наведу перелік ритодруків, краще збережених, з приблизно визначеною їх часовістю. Першої чверті XVII в. мають такі ритодруки: 1) Зосими, що тут поданий (див. мал. 1); 2) гріхонадіння; змії з дерева дає яблуко Адаму, що стоїть ліворуч від дерева, а Єва праворуч від дерева її собі простягає руку, позаду Єви повісився на гілляці молодик в жунані, а позаду Адама другий молодик лунцює жінку жмутом, над молодиками написи по румунськи латинським шрифтом, зміст ритодруку неповний, бо верхня його частина і боки відірвані, техніка трохи вища, як у Зосими, цікавий засіб роблення фону поперечними хвилястими смугами, побутовими рисами малюнок може вважатися близьким українському народові, але написи й техніка вимагають його віднесення до яскравих пам'яток ренесансу, скоріше всього молдавського; 3) Єфстафій Плакида—Плакида стоїть на колінах перед оленем, що повернув до нього голову з розп'яття між рогами, позаду Плакиди стоїть засіданий і привязаний до дерева кінь, віддалі видно церкву, у спідній частині малюнку сцени з життя Плакиди, над якими довгі написи, слов'янськими літерами, зміст не повний, бо середина малюнку впродовж, правий бік за церквою і нижня частина відірвані, техніка гірша, як у Зосими, трактовка дерев пізніша, аналогічна трактовці німецьких ритодруків другої половини XVI в.; 4) Свята Покрова—композиція аналогічна Покрові Патерика лаврського видання 1661 р., але зміст відмінний тим, що під Покровою немає орла, а просто стоїть готично-ренесансова церква, подібна не до Лаврської 1661 р., а скоріше Лаврської 1623 р., хоча церковні бані де в чому стрімкіші та інакше сконструйовані, передня, наприклад, складається з середньої високої і двох низьких притулених по боках, по обидва боки церкви стоять примітивно трактовані дерева і дві постаті, подібні Антонієвій та Феодосієвій, зміст не повний, верх, правий бік за Феодосієм і спід відірвані, малюнок пошкоджено цвілью, техніка подібна «гріхонадінню». Ритодруки половини XVII в.—1) «Христос», наведений тут (див. мал. 2), 2) Два архистратиги Михаїли: один подібний і певно сучасний Христу, другий з ілюмінованими синьо-темною фарбою крилами раніший, подібний типу Михаїла лаврського Анфологіона 1619 р., але більш кругловидий, більш «ренесансовий»; 3) Розп'яття, композицією аналогічне розп'яттю Іллі 1643 р. в «Учительнім Євангелії» 1637 р., але зміст відмінний тим, що в квітах натомість тайнств ви-мальовані святі, а кров з ран Христа стікає в чаші піднесені янголами, рямки, подібні, як і в ритодруці Христа, техніка так само; 4) Іконостасного типу композиція: деїсус без янголів, а по боках святі в медальйонах, зміст не повний, верх, низ і боки ритодрука обірвані. Ритодруки останньої чверті XVII в.—1) Варвара, ілюміновання червоно-синє, з тюльваном у лівій руці, в староукраїнським шляхетським убранні, вищу з обох боків Варвари уміщені церкви—зліва від Варвари баштоподібна звичайного типу, ренесансової конструкції, зправа барочно-ренесансова будівля, фон малюнку жовтий прикрашений зірками, зміст не повний—середина ритодруку внаслідок вищертання, техніка груба, подібна, як у Плакиди; 2) Богоматір'я у тюльпані, праворуч її святі в тюльпанах—Феодосій, Гліб, одяги українські, зміст не повний, верх, низ, ліва сторона згинули, ритодрук складався з двох дощок, подібно ритодруку Христа, техніка дорівнюється Зосимі; 3) Конструкція бань церкви Благовіщення, подібна Лаврській другої половини XVII в., ілюміновання червоно-синє і такої-ж техніки сцена Благовіщення, змістом подібна сцені Благовіщення Лаврського Анфологіона

1619 р., певно обидва малюнки є частини одного ритодруку дуже великого, але в більшій частині знищеного; 4) Деїсус з янголами—іконоста-сноподібна композиція, що дуже різниться змістом і основною ідеєю, від попереднього Деїсусу, боки, низ і верх знищені, техніка гарна, цей Деї-



Мал. 2. І. Христос. Зменшений в 5 разів. Знаходився на Поділлі.

сус аналогізується з Самойловичівським образом Деїсуса в музеї, бувшій Ханенка, а тепер Української Академії Наук; 5) Два фрагменти апостолів, частини великої композиції, певно Успіння Богородиці, один з цих фрагментів наведений тут (див. мал. 3).



Недослідженість українського мистецтва ренесансової доби, елементів якої так багато у вищесказаних ритодруках, не дозволяє бути певним у визначенні часу їх приналежності. Аби не було парікань на штучне їх віднесення до більш старих часів, потрібного для моєї апріорної концепції, я визначав час походження найбільш пізній, а не ранній. Чітніше всього,



Мал. 3. Фрагмент «Успіння Богородиці». Зменшений у 3 рази. Знаходився на Поділлі.

що технічне виконання ритодруків належало таки XVII ст., хоча і це вимагає перевірки, але безсумнівним є старіша традиція більшої чи меншої частини їхнього малюнку. Не виключено, що проникліші дослідники встановлять більш старе походження принаймні де-яких часово сумнівних ритодруків. Остаточо-ж стверджена їх часовість може бути після того, як буде виявлено місце їх походження і авторство. Нанісів на самих рито-

друках, локалізуючих та авторизуючих їх нема. Румунський, польський та латинський текст на де-яких з їх дозволяє твердити, що походять ці ритодруки з Румунії, або Польщі. Значить українські ритівники могли запозичувати звідтіля сюжети для своїх творів. Ритодрук Плакиди безумовно має запозичений сюжет, другий більш документальний факт запозичення дає нам фрагмент «Богоматері на хресті», що аналогізується з ритодруком, що зберігся в дуже пошкодженім стані, тієї-ж Богоматері з латинським написом «Maria Mater Dolorosa». Український ритодрук проте вищий технікою риту і експресією малюнку від «латинського». І загальне враження від усіх знайдених ритодруків, більша частина яких оригінально-українська, дозволяє стверджувати їх значну мистецьку вартість чи-то як народніх примитивів, чи-то навіть як більш-менш мистецьких витворів українських майстрів. Де ці майстри працювали і хто вони були можна тільки гіпотетично здогадуватись. Ясні вказівки, що подібні ритодруки робилися в друкарні Київської Лаври, детальний опис таких ритодруків, взятих до сховання Петербурзькою Публічною Бібліотекою та Академією Наук, дає Титов¹⁾. Описані Титовим ритодруки не мають подібних серед моєї збірки. Але все таки деякі з останніх певно робила друкарня лаврська, бо вони мають багато подібностей з ритодруками лаврських видань. Такими є «Деїсус», «Храм Благовіщення», можливо «Розп'яття», «Покрова». На жаль, дереворити лаврської друкарні XVII в. загинули і тому перевірити приналежність цих ритодруків лаврській друкарні неможна. З дереворитами-ж XVIII в. нема подібності. За-те фрагменти «Христа-виноградної лози» нашої збірки цілком подібні деревориту «Х. в. л.» друкарні Чернігівської, який часується 1731 р. Коли ми приймемо, що Чернігівська друкарня йшла шляхом розвитку Київської тільки з запізненням приблизно на півсторіччя, то з чималою певністю можемо допускати існування подібного деревориту «Х.-в. л.» у Лаврській друкарні принаймні від другої половини XVII в. Звідтіля ритодрук скоріше міг понасти на Поділля і у XVIII в., як застарілий, знищений. Так частина ритодруків ймовірно локалізується в лаврській друкарні. Ритодруковий розвиток її видань був основою наведеного мною розчасування наших ритодруків, частина котрих певно належала лаврській друкарні. Але більша частина не має властивостей ритодруків лаврської друкарні, що зберігалися до нашого часу. Обслуговуючи в свій час Поділля, вони очевидно й походять з Подільських, або сусідніх західніших друкарень. На цих територіях мусимо шукати ритотворчих огнищ у XVII в., а може й раніше. Ритодрукарський зміст могилівських стародруків дійсно має де в чому подібності, але ближчих аналогій не знайдено. Почасти теж можна сказати про ритодруки видань Чернігівсько-волинських друкарень. Львівські, стрийнівські, унівські стародруки менше аналогізуються ритодрукарським змістом з ритодруками нашої збірки.

Значить, треба припустити, що існували якісь інші, тепер невідомі огнища ритодрукарства. Такі огнища очевидно мали бути старішими від друкарень, озброєних європейською тогочасною технікою. Їхні архаїчні іскри літали до народніх верств у XVII в. поруч з новітнім полум'ям, розрахованим на більш інтелігентський смак, львівсько-київських огнищ. З часом вони були залиті останніми та й затухли, лишившись для нас невідомими.

¹⁾ Титовъ, «Типографія Кієво-Печерской Лавры» т. I с. 164; Приложенія с. 183—184.

Ми знаємо, що від початку XVII в. на Волині існувало багато друкарень. Значне число дрібних, часто мандрівних друкарень, засновувалося тоді рядовим духовенством. Ці дрібні «кустарні» друкарні були, найбільш самотні. Коли навіть ритодруки нашої збірки належать не зниклим безслідно старовинним огнищам, а цим історично, хоча і побіжно ствердженням волинським з XVII в., то й тоді їх оригінальні риси дозволяють нам поставити питання про традицію часово старішого самотнього українського ритинярства, технічно відсталого в порівнянні з повітнім «львівсько-київським», але змістом багатого і гарного.

Ритодрук Святого Зосими досить яскрава пам'ятка більш-менш раннього самотнього українського ритинярства, хоча технічне його виконання припадає на першу чверть XVII в. Властивості палеографічні промовляють за це. Місце виробу ритодруку найбільш ймовірно-Поділля. За це промовляють раніше-ренесансові конструкції кам'яна трьохбанна церква і кам'яна-ж будова омшаника чи водяного млина над ставом чи річкою. Такі кам'яні будівлі найбільш поширені були на Поділлі де здавна місцевий камінь вживався, як будівельний матеріал. Сам малюнок ритодруку має властивість подільського краєвиду-пагірчатість, або навіть, сугірчатість. Церква стоїть за пагірком, сугірчатий ґрунт просторіні між двома деревами на якій уміщений с. Зосима, щось подібне пагірку мається і в пасипі. Зміст малюнку реалістичний. Типовий монах Зосима може вважатися цілком українським, хоча і не без домішки якоїсь орієнтальної крові, судячи по обличчю. Він сидить між двома деревами, великим і малим, на осличнику з різбленою дощатою пішкою і вирізує стамескою, здається, рішницю. У деревце перед Зосимою застромлене друге його знаряддя-сокира. Ліворуч від Зосими уміщено став чи річку з качками, за ставом стоїть омшаник чи водийний млин. Неясність малюнку півкруглої речі, що знаходиться між ставом і будовою, не дозволяє установити чи вона човен, чи млинове коло. Більше скидається вона на човен і тому ймовірнішим є, що кам'яна будова-омшаник, більш-менш віддалений від ставу і суміжний пасипі, яка розміщена зараз за омшаником. Пасика складається з вуликів і обгорожена високим парканом. У загороді серед вуликів стоїть олінь, трактований дуже схематично. За пасикою віддалі стоїть церква, перспектива ледве схоплена. З пасики у повітрі над церквою широкою смугою летять бджоли, а над ними зліва у хмарах благословляючий Христос і сонце, звичайні приналежності українських ритодруків. Композиція малюнку дуже проста і гармонійно виконана. Кожна річ зв'язана з цілим і його доповнює. Здається, що це чинилося не за виміркованим планом, а з причин широго проникання творця малюнку реальним явищем життя. Малюнок с. Зосими нашого ритодруку має всі прикмети мистецького народнього українського примитиву часів раніше-ренесансових. Його виконання українським майстром у першій чверті XVII в. досить уміле і могло довершитися тільки після довготривалої традиційної виробки технічної виравності та самотньої інтелектуально-високої свідомості у відчуженні оточуючого життя.

Ритодрук Христа (мал. 2) має палеографічні прикмети другої половини XVII в. За це промовляють пізніше-ренесансові прикраси коміру та рукавів його одягу та рамки малюнку. Не дивлячись на таке пізнє походження, цей ритодрук типом обличчя Христа відрізняється від усіх відомих ритодруків XVII в., що прикрашають українські стародруки. Обличчя це відбиває може далекий, але сильний молдавський вплив. Цікаво, що очі Христа вирітовано не однакового розміру: праве око більше від лівого. Це можна почасти з'ясу-

вати наміром ритівника відтінити правий бік обличчя, бо темні рити накладені тут довші і навіть темніо заритоване праве вухо. Але можна поставити й трохи ширше питання: чи не знаходився мистець під подвійним впливом—іконописного типу з одними очима і життєвого типу з другим. Молдавський іконописний тип відбився на правім оці, а життєвий український—на лівім. Талановитість митця спричинилася до того, що життєве ліве око живо й виконано. У цьому-ж ми вбачаємо побічний доказ, що мистець був українець. Таким чином на цій неправильності ми могли б бачити приклад несвідомої «українізації» мистецтва через часткову зміну окремих деталей традиційного образу. Але це ще тільки ймовірна гіпотеза не більше. Поки не буде зібрано численного матеріалу для порівнянь, а особливо не знайдено іконописного, або ритодрукарського прототипу нашого ритодруку, яких немає в київських та харківських музеях, доти цю неправильність можна з'ясовувати й простою недбалістю ритівника, як з'ясовував один київський художник і знавець історії мистецтва. Неудивом же ритівника цю неправильність безумовно не можна пояснювати. Техніка рити і виразність малюнку при своїй простоті дуже високі. Цей ритодрук серед інших може вважатися одним з ліпших і якістю дорівнюється ритодрукам лаврських майстрів кінця XVII в. Досить великий (аршин на піваршина), він був виритований на двох дошках і одбитки його потім склеювалися. Зберігся він майже увесь, тільки частина споду і лівого боку відірвані.

Ритодрук Христа може вважатися яскравою пам'яткою часів завершення старовинного українського ритинярства. Техніка висока, зміст поруч з традицією виявляє запозичення західно-європейські. Впливи українські глибокі, як у Зосими, бо одбиваються уже на виробленню типах українського образу.

Після завершення настає занепад, яким і закінчується цикл розвитку всякого історичного явища. Фрагмент ритодруку «Успенія» (мал. 3) може служити зразком занепадаючого українського ритинярства, тільки не львівсько-київського, а іншого. На фрагменті, поданім тут, уміщені чотирі апостоли, Яків, Лука, Павло, Андрій, на другім фрагменті так само чотирі, Марко, Петро, Матвій, нерозібраний, позаду апостолів, ніби підтримуючи їх під руки стоять ангели, а ще далі назад будови церкви мішано стильові (репесанс, бароко). Обличчя апостолів і ангелів та їх убрання українські. Українські архітектурні деталі можна вбачати й у будинках. Таким чином у цьому ритодруці, вчасованому на підставі палеографічних даних кінцем XVII в., дуже багато єто українського побутового простонародного матеріалу. Навіть папс апостола «Яков» український. Одночасно ритодрук одбиває запозичення західно-європейські (будови) та візантійські (малюнок рямки). Але тут маєтся лише механічне сполучення різностильових річей і жадного стилю немає. Композиції так само немає і кожна річ міститься окремо, без зв'язку з іншими, навіть ангели, що підтримують апостолів, не принасовані до своїх антуражів. Центральної постаті, яка об'єднує апостолів, не відчувається, немає ідеї, немає руху. Між тим техніка ритодруку не низька, хоча виконання її недбале. На всьому лежить чисто формалістичне трактування сюжету, не відчуження ідеї його змісту, відсутність будь якої проблематичної творчості. Це й є основна відзнака рішучого занепаду. І цієї основної відзнаки ми не бачимо у ритодруках видань київо-львівських кінця XVII і початку XVIII вв., що переживають саме в цю добу розквіт.



Запад риторикарства кийського й львівського, останнє у XVIII—XIX вв. було наслідувано Почаївською Лаврою, припадає на початок XIX в. Риторик Св. Зосима з першого Державного Музею (мал. 4) разом з риториком Св. Варвари та іншими звітлі-ж можуть вважатися яскравими зразками запального кийво-львівського риторикарства. Часуються всі вони першою половиною XIX в. Риторик св. Зосими принципами композиції подібний риторикам Печерського Патерика 1702 р. Св. Зосима стоїть монументально на переднім кону, як звичайний чернець. Позаду його, надаючи тло, виритований краєвид: пасика, хата, дерева, могила. Все це конструкційно мало зв'язано між собою і Зосимою. Руху так само нема—все мертво. Ціком гармонізує такий бездушності мрець у могилі, що має символізувати очевидячки «суету мірську». Порівняння цього «мертвецького» Зосими з живим і реалістичним Зосимою риториком нашої збірки наочно з'ясовує протилежність, яка існувала між двома циклами українського риторикарства. Генетичного зв'язку між цими двома тивами Зосим не можна знайти при найліпшій бажанні. Тоді як генетичний зв'язок між різномістовими Зосимою і «Апостолами» нашої збірки виразно виявлений у трактовці краєвидів і постатів. Риторик «Апостолів» цілком відрізняється, як від сучасних йому риториків лаврських, так і від спорідненого йому «запальної» Зосими XIX в. Цей останній не тільки має повну подібність



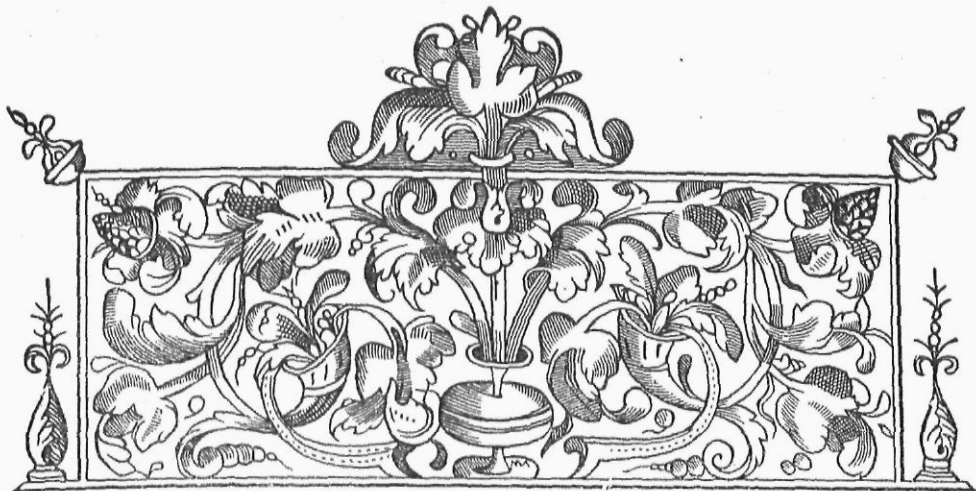
Мал. 4. Св. Зосима. Зменшений в 10 раз (приблизно). Переховується в 1-м Державнім музеї м. Київ.

тально на переднім кону, як звичайний чернець. Позаду його, надаючи тло, виритований краєвид: пасика, хата, дерева, могила. Все це конструкційно мало зв'язано між собою і Зосимою. Руху так само нема—все мертво. Ціком гармонізує такий бездушності мрець у могилі, що має символізувати очевидячки «суету мірську». Порівняння цього «мертвецького» Зосими з живим і реалістичним Зосимою риториком нашої збірки наочно з'ясовує протилежність, яка існувала між двома циклами українського риторикарства. Генетичного зв'язку між цими двома тивами Зосим не можна знайти при найліпшій бажанні. Тоді як генетичний зв'язок між різномістовими Зосимою і «Апостолами» нашої збірки виразно виявлений у трактовці краєвидів і постатів. Риторик «Апостолів» цілком відрізняється, як від сучасних йому риториків лаврських, так і від спорідненого йому «запальної» Зосими XIX в. Цей останній не тільки має повну подібність

з ритодруками лаврських видань початку XVIII в., але може бути генетично зв'язаний з аналогічними ритодруками лаврських видань першої чверті XVII в., більш-менш оригінальними, наприклад, Антонія Печерського з Акафиста 1625 р., См. Акулини листівки 1627 р.

Поставлена проблема про існування двох циклів історії українського ритодрукарства вимагає детальних дослідів для свого розв'язання. Це розв'язання можливо дадуть дослідження українського мистецтва XV і першої половини XVI вв., найменш дослідженої доби. Тут деє знаходиться корінь українського ритодрукарства першого циклу, підпорядкованого Заходowi не через Польщу, а Молдавію і Литву. Багатство ритодрукарського ілюстративного матеріалу українських стародруків, у порівнянні з рукописами бідними на мініатюрні прикраси, має напевне причину в попередньому розвитку ритодрукарської техніки. До того ж замишування в її виробках українського суспільства спонукало видавців до ритодрукарських прикрас їхніх видань. Велике значіння ритодрукарського змісту стародруків вимагає ґлибокого дослідження ритодрукарського мистецтва старої України без якого самі стародруки, як могутні знаряддя культурного розвитку України, не можуть бути вірно історично, оцінені та з'ясовані. Тоді, певно й висновки Ровинського-Стасова що до України будуть відкинені.





Василь Кульмєєнко.

МИНУЛА ТА СУЧАСНА ТЕХНІКА ДРУКАРСЬКА.



друкарство на Україні почалося зі Львова 350 років тому назад. Друкарська техніка в цю глибоку давнину, як і в сучасні нам часи—є предмет цієї статті, але перш ніж приступити до освітлення цього питання, вважаю за необхідне подати коротке історичне повідомлення про те, звідки з'явилося друкарство у Львові і ким воно було там спочатку заведено.

Перші сироби друку в Західній Європі виникли на початку XIV століття в Італії, де вони складалися з одного лишень друкування контурів карт до гри, котрі потім ще рукою розмальовували фарбами. Трохи пізніше в Німеччині з'являються образки, рисунок котрих вирізувався на дерев'яній дошці в зворотний спосіб вверх рельєфом. Саме кліше намащувалося фарбою, а потім до нього прикладався аркуш паперу, який притискували до кліше рукою. Від того притиску на папері виходив відбиток. В кінці XIV та з початку XV вв. почали вже вживати друкування таким самим способом з клішів, де окріч рисунка були вирізані окремі слова, рядки і навіть сторінки тексту. Звичайно, такі кліше коштували дорого і давали не акуратні відбитки з одного тільки боку листка паперу.

Тільки Іван Гутенберг, наслідком довгої та невтомної праці, зміг закласти міцний підмурок під друкарську справу, завдяки зробленому ним винаходу друкарського вартата та рухливих окремих літер, що впливають з олівця.

В 1451 р. Гутенбергом була видрукована в Майнці цим новим способом перша книжка—Латинська граматика Доната. З Майнца друкарство скоро стало поширюватися по всьому світу в Римі воно з'явилося в 1464 році, в Празі—в 1478 р., в Кракові—в 1491 році, в Відні—1515, в Москві—1564, а в Заблудові—1568.

Москвитянин Іван Федоров, що теоретично ознайомився з друкарською справою в московській італійській колонії, організував у Москві друкування книжок і в 1564 році, після десятилітньої праці, випустив першу на Московщині друковану книжку—Апостол.

В кінці 1569 року Федоров з'являється у Львові, де 15-го лютого 1574 року випускає Апостол, першу друковану книгу на Україні.

В післямові до цього Апостола Федоров красномовно оповідає про своє тяжке життя та працю, і про ті нещасть та перешкоди, що він зустрів в Москві в своїй роботі і як він, не маючи сили те все перемогти емігрував до Львова. «Ся убо повість», каже Федоров в цій післямові і «із'являєт откуда начаса і как совершился друкария ся» і оповідає про причини, що примусили його утікати з Москви в Заблудів до Гр. Ходкевича, від котрого він скоро відходить, тому що Ходкевич запропонував йому залишити друкарство і перейти до хліборобств. На цю пропозицію Федоров не погоджується і дає таку відповідь: «не престало мне в наханії та сіяній сем'ян жизни свою коротать, вместо сохи у меня іскусство ремесленноє; вместо хлебних семян—искусство духовное, которое следует по міру розсієвати».

З Заблудова Федорів переходить до Львова: «так, по промыслу Бога, достиг я, каже він, Богоспасаемого града, называемого Львовом». Тут для утворення друкарні йому прийшлося багато припинюватися та просити: «метания сотворить, коленом касаяся і прінадаа ліці земном сердечно каплющеми слезами поги їх омивах». Богаті не допомогли йому, а допомогли люде бідні—по його вироку, «как вдовица евангельская помогали двумя лептами».

Формат першої видрукованої у Львові Федоровим книжки «Апостола» був in folio (в аркуші); слов'янський шрифт, ініціали та заставки—ті самі що в Московському Апостолі 1564 року. Розміром книжка мала 560 нумерованих сторінок, на кожній сторінці було по 25 рядків, а шрифт був гарний та чіткий, відбитки старані на доброму білому папері ручного виробу. Шрифт цієї книжки, формат та і весь загальний її вигляд є підробка під вигляд рукописів того часу.

В ті часи друки набирали форму великих томів in folio та in quarto, тому що такого розміру більш усього було книжок рукописних. Формат in octavo з'являється тільки в початку XVII століття.

З початку першодруки не мали титульного листка та обгортки, не було в них пагінації, не було зазначено місця і часу друкування. Необхідність конкурувати з рукописними книгами примушувала в стародруках вставляти різноманітні ініціали, заставки та кінцівки, зроблені часто рукою майстра рубрикатора та мініатюриста.

Техніка друку поділяється на чотири головних розділи: I) виготовлення шрифту, II) складання набору, III) самий друк, IV) друкарську містечку оздобу книжки, котра складалася з окраси тексту книги різаними на дереві ініціалами, заставками, кінцівками та ілюстраціями, при чому останній часом робилися і на міді. Розглянемо кожний з них окремо.

I.

Виготовлення шрифту (словолитня). Виготовлення шрифту з окремих друкарських літер в старовину переводилося шляхом копіювання літер



багатьох рукописів того часу. Друкарська літера це металевий брусочок, на одному боці якого є рельєф букви або знака. Виготовлення літери починається з гравування на крицяному брусочку рельєфного зворотного рисунка тої чи іншої літери—так званого «пунсона», котрий молотком втискується в довгасту червоної міді плитку, від чого там робиться ямка для відливання рисунка самої літери—так званна «матриця». «Матриця» то є форма в котрій виливаються літери, матриця вкладається на дно ручного словолитного приладдя, що складається з двох пригнаних одна до другої половинок, які складаючись до купи, утворюють коротке місце, в якому виливається з олива тіло літери.

Для цього з казана, в якому був розтоплений гарт (60% олива, 30% сурьми та 10% цинку) майстер брав ложкою слав та вливав його в верхню частину словолитного приладдя; гарт холонув і тоді літера виймалася, після чого технічне оброблення її переводилося далі: вона переходила до ломщика, котрий відломлював той зайвий металевий додаток, що виходив при відливанні літери; від ломщика вона переходила до шліфувальника і нарешті доходила до рук юстіровщика, котрий надавав літері остаточний вигляд. При таких умовах словолитник міг одливати біля 1000 літер що дня.

Тепер ці всі роботи переводяться на одній словолитній машині, що виливає в день коло 200.000 цілком придатних для друку літер. Марудне та тяжке ручне різання пунсонів замінено машинним різанням, а оригіналом для рисунка літер стають численні праці спеціалістів художників-графіків.

II.

Складання набору. Виготовлені в словолитні різні друкарські матеріали: літери, знаки, перепуски та лінійки складаються в окремі слова, рядки, сторінки, а з останніх уже утворюється кожний аркуш друку. Справа складання, після винайдення спеціальних машин для складання, мало змінилася з часів Федорова: складач тепер, як і раніш, стоїть перед реалом (столик-шафка), на котрому скісно поставлено касу для складання. Каса це коробка, поділена на багато окремих відділів різноманітного розміру. В кожному відділі міститься окрема яка-небудь літера, знак чи перепуск. Останній служить для утворення порожнього місця поміж словами та рядками і т. и. Праця складача складається з того, що він виймає правою рукою з каси одну за другою літери та інші друкарські знаки, згідно тексту того рукопису, за котрим складає (первотвору) і кладе їх в окремий струмент—верстатку. Остання є довгенька коробочка без покривки. Коли в верстатку складуть літери на кілька рядків, то цей набір переносять на дошку до складання.

Таким чином, з побільшенням набору, утворюється гранка набору, з котрої складач—метрамнаж верстає сторінки, виправляє помилки, себ-то править коректу, нумерує сторінки, та передає в друкарський відділ. В такий спосіб наборщик набирає біля 1 $\frac{1}{2}$ тисяч літер за годину. Раніше він складав значно менше, бо шрифт тоді не мав точного розміру. Окрім того в минулому по друкарнях була мала кількість шрифту, якого тепер є величезна кількість самих різних рисунків та розмірів.

Тепер ручний набір послідовно замінюється машинним набором. Машина випускає окремі літери або рядки. Вона складається з трьох головних частин: клавіатури, подібної до клавіатури пишучої машинки, запаса

матриць та казан з розтопленням гарту. Вдаривши по відповідним клавішам, з запасу виходять матриці, куди вливається розтоплений гарт, таким чином і утворюються літери та рядки.

Одна машина для складання замінює собою від 4 до 8 складачів, в залежності від того, якої вона системи. Завдяки такій машині досягається велика економія в шрифті.

III.

Процес друкування. В старі часи друкування книжок переводилося таким чином: складені сторінки міцно прикріплювалися залізною рямю та скручувалися гвинтами. Ряма з набором уміщувалася на дерев'яному талері, що дуже подібний до столу. Талер—це головна частина друкарського дерев'яного ручного верстата. Фарба на набір набивалася шкіряними двома подушками, після чого аркуші паперу накладалися на полотняну рямю—«декель», котру наклали на набір, при допомозі ручки талер підводили під «пяно»—тяжку дерев'яну дошку, що опускалася та підіймалася при допомозі підойми—це і був самий процес друкування. Таким чином можна було зробити приблизно 40—50 відбитків в годину.

Така первісна форма друкарського верстату протягом часу послідовно в окремих своїх частинах мінялася на металеві частини і вже в кінці 18 в. друкарський верстат був весь металевим. Робота на металевім верстаті стала посовуватися швидше, а в 1811 році була винайдена машина для швидкого друку німцем Кенігом.

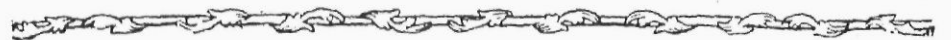
В цій машині талер з друкарською формою легко переводиться то вперед, то назад по рейках; від час переходу талера вперед друкарські вальки покривають набір фарбою, після чого талер підкочується під валець, на якій кладеться аркуш паперу. Набор тяжким циліндром притискується до паперу і таким чином одбувається друкування відбитків. Цей відбиток переймається пасмами, котрі виводять його з машини на прийомний стіл. Таким чином можна віддрукувати біля 1500 відбитків в годину.

Останні винаходи в цій галузі друку—це «ротаційна машина. Тут горизонтальний талер заміщений вальцем, а друкарська форма не набір, а стереотип. (Про стереотип докладніше говориться далі).

Круглі друкарські форми в ротаційній машині ходять тільки в одному напрямку, а самий папер не в аркушах, а намотаний на валок (катушку). Ці умови дають можливість друкувати біля 50.000 відбитків в годину, причому машина сама складає (фалдує), зшиває, рахує, ріже та зліплює.

Стереотип. Винахід стереотипу був зроблений шотландцем Геданом у 1727 році. Стереотип роблять таким чином. З набору здимають форму (матрицю) і в неї вливають розтоплений друкарський метал (гарт). В загальне вживання стереотип увійшов в середині 19 століття. Стереотип дає можливість з одного набору робити необмежену кількість металевих копій, чим досягається дуже важлива можливість, зробивши один набір переводити друкування одразу на кількох машинах, а при поновленню видання не треба робити нового, дорогого складання. Стереотип також використовується на ротаційних машинах: на валець неможливо приладнати набора з окремих літер, а за то досить легко прикрутити тільки циліндричні металеві форми стереотипу.

Літографічний друк. Для друкування різних ілюстрованих додатків до тексту книжки, що друкуються на окремих аркушах: плани, мапи і т. п., використовується літографія. Літографія винайдена в 1796 році



пізцем Зенефедером. Суть її полягає ось в чому: на шліфованім каміні (рід вапняка його і називають «літографічним») рисують зворотним способом густою хемичною туш'ю. Потім камінь легенько витравлюють слабим розчином азотного kwasу і, змочуючи його водою, котять по зробленому на ньому рисунку шкіряним валиком літографічну фарбу. Фарба пристає тільки до густого рисунка на каміні. Аркуш паперу кладуть на камінь, а друкування провадять на машині.

Для друкування фарбами (хромолітографія) рисунок переводять на таку кількість каміння, скільки в ньому є фарб. Друкуючи один аркуш паперу послідовно на всіх каміннях відновленими фарбами одержуємо рисунок в фарбах згідно з оригіналом.

Офсет-друк це є ротатійний друк: тут замість каміння друкарський валець обтягають гумою (офсет) і відбиток виходить уже з цієї гумової обтяжки.

IV.

Виготовлення кліше для друку. В старі часи кліше різалися на дереві і друкувалися одночасно з текстом. В початку XVI століття більш артистичні ілюстрації різалися на міді і друкувалися окремо від тексту з початку; 19 століття ілюстрації друковалися частіше усього на літографії. З кінця 19 століття заставки та ілюстрації почали виготовляти більш усього при допомозі фото-механичних процесів.

В минулому ксилографічний кліше вирізувалися на дошках переважно грушевих та липових. Потім почали робити для більшої міцності гравіровані кліше на торцових дошках з дуба та самшита. Торцовою дошкою звється дошка різана виперек стовбура дерева.

З первотвору рисунок перерисовувався на дерев'яну дошку, приготувану для кліша і, беручись до різання, гравер залишав неперушеними риси (черти) рисунку, вирізуючи штихилами галляви, себ-то краї рисунка, завдяки чому рисунок на кліше виходив рельєфним, тому його можно було друкувати разом з текстом.

Рисунок на міді вирізувався иншим способом: краї кліше рисунка залишали неперушеними, а вирізувався сам рисунок, завдяки чому площа для друку рисунка знаходилася не зверху, а знизу і фарбу не наводили подушкою, а втискували марлею в борозни кліша, а з країв кліша краску витирали. Таке кліше не можно було пускати в друк разом з текстом, а треба було друкувати на спеціальних так званих мідно-друкарських ручних верстатах. Такий друк відбувався дуже поволі, а робота художника-гравера цінувалася дуже дорого, тому цей спосіб друку відбувався тільки для коштовних художніх видань.

Було два головних способи гравірування на міді: гарними штихами, котрі рівною мірою поглубишувалися і правильно перехресчувалися.—Це є гравюра різцем. Другий спосіб — це гравюра голкою, т. званий офорт. Гравер вільно та неглибоко видирає голкою лінії по металу, а потім поглиблює їх при допомозі відновлених хемікалій.

З появленням літографії ці дорогі марудні та трудні способи одійшли на другий план, бо літографування є більш дешевий та вигідніший друкарський спосіб.

Нарешті фотомеханіка тепер випередила усі способи виготовлення клішів: мідну гравюру вживають тільки в рідких високохудожніх видав-

них; літографічно виготовлюють лише такі додатки до книжок як креслення та мапи, а ксілографія майже зовсім зникла.

Фотомеханіка є пристосування фотографії до виготовлення друкарського кліша. Виготовлені нею відбитки по точності та красі не тільки не одрізняються від фотографій, але багато де в чім їх переважають. Кожне фотомеханичне кліше може дати безліч з себе відбитків; з нього можна скоро друкувати, праця коштує дешево і відбитки не вичітають.

Самий розповсюджений процес це є фотоцинкографія і її відміни—фототипія.

Фотоцинкографія. Первотвір-рисунок роблять штрихом, при допомозі фотографії він переноситься на цинкову пластинку, а потім витравлюється азотним kwasом. Тут фотографія заміняє колишнього рисувальщика, який копіював з первотвору рисунок на дереві, а травленням кислотою замінює працю різчика-гравера.

Автотипія тепер панує як книжна ілюстрація. Це є також фотоцинкографія, тільки рисунок робиться не штрихами, а крапками. Як що розглянути такий друкарський відбиток в побільшуюче шкло, то ясно видно, що чорні місця його складаються з великих крапок, в глибоких тінях, що переходять в цілковиту тінь. Півтони мають вигляд середньої величини крапок, навкруги котрих є прогалини, а ясні тона рисунку складені з маленьких крапочок.

Ці крапки робляться від фотографування через тонку сітку і відіграють роль штрихів в дерев'яних та фотоцинкографічних кліше, без чого друкарське кліше не може бути виготовлено для друку.

В пристосуванні фотографії до літографії роль рисувальщика на камені замінено фотографією. В фотогравюрі фотографія відіграє роль гравера на міді.

Фототипія—фотомеханичне друкарство з грубого шкла, прикритого двухром-кислою желатиною, друкується окремо від тексту.

Надзвичайно важне значіння має фотомеханіки в виготовленню друкарського кліше в фарбах.

Тут всю гаму фарб-оригіналу фотографія передає трьома основними фарбами. Для цього з кольорового оригіналу спеціально фотографують три негативи для жовтого, червоного та синього кольорів. З негативів виготовляють три друкарських кліша, котрі в друкові дають усі кольори та ознаки оригіналу.

Останньою повинною фотомеханіки є м е ц о - г и т о - г р а в ю р а себ-то фотогравюра видрукувана з мідних циліндричних кліше. Це є одміна ротатійного друку, яка дає можливість на протязі одної доби надрукувати багато тисяч примірників фотомеханичних відбитків великого формату.

Перші друкарі, маючи в своїм розпорядженні один тільки друкарський спосіб, виготовлювали для нього самі усе, крім одного лише паперу; вони відливали шрифт, складали та друкували, оправляли, виготовлювали фарби та друкарський верстат і тому що книжки були для них цінні однаково і по їх змісту і по мистецкій оздобі, тому вони з любов'ю відносилися до своєї праці і книжки виходили з технічного та мистецького боку, як на ті часи, бездоганно.

Потім з'явилися нові способи друку, з'явилися нові винаходи на книжку звернув увагу капітал, наслідком чого повстала конкуренція, і

книжка почала недбало друкуватися та з надзвичайної цінності дійшла до положення звичайного продажного краму.

В цей мент підняття культури працюючих має книжка стає знов цінністю. Сподіваємося, що це примусить наших друкарів виявляти всю силу своєї колективної творчості, що безумовно буде сприяти зовнішній окрасі наших друків.





Володимир Барвінок.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД СТАРОДРУКІВ КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК.



той час, як у Ленінграді при бібліотеках Академії Наук та Публічній і в Москві при Румянцевському Музею є спеціальні відділи, в яких знаходяться великі збірки церковно-слов'янських видань, так званого, «Кирилівського друку», в Києві, центрі української культури, такої збірки немає. Правда, при Всенародній Бібліотеці України в Києві є окремий відділ взагалі стародруків, до складу якого входять і церковно-слов'янські видання. Але цей відділ ще дуже бідний на ці видання. Остання недолучає Всенародної Бібліотеки України поміняється тим, що в Києві є інші бібліотеки, в

яких знаходиться дуже багато церковно-слов'янських стародруків. В цих же бібліотеках маютьс'я доволі значні збірки видань, що вийшли з українських друкарень на латино-польській мові. Ці бібліотеки слідує: бувшої Київської Духовної Академії, Київсько-Печерської Лаври, Софійського собору, Михайлівського та Видубецького монастирів та інші. Але відомостів про те, які церковно-слов'янські та латино-польські видання, що вийшли з українських друкарень, знаходяться в цих бібліотеках нема, бо немає відповідних каталогів; а як що де-які бібліотеки і мають друковані каталоги, то зазначені видання в них показані не окремо, а разом з іншими. Крім того, назви церковно-слов'янських видань надруковані в цих каталогах, так званім, «гражданським шрифтом», що дуже заважає знаходити в них те або інше видання. Такі друковані каталоги бібліотек: бувшої Київської Духовної Академії в 14-ти випусках, Київсько-Печерської Лаври в 2-х томах та опис стародруків в книжці проф. В. Н. Черетца «Отчетъ объ экскурсіи семинарія Русской филологіи въ Кіевъ 30 мая—10 іюня 1915 г.»

Опис церковно-слов'янських стародруків уже давно цікавить учених. Де-які книгозбірні Ленінграду, Москви, Відня, Львова та інших міст мають такі описи, хоч і не повні, але в усякім разі вони більш менш

задовольняють наукові інтереси. Книгозбірням Київів в цьому разі не пощастило. До цього часу не зроблено ні одного опису стародрукованих церковно-слов'янських видань, що знаходяться в Київських бібліотеках.

В останні часи Всеукраїнська Академія Наук задумала скласти науковий опис церковно-слов'янських стародруків, що знаходяться в Київських книгозбірнях, особливо тих, що вийшли з українських друкарень. Така робота вже провадиться, але за відсутністю необхідних коштів іде не так швидко, як би це хотілося. Коли вийде в світ такий опис — невідомо.

Через це в цьому невеликому нарисі спробуємо дати самі короткі відомості про ті церковно-слов'янські видання, з XV-го до кінця XVIII-го в., що знаходяться в Київських бібліотеках, зазначаючи також і ті видання, які в той же час вийшли з українських друкарень на латино-польській мові.

I.



амою великою збіркою церковно-слов'янських стародруків є збірка бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії. В надрукованих каталогах цієї бібліотеки показано коло 450 церковно-слов'янських видань XVI—XVIII вв. Але зазначена кількість цих видань далеко не повна, позаяк не всі церковно-слов'янські та інші стародруки, що знаходяться в бібліотеці, увійшли в надруковані каталоги. Крім того деякі з стародруків мають тут в двох, трьох і більш примірниках.

Церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, по місцю видання так розподіляються. Вільні усього тут мається видань Почаївської друкарні — 84, а далі йдуть видання друкарень: Львівських — 79, Києво-Печерської Лаври — 77, Московської — 76, Віленської — 19, Супраської — 16, Венеціанської — 14, Чернігівської — 13, Острозької — 8, Унівської — 8, Петербурзької — 5, Могилівської — 4, Кутейнської — 4, Гродненської — 3, Яської — 2, Єв'ю — 2, Клишівської — 2, Новгород-Сіверської — 2, Стрятинської — 1, Дерманської — 1, Терговицької — 1, Рахманівської — 1, Гаражської — 1 та єпископії Римнічеської — 1. Решта — стародруки або без означення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання ці стародруки розподіляються так: найстарішими виданнями є Венеціанські — 1519 р., а потім йдуть видання друкарень: в Гаражді — 1529 р., Віленської — 1575 р., Острозької — 1581 р., Дерманської — 1604 р., Стрятинської — 1606 р., Московської — 1610 р., Єв'ю — 1612 р., Львівських — 1614 р., Києво-Печерської лаври — 1619 р., Рахманівської — 1619 р., Кутейнської — 1637 р., Яської — 1643 р., Терговицької — 1649 р., Новгород-Сіверської — 1676 р., Унівської — 1681 р., Чернігівської — 1681 р., Гродненської — 1691 р., Супраської — 1695 р., Могилівської — 1699 р., Почаївської — 1741 р., Римнічеської єпископії — 1761 р., Петербурзької — 1766 р. та Клишівської — 1786 р.

Позаяк тут, за обмеженістю місця, не можна перелічувати всі видання тієї або иншої друкарні, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, то зазначимо лише видання або найстаріші по кожній друкарні, або визначні чим-небудь иншим.

Найстарішими Венеціанськими виданнями є видання воєводи Божидара Вуковича, чорногорця з Підгоріци, «Служебникъ», надрукований

ієромонахом Пахомієм в 1519 р. in 4^o (№ по катал. 4336, уривок); «Молитвословъ», надрукований ієромонахом Мойсеем в 1536 р. in 8^o (№ 4405); «Минея», надрукована ієромонахом Феодосієм та Генадієм параклісіархом в 1536—1537 рр. in F^o (№ 4376). «Съборникъ» (Избранная Минея), надрукований ієродіаконом Мойсеем з Дечанського монастиря в 1538 р. in F^o (Муз. С 496 = DXI^{3/19}). Тут же треба зазначити «Псалтирь съ Часословцемъ», надруковану коштом тогож Божидара Вуковича в Гаражді в 1529 р. in 4^o (№ 4520). З Віленських видань є первісток Віленської друкарні братів Мамоничів «Четвероевангеліє», надруковане Петром Мстиславцевим в 1575 р. in F^o (№№ 4260 і 30008); «Статут великого князства Литовского», надрукований в тій же друкарні в 1588 р. in F^o (№ 6659) та «Унія Алѣбо Выкладъ Преднейшихъ Артыкуловъ», надрукований в 1595 р. in 4^o (№ 23011). З Острозьких видань старіші «Біблія» 1581 р. in F^o (№№ 36 і 29985), надрукована Московським «первопечатником» Іваном Федоровим; «Книга Василия Великаго о постническомъ» 1594 р. in F^o (№ 1272); «Апокрифъ Христофора Филалега», на західньо-руським діалекті, надрукований не раніш 1598 р. in 4^o (№ 22395). З видань Дерманської друкарні є лише одна книжка первісток «Октоихъ» 1604 р. in F^o (№ 4432). З Стратинських видань єсть один «Требникъ», надрукований в 1606 р. in 4^o (№ 4397) в друкарні Федора Юр'євича Балабана. Цей требник є друга й остання книжка, що вийшла з цієї друкарні, через те, що вона в тому ж 1606 р. після смерті її власника (24.V) зачинилась. З видань Московських старіші: «Уставъ церковный», надрукований «Описимомъ Михайловымъ Родиневскимъ Вольницемъ» в 1610 р. in F^o (№ 4691) та «Октоихъ» 1616 р. in F^o (№ 4433). Тут же можна зазначити ще «Біблію», надруковану в 1663 р. in F^o (№ 52), перше Московське видання Острозької Біблії 1580 р., та в 1757 р. in F^o (№ 76), друге Московське видання—передрук, так званої, Єлизаветинської біблії 1751 р. З видань, надрукованих в Єв'ю, є всього дві книжки: «Діонтра» 1612 р. in 4^o (№ 4136) та «Евангеліє учительное» 1616 р. in F^o (№ 5460) з гербами князів Огіньських та панів Воловичів. З видань Львівських друкарень старіші: «О священствѣ Іоанна Златоуста», надруковане в братській друкарні в 1614 р. in 4^o (№№ 1383 і 31766); «Октоихъ» тієї ж друкарні 1630 р. in F^o (№ 4435) та «Евангеліонъ» друкарні «Михаила Слюзкин» 1665 р. in F^o (№ 153). З видань Київсько-Печерської лаври найстаріші: «Анеологіонъ»—1619 р. in F^o (№ 4643); «Бесѣды Іоанна Златоуста на 14 посланій св. ап. Павла»—1623 р. in F^o (№ 1384); «Бесѣды Іоанна Златоуста на Дѣянія св. апостолъ»—1624 р. in F^o (№ 1385); «Лексиконъ» Памви Беринди—1627 р. in 4^o (№ 14803); «Казанье погребовое над тѣлом князя Іліи Святополка на Четвертиѣ Четвертинского... Ігнатія Аксеновича Старушича»—1641 р. in 4^o (№ 5902), однісінський примірник у Київських бібліотеках. Тут же можна зазначити «Біблію» 1758 р. in F^o (№ 29958), перше Київське видання біблії, з чудовим вихідним листком, на якому знаходяться малюнки з Старого й Нового Завіту, Великої Лаврської церкви та Лаврської друкарні. З видань Рахмановських є одна книжка «Евангеліє учительное» Кирила Транквиліона Ставровецького—1619 р. in F^o (Т. 835 = VXXXVI^{1/16}). З видань Кутеніських є всього дві книжки: «Житіє Варлаама и Іоасафа»—1637 р. in 4^o (№ 1432) та «Триологіонъ»—1647 р. in 4^o (№ 4645). З видань Яських є теж всього дві книжки: «Евангеліє Учительное»—1643 р. in F^o (№ 5214) на румунській мові, але надруковане Кирилицею, та «Псалтирь»—1680 р. in 4^o (№ 206) на слов'янській та молдавській мовах. З видань, надрукованих у Терговищі, є одна

книжка — «Тріодъ постная» — 1649 р. in F^o (№ 4679). З Унівських видань старіші: «Требникъ» — 1681 р. in 8^o (№ 4623) та «Псалтирь» — 1689 р. in 4^o (№ 4530). Требник в покажчику «Славяно-русской библиографіи» Ундольського не зазначений. З видань Новгород-Сіверських старіші: «Чудо Пресвятой Дѣвы Маріи въ монастырѣ св. пророка Іліи Черниговскомъ» — 1677 р. in 4^o (№ 23171). З видань Чернігівських старіші: «Октоихъ» — 1682 р. in 4^o (№ 4441) та «Тріодіонъ» — 1685 р. in F^o (№ 4681). З Гродненських видань є всього три: «Кирилова книга», надрукована в 1691 та 1786 рр. in F^o (№№ 7163 і 31682) і «Катихисисъ» Лаврентія Зізанія — 1787 р. in 4^o (№ 2711). З видань Сучасельських старіші: «Служебникъ» — 1695 р. in F^o (№ 4349) та «Собраніе припадковъ, духовнымъ особамъ потребное» — 1722 р. in 4^o (№ 3621). З Могилівських видань старіші: «Перло многоцѣнное» Кирила Транквиліона, надруковане в друкарні Максима Воцанки в 1699 р. in 4^o (№ 3997) та «Часовникъ», надрукований в братській друкарні 1713 р. in F^o (№ 4225). З видань Почаївських старіші: «Лейтургионъ» — 1735 р. in F^o (№ 4351); «Воспослѣдованіе празникомъ Пресвятой Тайны Евхаристіи», надруковане в 1741 та 1742 рр. in F^o (№№ 4699—4700) і «Тріодіонъ» — 1744 р. in F^o (№ 4629). З видань друкарні єпископії Римничеської є одно: «Правила молебная святыхъ сербскихъ просвѣтителей... собранная... и... исправленная иждивеніемъ Синесія епископа Арадскаго» — 1761 р. in 4^o (№ 4512); в покажчику Ундольського ці правила не зазначені. З видань Петербурзьких старіше «Бесѣды Іоанна Златоуста на кн. Бытія» — 1766 р. in F^o, в двох частинах, (№ 1390). З видань Клинцівських є всього дві книжки: «Житія преподобныхъ отцовъ Сергія, Радонежскаго чудотворца, и учениковъ его Никона и Саввы Сторожевскихъ» — 1786 р. in F^o (№ 24480) та «Ефрема Сирина и Аввы Дорофея поученія», надруковані в друкарні «кунда Димитрія Рукавишнікова» в 1787 р. in F^o (№ 31700), яка знаходилась в Клинцях.

В 2-му випуску каталогу бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії під №№ 1497—1499 показані три видання: «Пандекты», «Тактиконъ» та «Правильникъ», начеб то надруковані в 1670 р. in F^o в друкарні Густинського монастиря; але, як виявилось по справці, ці видання були надруковані в друкарні Почаївської Лаври в 1795 р. і помилково зазначені, як надруковані в Густинському монастирі, бо в останньому не було друкарні.

Всі інші церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, по часу видання пізніших років.

Крім зазначених церковно-слов'янських стародруків, цікавих в тому відношенні, що вони є старішими по часу свого видання для тієї або іншої друкарні, в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії знаходиться невелика кількість церковно-слов'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників XVI—XVIII вв. Крім уже згаданих Христофора Филалета, Памви Беринди, Кирила Транквиліона, Лаврентія Зізанія, тут є стародруки з творами Петра Могилы, Мелетія Смотрицького, Сильвестра Косова, Іоанікія Галатовського, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Димитрія Ростовського, Іоана Максимовича, Ісая Копинського та інших. Так, з творів Петра Могилы тут є «Крестъ Христа Спасителя» (№ 5712) та «Собраніе короткой науки о артикулахъ вѣры» (№ 2672), видання Київсько-Печерської лаври — перше 1632 р. in 4^o, а друге — 1645 р. in 12^o. Тут же можна зазначити «Евхаристію» альбо вячність Петру Могилѣ, видання Київсько-Печерської лаври 1632 р. in 4^o (№ 11405), в якому містяться присвячені Петру Могилі вірші «одъ спудеовъ Гимназіумъ з школы Реторіки» себ то Київсько-

гилянської Колегії. З праць Мелетія Смотрицького є «Грамматика словенскаго языка», надрукована з деякими змінами й додатками в Москві в 1648 р. in 4^o (№ 14222). Сильвестру Косову належить «Дидакалія», видання Кутейнської друкарні 1653 р. in 4^o (№ 3057). З праць Іоанкія Галатовського є: «Ключъ Разумный», видання Львівської друкарні Михайла Сльозки 1663 та 1665 рр. in F^o (№№ 5431—5432); «Небо новое з новыми звѣздами», видання Львівське 1665 р. in 4^o та Могилівське 1699 р. in 4^o (№№ 23255—23256); «Мессія Правдивый», видання Київ-Печерської лаври 1669 р. in 4^o (№ 2291). Видання «Ключа» Галатовського 1663 р., по порядку друге, дуже рідке; в Київських бібліотеках воно ще є тільки в Михайловському монастирі; видання—1665 р. третє, виправлене автором. «Ключъ» Галатовського—одна з найкращих його праць, яка мала велику популярність. З праць Інокентія Гізеля є: «Миръ съ Богомъ челоуѣку», видання Київ-Печерської лаври 1669 р. in 4^o (№ 3983) та «Синописъ», що приписують Гізелю, але без досить ґрунтових доказів, видання тієї ж лаври 1674, 1676 і 1680 рр. in 4^o (№№ 25984—25986). З праць Лазаря Барановича є «Трубы словесъ проповѣдныхъ на парочитыя дни», видання Київ-Печерської лаври 1674 р. in F^o (№ 5517). Цьому ж Барановичеві в каталозі ще приписується якась праця: відповідь римлянам на їх Fundamenty Wiary (?), надрукована начеб то в Чернігові в 1683 р. in 4^o (№ 3286 без перших листків). З праць Антонія Радивиловського є: «Огородокъ Маріи Богородицы» та «Вѣнецъ Христовъ», видання Київ-Печерської лаври 1676 та 1688 рр. in F^o (№№ 5068—5069). З творів Димитрія Ростовського є: «Руно орошенное», видання Чернігівське 1689 р. in 4^o (№ 35516) та «Житія святихъ», видання Київ-Печерської лаври 1700, 1703, 1759, 1764—1767 рр. in F^o (№№ 24244 і 15890). З творів Іоана Максимовича є: «Θεατρονъ или позоръ правоучительный», «Царскій путь Креста Христова» та «Παιотρονιονъ», надруковані в Чернігові в 1708, 1709 і 1714 р. in 4^o (№№ 3985, 3984 і 3980). Ісаїї Кониському належить «Алфавитъ духовный», в трьох примірниках, з яких два примірники неповних, здається видання Київ-Печерської лаври 1710 або 1713 рр. in 8^o, а третій—видання Чернігівське 1761 р. in 8^o (№№ 3987—3989). Тут же можна ще зазначити уривок з «Зерцала Богословія» Кирила Транквиліона, надрукованого в Угіві в 1696 р. in 4^o (№ 5481).

З інших стародруків бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії треба зазначити видання, що вийшли в ХVІІ в. з деяких друкарень, переважно українських, на латино-польській мові, в яких містяться твори українських письменників Мелетія Смотрицького, Сильвестра Косова, Афанасія Кольнофойського, Іларіона Денисовича, Петра Могилы, Лазаря Барановича, Іоанкія Галатовського та інших. Так, з праць Мелетія Смотрицького тут є «Θρησοςъ», надрукований у Вільні в 1610 та 1660 рр. in 4^o (№№ 3302—3303). З праць Сильвестра Косова є «Pateryko» або *Zywoty i ss. Oycow Pieczarskich*, надрукований в Київ-Печерській лаврі в 1635 р. in 4^o (№ 24381; порівн. № 24488). Афанасію Кольнофойському належить «Τερατοβροχια», що була надрукована в Київ-Печерській лаврі в 1638 р. in 4^o (№ 24285), дуже гарний примірник. Цікава праця Іларіона Денисовича—«Parergon cudow Swiętych obraza Pieszcz. Bogarodzice w monastyrу Kupiatiskim», видання Київ-Печерської лаври 1638 р. in 4^o (№ 23237). З творів Лазаря Барановича є: «Nowa miara starey wiary» та «Księga smierci albo Krzyż Chrystusow», видання Новгород-Сіверські 1676 р. in 4^o (№№ 3285 та Муз. В. 286), «Zywoty Swiętych» та «Lutnia Apollinowa», видання Київ-Печерської лаври 1670—1671 рр. in 4^o (Муз. В. 374 та

№ 11584). «Księga śmierci» Барановича дуже рідке видання її у Києві однісінький примірник. З праць Іоанкія Галатовського є: «Messiasz Prawdziwy», надрукований у Києво-Печерській лаврі в 1672 р. in 4^o (№ 2290); «Zabędz z Piorami swemi z Darami Boskimi», надрукований в Новгород-Сіверську в 1679 р. in 4^o (Муз. В. 288), та «Alphabetum rozmaitym here-tykom», надрукований в Чернігові в 1681 р. in 4^o (№ 3112).

Більшість стародруків бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії з працями українських письменників на превеликий жаль дефектні, без початкових або кінцевих листків.

Тут же треба зазначити, що серед церковно-слов'янських стародруків цієї бібліотеки чимало є таких, які в свій час були невідомі ні Ундольському, ні Каратаєву й через це не ввійшли в їх описи церковно-слов'янських видань.

Ось і всі церковно-слов'янські стародруки бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії, які більш-менш цікаві в якому-небудь відношенню. Доволі значна частина цих стародруків по своєму змісту—книжки богослужбові та святоотецькі твори. Праць українських письменників XVI—XVIII вв. в цій бібліотеці дуже мало, майже всі вони згадани вище.

Нарешті можна ще зазначити одно видання, що є в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії,— це «Евангеліє», надруковане в Алепо в 1708 р. in 8^o (№ 4262) на арабській мові, цікаве тим, що воно було видано на кошті гетьмана Івана Мазепи.

II.



ругою великою збіркою церковно-слов'янських стародруків є збірка бібліотеки Києво-Печерської Лаври. В її друкованому каталозі зазначено більш 300 церковно-слов'янських стародруків XVI—XVIII вв. Серед них багато є стародруків в двох, трьох і більше примірниках.

По місцю видання ці стародруки так розподіляються: Київських друкарень—93, Московської—57, Чернігівської—29, Почаївської—27, Львівської—25, Острозької—11, Віленської—9, Петербурзької—8, Кутейнської—4, Новгород-Сіверської—3, Унівської—3, Стрятинської—2, Єв'ю—2, Могилівської—2, Венеційської—1, Крилоської—1, Супрасльської—1 та Дельського монастиря—1. Решта стародруків або без зазначення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання ці стародруки розподіляються так. Найстарішими виданнями є Венеційські—1519 р., а потім ідуть видання друкарень: Віленської—1575 р., Острозької—1581 р., Стрятинської—1604 р., Крилоської—1606 р., Львівської—1614 р., Єв'ю—1616 р., Московської—1616 р., Київських—1619—1625 рр., Кутейнської—1647 р., Дельського монастиря—1647 р., Новгород-Сіверської—1676 р., Унівської—1680 р., Чернігівської—1689 р., Могилівської—1698 р., Петербурзької—1717 р., Супрасльської—1722 р. і Почаївської—1756 р.

З Венеційських видань тут є одно-видання Божицара Вуковича «Служебник», надрукований ієромонахом Пахомієм в 1519 р. in 4^o (№ 2865). З Віленських видань є первісток друкарні братів Мамоничів «Четвероевангеліє»—1575 р. in 8^o (№ 92) та «Псалтирь»—1576 р. in 8^o (№ 203), що були

надруковані Петром Мстиславцевим, і «Четвероевангеліє»—1600 р. in F^o (№ 93). З Острозьких видань старіші: «Біблія»—1581 р. in F^o (№ 40 в кількох примірниках), та «Лѣкарство на оспальний умъ, съгъ челоувѣчій»—1607 р. in 4^o (№ 914). З Стратинських видань є два: «Служебникъ»—1604 р. in 4^o (№ 2485) та «Требникъ»—1606 р. in 4^o (№ 2526)—всі видання цієї друкарні, що вийшли з неї. З видань, надрукованих в Крилосі, є «Евангеліє Учительное»—1606 р. in F^o (№ 3520)—єдине видання цієї друкарні, яка після смерті її власника єп. Гедеона Балабана († коло 10 лютого 1607 р.), зачинилась. З видань Львівських старіші: «О священствѣ Іоанна Златоуста»—1614 р. in 4^o (№ 915) та «Служебникъ»—1637 р. in 4^o (№ 2474). З видань, надрукованих в Їв'ю, є двоє: «Евангеліє учительное»—1616 р. in F^o (№ 3521) та «Требникъ»—1638 р. in 16^o (№ 2915). З Московських видань старіші: «Служебникъ»—1616 р. in 4^o (№ 8622) та «Четвероевангеліє»—1627 р. in F^o (№ 278). В каталозі ще зазначається «Требникъ» in 4^o «времни патріарха Іова» 1602 р. (?) (№ 2933), але таке видання в бібліографії невідомо. З видань Київських старіші: «Апоологіонъ», надрукований в Київсько-Печерській Лаврі в 1619 р. in F^o (№ 23231); «Часословъ», надрукований в 1625 р. in 4^o в друкарні «Тимофея Александровича Вер (Вербицького) на Подолі» (№ 2338), первісток цієї друкарні, присвячений Київському митрополиту Іову Борецькому; «Імонарь сирѣчь Цвѣтникъ», надрукований в друкарні Спиридона Соболя в 1628 р. in 4^o (№ 1089). Тут же можна зазначити «Патерикъ Печерський»—1702 р. in F^o (№ 5348), з чудовими гравіюрами, та «Біблію»—1758 р. in F^o (№ 68) теж з гарними гравіюрами та вихідним листком. З видань Кутейських старіші: «Трифологіонъ или Цвѣтословъ»—1647 р. in 4^o (№ 2949) і «Діонтра»—1651 р. in 16^o (№ 2173) та 1654 р. in 4^o (№ 2174). З видань Дельського монастиря є тільки одно «О подражаніи Іисусу Христу» Фоми Кемнійського—1647 р. in 16^o (№ 2151). З Унівських видань можна зазначити «Зерцало до прейзрѣнія и латвѣйшого зрозуменія Вѣры святой» Іосифа Шумлянського—1680 р. in 4^o (№ 1568); «Зерцало Богословія»—1692 р. in 4^o (№ 4277) та «Евангеліє Учительное» Кирила Транквіліона—1696 р. in F^o (№ 3528). З видань Чернігівських старіші: «Руко орошеніое» Дмитрія Ростовського—1689 та 1702 рр. in 4^o (№№ 3550—3551), яке в каталозі помилково зазначено як праця Лазаря Барановича, і «Служебникъ и Акакистъ к причащенію»—1704 р. in 16^o (№ 2900), видання невідоме в бібліографії. З Могилівських видань всього є два: «Діонтра»—1698 р. in 4^o (№ 2175) та «Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона—1693 р. in 4^o (№ 2023). З видань Петербурзьких треба зазначити «Православное исповѣданіє»—(1717 р. in 16^o (№ 1511) та «Біблію»—1751 р. in F^o (№ 56), яка була надрукована в Олександрівській лаврі й відома під назвою «Єлизаветинської»; при цій Біблії гарний вихідний листок з видами Кремля та Петропавловської фортеці. З видань Супраських старіше «Собраніє принаковъ краткое»—1722 р. in 4^o (№ 1826). З Почаївських видань старіше «Богословія Православительная»—1756 р. in 4^o (№ 1735).

Всі інші церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці Київсько-Печерської Лаври, по часу свого видання пізніших років.

Що до церковно-слав'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників, то в бібліотеці Київсько-Печерської Лаври їх є чимало. Крім уже зазначених праць Іосифа Шумлянського, Кирила Транквіліона та Дмитрія Ростовського в цій бібліотеці єть праці Лазаря Барановича, Іоанкія Галатовського, Інокентія Гізеля, Антонія Радивиловського, Іоана Максимовича, Самуїла Миславського та Варлаама Голени-

ковського. Так, з праць Лазаря Барановича тут є: «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ проповѣданныхъ», надруковані в Київ-Печерській лаврі в 1666 та 1674 рр. in F^o (№ 3548—3549). З праць Іоаннікія Галатовського є: «Ключъ Разумній»—видання: перше—Київ-Печерської Лаври 1659 р. in F^o та третє—Львівське 1665 р. in F^o (№№ 3489 і 3491); «Казаня приданыи до книги ключъ разумній», видання Київ-Печерської лаври 1660 р. in F^o (№ 3490); «Небо новое», видання Львівське 1665 р. in 4^o (№ 6503); «Месія Правдивый», видання Київ-Печерської Лаври 1669 р. in F^o (№ 1295); «Души людей умерлыхъ» та «Боги поганскіи», видання Чернігівські 1686 і 1687 рр. in 4^o (№ 4274). З праць Інокентія Гізеля є «Миръ съ Богомъ челоѣку», видання Київ-Печерської Лаври 1669 р. in F^o (№ 2009). З праць Антонія Радивиловського є «Огородокъ» та «Вънецъ Христовъ», видання Київ-Печерської Лаври 1676 і 1686 рр. in F^o (№№ 3252—3253). З праць Іоанна Максимовича є: «Алфавитъ рифмами сложенный»—1705 р. in F^o (№ 4913), «Богородице Дѣво»—1707 р. in F^o (№ 4914), «Царскій путь Креста Господня»—1709 р. in 4^o (№ 2012), «Молитва Отче Нашъ»—1703 р. in 16^o (№ 2014), «Богомыслие въ пользу правовѣрнымъ»—1710 і 1711 рр. in 16^o (№№ 782 і 2015), «Оеатронъ»—1750 р. in 4^o (№ 2016), всі—видання Чернігівської друкарні. Самуїлу Миславському належать «Догматы Православныя вѣры», видання Київ-Печерської Лаври 1760 р. in F^o (№ 1544); Варлааму Голениковському належить «Діалогизмъ или разговоръ... о преимуществахъ священнаго сана», видання Київ-Печерської лаври—1707 р. in 16^o і 1714 р. in 8^o, а третій примірник—видання Почаївське 1693 р. (?) (№№ 1840—1842). Тут же можна зазначити ще такі твори Дмитрія Ростовського, які мають у лаврській бібліотеці: «Алфавитъ духовный», видання Київ-Печерської Лаври 1710, 1713 і 1741 рр. in 4^o (№№ 782—784); «Апология въ утоленіе печали челоѣка сущаго въ бѣдѣ», видання Чернігівське 1716 р. in 4 (№ 791); «Изътопись», видання Московське 1784, 1799—1800 рр. in 8^o (№№ 793—794) та «Собраніе разныхъ поучительныхъ словъ и другихъ сочиненій», видання теж Московське 1786 р. in 4^o (№ 798).

Крім зазначених творів українських письменників в бібліотеці Київ-Печерської Лаври є кілька латино-польських стародруків, в яких знаходяться праці Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Петра Могилы, Іоаннікія Галатовського та Лазаря Барановича. Так, з праць Мелетія Смотрицького тут є «Θρηλογος», Віленське видання 1610 р. in 4^o (№ 1665) та «Arologia», Львівське видання 1628 р. in 4^o (№ 1666). З праць Сильвестра Косова є «Paterikon», видання Київ-Печерської лаври 1635 р. in 4^o (№ 5359, примірник старий й дефектний). З праць Афанасія Кальнофойського є «Τερασφόρητα», видання Київ-Печерської Лаври 1638 р. in 4^o (№ 5360). З праць Петра Могилы є «Αἰδος», видання Київ-Печерської лаври 1644 р. in 4^o (№ 1680). З праць Іоаннікія Галатовського є «Mesiasz Prawdziwy», надрукований в Київ-Печерській лаврі в 1672 р. in 4^o (№ 1296); «Scarb pochwały... najswiętszey Bogarodzicy» та «Stary kosciol zachodni», надруковані в Новгород-Сіверську в 1676 і 1678 рр. in 4^o (№№ 2010 і 1653) і «Alphabetum rozmaitym hereticom», надрукований в Чернігові в 1681 р. in 4^o (№ 1645). З праць Лазаря Барановича є «Zywoty Świętychъ» та «Lutnia Apollinowa», надруковані в Київ-Печерській Лаврі в 1670 і 1671 рр. in 4^o (№№ 4918, 5336 і 4842); «Nowa miara starey wiary», надрукована в Новгород-Сіверську в 1676 р. in 4^o (№ 1658); «W Wieniec Bozey Matki» та «Notiy pięc ran Chrystusowychъ», надруковані в Чернігові в 1680 р. in 4^o (№№ 5242 і 2030—дефектний примірник). Тут же можна зазначити «Statut W. K. Litewskiego», Віленське видання 1744 р. in F^o (№ 4097).

Деякі з стародруків бібліотеки Київсько-Печерської Лаври мають автографи Петра Могили, Іосифа Тризини, Іоана Максимовича, Афанасія Миславського, Антонія Радивиловського, Іларіона Петребецького та інших.

В лаврській бібліотеці також є кілька церковно-слов'янських стародруків, невідомих в бібліографії.

В кінці цього короткого перегляду церковно-слов'янських та інших стародруків Київсько-Печерської Лаври треба зазначити, що ця бібліотека дуже бідна виданнями своєї лаврської друкарні. В бібліотеці немає не тільки перших її видань, але немає дуже й дуже багато й наступних. Пояснюється це тим, що сучасна збірка книжок Лаврської бібліотеки веде свою основу з початку XVIII в., бо в 1718 р. велика пожежа знищила багато Лаврських будинків, серед них і бібліотеку.

III.



бібліотека Київсько-Софійського собору має доволі багато церковно-слов'янських стародруків; єсть в ній і латино-польські, що були надруковані в деяких українських друкарнях. В її рукописному каталозі записано коло 276 таких стародруків XVI—XVIII вв., при чому деякі з них мають у двох, трьох і більш примірниках.

По місцю видання ці стародруки так поділяються: Московських — 70, Київських — 44, Почаївських — 29, Чернігівських — 18, Петербурзьких — 18, Львівських — 17, Віленських — 7, Унівських — 5, Острозьких — 4, Новгород-Сіверських — 2, Могилівських — 2, Супрасльських —

2, Дерманських — 1, Стратинських — 1, Єв'ю — 1 та Кутейнських — 1. Решта — стародруки або без зазначення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання зазначені стародруки поділяються так: найстарішими виданнями є Львівські — 1574 р., а потім ідуть видання друкарень: Острозької — 1581 р., Дерманської — 1604 р., Стратинської — 1604 р., Віленської — 1608 р., Єв'ю — 1615 р., Київської — 1624 р., Московської — 1635 р., Кутейнської — 1653 р., Новгород-Сіверської — 1675 р., Унівської — 1680 р., Чернігівської — 1683 р., Могилівської — 1699 р., Супрасльської — 1729 р., Петербурзької — 1724 р. та Почаївської — 1760 р.

З видань Львівських цінним є первісток друкарні — «Апостоль», надрукований Московським «первопечатником» Іваном Федоровим в 1574 р. in F^o (№ 41) шрифтом, що він вивіз із Москви. Це видання надруковано точнісінько, як Московський «Апостоль» 1564 р., але в ньому єсть і деякі відмінні: багато заставок, герби Г. А. Ходкевича та міста Львову та герб друкарів з написом: «Іоаннъ Федоровичъ друкать Москвитинъ». Далі старішими Львівськими виданнями тут є «Євангеліє» — 1636 р. in F^o (№ 1347) та «Тріоді цвѣтная» — 1642 р. in F^o (№ 196), надруковані в друкарні «Михайла Сіоски». Варто уваги «Зображене короткои науки о ариѣтикулахъ вѣры Православнокатолицкой Христіанской», надруковане в друкарні Арсенія Желиборського в 1646 р. in 4^o (№ 731), текст якого є точний передрук Київського «Катихизиса» Петра Могили 1645 р. Тут же можна зазначити доволі рідке «Благоутробіє Марка Аврелія» Михайла Казачинського — 1745 р. in F^o (№ 988). З видань Острозьких старіші: «Библія» — 1581 р. in F^o (№ 13 — гарний примірник) та «Лькарство на оснальній умысль челоувѣчій» — 1607 р. in 4^o (№ 117). Тут же треба за-

значити «Історію о Листрійскомъ то есть о разбойническомъ Феррарскомъ синодѣ» — уривок з видання «Отпистъ на листъ... отца Іпатія» Потія, надрукованого в 1598 р. in F^o (лл. 33—57) (№ 681). З видань Дерманських є всього одно «Октоихъ» — 1604 р. in F^o (№ 1375). З видань Стратинських є первісток друкарні «Служебникъ» — 1604 р. in 4^o (№№ 159 і 1366). З видань Віленських старіше «Служебникъ» — 1617 р. in 4^o (№№ 160 і 171) з гербом Льва Сапєги. З видань, надрукованих в Єв'ю, є тільки одно «Казанье двое» Леонтія Карповича — 1615 р. in 4^o (№ 651), доволі рідке видання. З видань Київських старіші: «Служебникъ» — 1620 р. in 4^o (№№ 161 і 1367), «Акаоисты» — 1625 р. in 4^o (№ 1378) та «Лексиконъ» Памви Беринди. Цікавим є «Патерикъ Нечерскій» — 1760 р. in F^o (№ 364) з багатьма гарними гравюрами. З видань Московських старіші: «Тріодъ постная» — 1635 р. in F^o (№ 1370), «Прологъ» — 1643 р. in F^o (№ 363), «Псалтырь» — 1653 р. in F^o (№ 43). Тут же треба зазначити «Житія святыхъ» Дмитрія Ростовського — 1759 р. in F^o (№ 355), перше повне Московське видання з деякими поправками проти Київських видань 1689 та 1711 рр. в філологічному відношенні. З видань Кутейнських є тільки одно «Лексиконъ» Памви Беринди — 1663 р. in 4^o (№ 1174). З видань Новгород-Сіверських старіше «Псалтырь» — 1675 р. in 4^o (№ 42). З видань Унівських старіше «Зерцало до прейзрѣнія Вѣры святой» — 1680 р. in 4^o (№ 437). З видань Чернігівських старіше «Руно орошенное» — 1683 р. in 4^o (№ 505). З видань Могилівських є всього два: «Перло Многоцѣнное» Кирила Транквіліона — 1699 р. in 4^o (№ 735) та «Катехизисъ въ пользу юности» — 1761 р. in 8^o (№ 436). З видань Супрасльських є теж тільки два: «Лексиконъ сирѣчь словесникъ Словенскій» — 1722 р. in 4^o (№ 1412) та «Архієратиконъ» — 1793 р. in F^o (№ 182). З видань Петербурзьких старіше «Истинное оправданіе православныхъ христіанъ крещеніємъ поливательнымъ» Феодана Прокоповича — 1724 р. in 4^o (№ 476). І нарешті з видань Почаївських старіше «Часословъ» — 1760 р. in F^o (№ 210).

Інші церковно-слов'янські стародруки цієї бібліотеки по часу видання пізніших років.

Серед стародруків бібліотеки Київ-Софійського собору є також чимало видань і з творами українських письменників XVI—XVIII вв. Крім уже зазначених праць Леонтія Карповича, Кирила Транквіліона, Памви Беринди та Михайла Казачинського в цій бібліотеці знаходяться твори: Антонія Радивиловського — «Огородокъ» та «Вѣнецъ Христовъ» (№№ 833 і 832); Лазаря Барановича — «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ» (№№ 639—640); Іоанкія Галатовського — «Казаня», «Месія Правдивый» та «Боги поганскіи» (№№ 643, 1449 і 716); Іоана Максимовича — «Алфавитъ», «Богородице Дево», «Театронъ» та «Иліотропіонъ» (№№ 975, 976, 542 і 1419).

З інших творів українських письменників, які до цього ще не згадувались, треба зазначити: «Зерцало отъ Іисанія Божественнаго», надруковане в Чернігові в 1705 р. in F^o (№№ 977 і 733), з присвятою та віршами гетьману Мазепі, написаними ієремоном Антонієм, префектом Чернігівських шкіл за часи Іоана Максимовича, та «Діалогизмъ духовный» Варлаама Голєнковського, надрукований в Київ-Печерській лаврі в 1714 р. in 8^o (№ 564).

В бібліотеці Київ-Софійського собору є також стародруки й на латинсько-польській мові з працями українських письменників. Так, тут мають ся праці: Мелетія Смотрицького — «Θρη̃νος» (№ 679); Петра Могили — «Δι̃θος»

(№ 678); Лазаря Барановича — «Lutnia Apollinowa», «Nowa miara» та «Wieniec Bozey Matki» (№№ 981, 672 i 507); Іоанніа Галатовського — «Messiasz Prawdziwy», «Stary kościół», «Alphabetum rosmaitym heretykom» та «Labędz z Piorami swemi z Darami Boskiemi» (№№ 717, 676, 1446 i 1448).

З інших творів українських письменників, надрукованих на латино-польській мові, які ще не згадувались, тут є такі: Мелетія Смотрицького — «Αντιγραφή albo odpowiedz», надруковане у Вільні в 1608 р. in 4^o (№ 682); Сильвестра Косова — «Exegesis to jest daniesprawy o zkolach Kiowskich i Winickich», надрукований в Київ-Печерській лаврі в 1635 р. in 4^o (№ 731); Лазаря Барановича — «Zywoty Swiętych» з назвою «Apollo chrzescianski», видання Київ-Печерської лаври 1670 р. in 4^o (№№ 979—980); Іоанніа Галатовського — «Alkoran machometow», надрукований в Чернігові в 1683 р. in 4^o (№ 1448), Стефана Яворського — «Pełnia nieubytaięcey chwały... Barlaamowi Jasinskiemu», надрукована в Київ-Печерській лаврі в 1691 р. in 1^o (№ 1226). Тут же треба зазначити видання Київ-Печерської лаври: «Zebranie kratkey nauki o articulach wjary» — 1645 р. in 8^o (№ 441); «Bogaty w parentele, slawe, y honory. Wirydarz panow P. Zacharzewskich..., P. Th. Zacharzewskieho..., Jana Ornowskiego... odany...» 1705 р. in 1^o (№ 1080) та «Domus sapientiae... illustrissimo... Ioasapho Krokowski... Andrea Chmarnu» — 1708 р. in 1^o (№ 978). Варто уваги тут рідке видання Чернігівської друкарні «Theatrum gloriae Ioanni Mazera» — 1699 р. in 1^o (№ 1228). Нарешті треба зазначити «Panegyricus de celebrima et paene inaudita Viktoria: quom Petrus Primus... reportavit anno Domini 1709, iunio die 27. Dictus Kijoviae in Ecclesia cathedrali Sanctae Sophiae, in conuentu publico, sueque ipsius, Sacratissimae Maiestatis praesentia, Anno eodem, julii die 10» in 1^o (№ 1080), без зазначення місця та року видання, але по шрифту це видання, здається, Київ-Печерської друкарні. Цікаве також та рідке видання «Motio secunda. Wiadomosc druga y szczegelna od cara Dawida carowi Theodorowi Alexiewiczowi duchem prawdy przy weselu opowiedziena. Kiedy mu Bog iako daru Bozemu dar swoy Bozy Carice Agafia Symeonownę darowal, — na arfie ten mu taniec zagrał...» in 4^o (№ 731) без зазначення місця та року видання. Цей панегірик на слов'янській та латино-польській мовах. В бібліографії майже зовсім невідомий.

Зазначені церковно-слов'янські та латино-польські стародруки показують, що бібліотека Київ-Софійського собору має доволі багатий підбір пам'яток українського письменства XVII—XVIII вв., яких в інших Київських бібліотеках немає.





бібліотека Київсько-Михайлівського монастиря не багата стародруками ні церковно-слов'янськими, ні латино-польськими, що вийшли з українських друкарень в XVI—XVIII вв. В її рукописному каталозі таких стародруків записано біля 70. Але за те в цій бібліотеці є такі церковно-слов'янські стародруки, яких немає в інших Київських бібліотеках.

По місцю видання стародруки бібліотеки Київсько-Михайлівського монастиря розподіляються так: Київських—26, Чернігівських—10, Львівських—6, Віленських—5, Новгород-Сіверських—2, Московських—2, Краківських—1 та Острозьких—1. Решта—стародруки дефектні.

Самим цінним церковно-слов'янським виданням бібліотеки Михайлівського монастиря є «Часословець», надрукований у Кракові Швайпольтом Фіолем в 1491 р. in 4^o (№ 311). В інших Київських бібліотеках видань Фіоля немає. Далі старішими по часу виданнями є: «Служебникъ», надрукований з благословення Київського митрополита Онисифора у Вільні, в друкарні Мамоничів, в 1583 р. in 4^o (№ 365); «Книга Василя Великого о постничестві» in F^o, та «Маргаритъ» in 4^o, надруковані в Острозі в 1594 і 1596 рр. (№№ 79—80). Інші церковно-слов'янські стародруки бібліотеки Михайлівського монастиря—видання XVII в. Старіші з них такі: «Євангеліє учительное», надруковане в Крилосі в 1606 р. in F^o (№ 764)—єдине видання цієї друкарні; «Євангеліє учительное» in F^o та «Служебникъ» in 4^o, надруковані в Київсько-Печерській Лаврі в 1637 і 1639 рр. (№№ 735 і 368) з багатьма гравюрами; «Часословъ», надрукований у Львові в 1642 р. in 4^o (№ 312) з гербом міста Львова; «Еухологіонъ або Молитвословъ или Требникъ», надрукований з благословення митрополита Петра Могили в Київсько-Печерській лаврі в 1646 р. in F^o (№ 361), з гербом Петра Могили; «Пролозъ» (перша половина), надрукований в Москві в 1689 р. in F^o (№ 998); «Служебникъ», надрукований в Чернігові в 1697 р. in 8^o (№ 373).

Решта церковно-слов'янських стародруків цієї бібліотеки—видання XVIII віку.

З церковно-слов'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників, в бібліотеці Михайлівського монастиря є: «Ключъ разумѣнія» (видання 1663 і 1665 рр.) та «Месіа Правдивый» Іоанкія Галатовського (№№ 770—771, 772, 936); «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ» Лазаря Барановича (№№ 776—777, 778—779), «Миръ съ Богомъ челоуѣку» Інокентія Гізеля (№ 498); «Огородокъ» та «Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивиловського (№№ 780—781, 782—784); «Богородице Дѣво», «Θεατρονъ» та «Πλιотρονіονъ» Іоана Максимовича (№№ 1003, 499—500, 523). Тут же треба зазначити працю Дмитрія Ростовського, яка до цього часу ще не згадувалась, «Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ», видання Київсько-Печерської Лаври 1748 р. in 8^o (№ 943).

З латино-польських стародруків з творами українських письменників в бібліотеці Михайлівського монастиря є такі: «Θεῶν» Мелетія Смотрицького (№№ 2046—2047); «Διδοςъ» Петра Могили (№ 2045); «Messiasz Prawdliwy», «Stari kosciolъ», та «Alphabetum... heretikomъ» Іоанкія Галатовського (№№ 2043, 2048—2051); «Lutnia Apollinova» та «Notiy pieś gan Chrystusowychъ» Лазаря Барановича (№№ 2289 і 2086).



бібліотека Київсько-Видубицького монастиря має 155 церковно-слов'янських видань XVI—XVIII вв. Всі вони описані в книжці проф. В. Н. Перетца «Отчетъ объ экскурсії семинарія Русской филології въ Кіевъ 30 мая—10 іюня 1915 г.» (Київ, 1916; стр. 198—221). По цьому опису в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря мається видань: Московських—64, Київських—57, Петербурзьких—6, Чернігівських—5, Львівських—3, Острозьких—1 та Гродненських—1. Решта—стародруки без зазначення місця та року видання.

З стародруків бібліотеки Київсько-Видубицького монастиря старішими є: з Острозьких «Библія» 1581 р. in 1^o (№ 1); з Київських «Служебникъ»—1619 р. in 4 (№ 2) з гарними гравюрами та заставками; зі Львівських «Євангеліє», надруковане в друкарні Михайла Сьозки в 1636 р. in F^o (№ 5); з Московських—«Благоу҃сєникъ Оеофілакта Болгарскаго»—1649 р. in F^o (№ 8); з Чернігівських—«Руко Орошенное» Димитрія Ростовського—1702 р. in 4^o (№ 39) з чудовою гравюрою Богоматері; з Петербурзьких—«Чинъ избранія и рукоположенія архіерейскаго»—1725 р. in 4^o (№ 56) та з Гродненських—«Книга цвѣтниківъ»—1796 р. in 4^o (№ 143). Решта видань зазначених друкарень, крім Острозької та Гродненської, пізніших років.

З творів українських письменників, крім «Руко Орошенное» Димитрія Ростовського, в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря є: «Ключъ Разумѣнія» Іоаннія Галатовського 1665 р. (№ 14); «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ» Лазаря Барановича (№№ 15, 17); «Миръ съ Богомъ» Інокентія Гізеля (№ 16) та «Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивиловського (№ 28).

Серед стародруків бібліотеки Київсько-Видубицького монастиря багато є таких, які не показані в працях по бібліографії церковно-слов'янських книжок ні Ундольського, ні Каратаєва. Наприклад, «Служебникъ», надрукований в Київсько-Печерській Лаврі в 1619 р. in 4^o. Це видання зосталося невідомим і проф. Ф. І. Титову, який в «Приложеніи» до своєї праці «Типографія Києво-Печерской Лавры» (Київ, 1918) описує лише лаврські видання «Служебника» 1620 та 1629 рр. і нічого не каже про видання 1619 р. (стр. 44—45, рч.—сг) Чи вірна остання дата? Всього церковно-слов'янських видань, що в свій час залишилися невідомими Ундольському та Каратаєву, в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря, як зазначено в книжці проф. В. Н. Перетца, мається 19.





рім описаних Київських бібліотек, в яких знаходяться більш-менш значні збірки церковно-слав'янських та латино-польських стародруків, у Києві ще є кілька бібліотек, в яких теж мають ся ці стародруки, хоча і в невеликій кількості. Такі невеликі збірки церковно-слов'янських стародруків єсть в бібліотеках: бувшого Київського Університету, Музею Києво-Печерської Лаври, Першого Державного Музею та по окремих церквах.

В бібліотеці бувшого Київського Університету стародруків не багато. З них можна зазначити «Біблію» Острозьку—1581 р. та «Статут великого князтва Литовського», надрукований у Вільні, в друкарні Мамоничів, в 1588 р. in F^o. Особливо ж цікава тут «Новість Удивительна, о діаволі, како прійде къ Великому Антонію, в образі чловечесті, хотя кається», надрукована в Києво-Печерській Лаврі в 1626 р. in 4^o. Ця «Новість»—однісінький примірник в київських бібліотеках і взагалі дуже рідка.

Єсть в університетській бібліотеці стародруки й з творам українських письменників Памви Беринди, Іоанікія Галатовського, Лазаря Барановича, Іоана Максимовича та інших, але дуже мало.

В останні часи до бібліотеки бувшого Київського університету було передано бібліотеку бувшої Київської Духовної семінарії. В цій бібліотеці знаходилося багато стародруків як церковно-слов'янських, так і латино-польських, що вийшли з українських друкарень. Так, в ній була доволі повна збірка творів Петра Могилы, Інокентія Гізеля, Іоанікія Галатовського, Дмитрія Ростовського, Іоана Максимовича й особливо Лазаря Барановича. З праць останнього тут були такі, яких немає в інших Київських книгозбірнях. Тепер ця бібліотека упорядковується, але через те, що до передачі її Університетській бібліотеці вона була в дуже небезпечному становищі, то невідомо, чи залишилися повністю ті рідкі та цікаві стародруки.

Музей в Києво-Печерській Лаврі це переважно є «Церковно-Археологічний Музей» бувшої Київської Духовної Академії, куди останній був перевезений в 1923 р. В цьому Музею небагато стародруків, але те, що тут зібрано, дуже рідке та цікаве. З таких стародруків треба зазначити: уривок з «Тріоди Постной», надрукованої в Кракові в 1491 р. in F^o (№ 228); «Пятюкнижје», надруковане Франциском Скориною в Празі в 1519 р. in 4^o (№ 229); «Охтоихъ» на пергаменті, надрукований по наказу воєводи Божидара Вуковича священо-інокami Феодосієм та Генадієм в Венеції в 1536—1537 рр. in F^o (№ 230); «Книга Василя Великого о постничестві», надрукована в Острозі в 1594 р. in F^o (№ 231), з автографом начеб-то Гришки Отреп'єва; «Выкладъ на Отче Наш» Іоана Златоуста, надрукований в Кутейнському монастирі в 1636 р. in 8^o (№ 233), видання, яке до цього часу не показано ні в одному з бібліографічних покажчиків церковно-слав'янських книжок; в Київських бібліотеках це однісінький примірник; «Чинъ священническаго и

діакопского ногреГншіл», надрукошпії п Тнргошіші н 11)51) р. і» 4" (№ 234) на слов'яно-молдавськії мові.

тїсТі, в цьому Музеї й стародруки з творами українських ПнсьмеІши-кін. Майже всі стародруки Музічо Гюз дефектів.

Б Першому Держанному Музею (бувний Міськпії) мається коло 70 церкопно-гмон'яікл.кпх стародрукіи. По місцю видання попи так розподі-ляються: Київських—'•№, НочаївеькнхІ!', ЛьніПськнх 12; Чернігівських—;!, МогніПськнх— 1 та Упінських--!. Рештастародруки без зазначення місця ти року шгданші або дефектні. Н Ц»^ стародруків старіінпми Іш-дапнями з'являються: з Львівських - «Квангсліе» ИПІГ) р. ін І", з Київсь-ких—«Миней оІішая» НіSO р. ін І". З Чернігівських «Тріодіоп» 1(5X5 р. ін F". Нидання ннніх друкарень Х\ПІ н.

По Київських церквах знаходиться Гшгато церковііо-елов'япських ста-родруків XVII н' особливо XVHI rut. Стародруків XVI «• трудно знаііти, По свойому змісту ці стародруки ц видання (ІогоелуІкПоіи та сійтоототцькі, (-;сть також серед них і стародруки з творами українських ппп.мешшюи. По місцю Ішдагшя серед «нгх Гї),Іг.ІІІіст. ІІІгдан/. ІипПо-Псчерської .-ІІІнрІІ та Московських; понадаються видання Почаїкські, Черпісівські іт миші, але и невеликій кількості). По часу видання серед стародруків и Кнівськнх церквах більш усього нидан/. XVIII її., особлію япдаїп. доби іліператріції ^лндаиети, коли церковне друкарство дуже поширило слою діяльність. ^ ріжннх, так званих, (Інзанетипськпх Пндапъ по Київських" церкнах дуже часто попа-даються: «Епангелію Па»рсі"олІ»поол Мопкопської друкарні І7Г>!) р., »j-домо споім иелнчезннм розміром, а потім «Лкаонегъ ВелнкодІучвинц'П Варвар-І;» та «Служба со Акаоистом'ъ Святители» Христоиу Николаю», що кілька раз були надруковані її XVIII н. у КиїІш-ІІечеН'ькіи лаврі, ін І", ;>, гарними фігурними літерами^

Торкаючись церковних бібліотек, треба зазначити, Що деякі церковно-слов'янські стародруки, які знаходяться но церкнах взагалі, як наприклад богослужбові видання XVII, Х.\ЧІІ, а почасти її XIX ім», втратили всяке практично значіння; сгштоотетцькі та шипі, яких по церкнах цсть чимало, лежать бе;ю всякої корнети, бо ніхто ніколи ї\ талі їй* читай, А між тим серед цих стародруків можуть знаіпнся видання, ще ненідомі слов^нпо-русь-кій бібліографії, як наприклад, видання часу Іоаїш Антоновича, які колись уряд старшин) зпишушш та ннніі. Тому *уло б д>ік<* бажаним усі цер-ковно-слов'янські стародруки, що знаходиться по церквах і які тепер утра-тили для них всяке практичне значіння, по згоді з парафіяльними гро-мадяни та владою, передати до якої пеПудь великої книгозбірні, хоч-бн до бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії, де ці стародруки бу-дуть доступні для исякнх бігшогрпфнчшіх праць. Такі передачі ріжних стародруковапх виданъ з церков та миіштнрін до бібліотек бувших ака-демії І'нівської та Петербурзької, синодальних Петербурзької 'та Москов-ської раніше Прощгглш'ъ не раз.

Порівнюючи тепер усі відомості! про кількість цейкошію-ч.'іов'яншіих стародруків, які знаходяться в ріжпнх Київських бібліотеках, бачимо, що дуже велика частина їх — «идання українських друкарень, ЗпнчаНно, ^{т>1:0}

стпнонише Д-ш Київських бібліотек цілком зрозуміле. 15 тої час як на Московщині була лито одна, а потім дві друкарні — Московська та Петербурзька, на Ікраїні друкарні були не тільки в кожному більш-менш культурному центрі, але часто існували в невеликих містечках, були навіть мандрівні. Правда, більшість цих друкарень існували не довго, випускали в світ по кілька книжок і потім зачинялись. За те шипі друкарні існували довгий час, випустили в світ багато ріжіїх церковно-едон'янськпх та латино-нольських видань, а деякі з них, як Кпіво-їечврьєка, Лміїксська, ііо-чаївська, існували до останніх років.

Наприкінці цього огладу церковіш-слов'яиштх стародруків, що знаходяться по ріжппх Київських бібліотеках, треба звернути увагу на їх зовнішній вигляд.

Тільки що було зазначено, що церковно-слов'янські стародруки Київських бібліотек поділяються на дві нерівні частини — видання великоруських друкарень та українських. І ті й інші мають такі характерні відтінки, які ї не енциплістові дають можливість без помилки вирішити, чи належить те або ише церковно-слов'янське видання московському друку чи українському.

Ріжниця між виданнями московськими та українськими вже починається з шрифту, часто грубого в московських і гарного в українських, особливо в виданнях Київських та Львівських. Ще більш ця різниця виявляється її прикрасах окремих сторінок заставками, кінцівками, окремими фігурними літерами, мініатюрами та цілими гравюрами, и прикрасах внхідних листків і т. н. — художніх та гарних в виданнях українських друкарень і самих звичайних в виданнях московських *).

Правда, перші видання українських друкарень не багато мають таких художніх прикрас. Останні все більш і більш зустрічаються в виданнях XVII в., а в виданнях XVIII в. уже робляться необхідною їх приналежністю. Рідка книжка виходила в той час з варстату українських друкарень, особливо Київської та Львівської, без яких-печудь прикрас або гравюр. Мало не всі ті численні ^вапгелії, Апостоли, Служебники, іріодіопп, Акафісти, Псалтирі, Міпеї й інші цорковно-слов'янеькі видання, що вийшли з українських друкарень, заповнені чудовими заставками, кінцівками, фігурними літерами, ріжпомапітіїми мініатюрамп та гравюрами, докладний опис яких склав би не один том.

Особливо цікаві црковно-слов'янські видання українських друкарень своїми гравюрами та мініатюрами. Останні в деяких українських виданнях знаходяться майже на кожній сторінці. Так, по великій кількості! гравюр та мініатюр варті угагн Київські видання: «Аноологіоігъ» 1619 р.— 20 гравюр; «ИесЛ'ды ІоанІа 3-Іатоустаго на Д'Ішкія св. Аиостоль» 1624 р.— 20 гравюр; «(ІлужеГшшп.» 1629 р.—10 гравюр; «Акаоистъ» 1629 р.—80 гравюр; «Трюдіоігъ» ІО.Н |». — -10 гравюр; «Квангеліе Учительное» 1637 р.— -18 гравюр; «Ашюлогіи» 1636 р. — Г>0 гравюр; «Натсрнкъ Печерскііі» 1661 р.— \ гравюри. Деякі гравюри часто виготовлялись спеціально до того або пінногоу видання и цьому відношенні цікаві видання Київво-Поче(]ської лаври XVIII в., в яких гравюри дають найкращі зразки художньої праці того часу. Так, цікавий «Патсрикъ Печерстгій» '1702 р., гравюрн

1) Лир. Іі, ІІ. Срс-ііііеаміт ІІ А. .І. Ік.тп. ІІ-Іданія цоркотгон печати врешті пин. Е.псаІІстыі Петровіші ІТптроград'І», 1914, стор. XV—XIX.

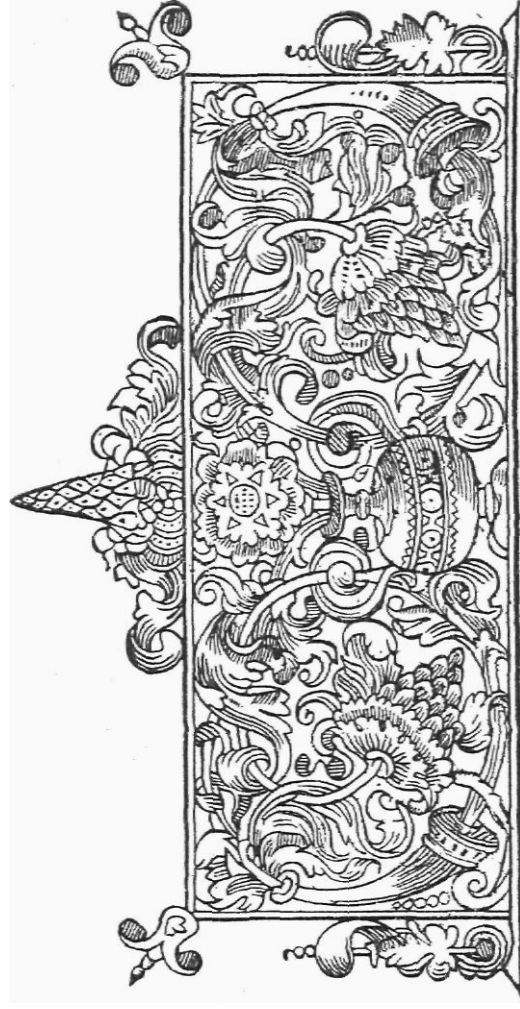
них вельможних та поважних осіб. Так, в уиращеькпх стародруках можна знайти герби: Ходкешчів у виданнях Заблудіпських 15(59 та' Львівських 157-і рр.; князів Острозьких, майже, у всіх видніших Острозьких 1580 — КИ2 рр. та Дермапських 1605 р.; цпнскопа Гедеона Балабана в виданнях (/гратинських КПИ і КИМ) рр. та Кри.юсу КН)0)); пана Лавреитія Дрн-виис(коіч) в виданнях Почаївських ПН.5 [1.; Четвертішських та Корибут-Вишневських ІІ виданнях Київських К>2Л і 1032 рр.; (Писея Плетенецького та Захарії Кошістєйського її нпдаппях Київських \Ш—1G27 рр.; Петра Могили іт киданнях ЛЛ.ПНПськпх УН2 р. та Київських 1028—НШ рр.; Мазони І> киданнях Черпігіпських :170Г>—1707 рр. Б українських же перкоїшо-слоп'апсі.кпх стародруках можна знаііти герби міста Львова, и виданнях Львівських 157/1, low), 1М2 і 1Г>0)) рр. та Львівського 0))атства в виданнях НИМ) та НІН рр. Багато іт пппіпх Г'србів лжна знайти в цих стародруках.

Нічого подібного псімаї-, в церкоїшо-с.нш'лнськігх виданнях московських. Правди, її ці видання так а(">о ПнакинІ оздоОлюпались. К них теж можна знайти гарні її заставки, її окремі фігурні літери, й кінцівки, а часом і прекрасні вихідні листки, як, наприклад, у «Камені, Щ;рм» Стефана ЛШрського 171!) р. з малюнками святих та Московського Кремля, або в «JJiіG.iin» 175Н р. з розкішною взороною рамою. Лле, ці оздоби московських видань технікою виконання далеко уступають виданням українським, особливо Київським. (-Ж,Ті> у Московських виданнях і гравюри. Лле в тон час, як її виданнях українських ці граторн знаходиться у великій кількості па самі ріашошшітлі релігійні сюжети, в виданнях московських вони або зовсім відсутні, або знаходяться в мінімальній кількості! Так, в «Квангеліях'ь» знаходяться тільки чотири Євангелиста, у «Псалтирям,» — один Давид, и «Ирмологінх-м - loan Дамаскпп і т. н. Лле і ці поодинокі гравюри часто малохудожні. Теж саме треба зазначити взагалі і про видання петербурзькі.

Нідріжияються українські церковно-слов'лнські видання від московських і своїми оправами чудоішмн для київських видань і звичайними для московських.

Взагалі, художні оздоби українських церконно-слоІГянських старод)у-кіп, особливо 'Ч гравюри, такі ріжиоманітні та чудові, що, як уже було зазначено, докладний опис їх заняв би не один том, в яких містився б цікавий матеріал для історії українського мистецтва. Лле, на превеликий жаль, до цього часу ще піхто й не почина» працювати в цієї галузі. Йе-мац також і бібліографічпного опису церковно-елов'янсишх та нніпнх стародруків, що виііпі.тн з українських друкарень. Л між тим цей опис вписав би не одну цікаву ет'орішп в історію українського культурного життя.





лов'янське друкарство так званим «кирилівським» шрифтом, як відомо, почалося в кінці XV-го століття майже одночасно в Польщі (Кракові) та в Чорногорії. В XVI-м столітті воно поширилося серед більшості слов'янських народів. Слов'янські кирилівські книги кінця XV-го і всього XVI-го століття і треба вважати за «першодруки» у слов'ян, свого роду «слов'янські інкунабули»¹.

Київ володіє доволі гарною колекцією слов'янських (кирилівських) інкунабул. В цьому відношенні таких багатих книжкою старовиною міст, після таких багатих книжкового друку. Тут є такі, наприклад, рарітети Ленінград та Москва. Київ можна поставити на третьому місці в межах Союзу Радянських Республік.

Як видно зі списку, що подається нижче, у київських бібліотеках є в більшій або меншій кількості зразки усіх найголовніших моментів історії початкового слов'янського друку. Тут є такі, наприклад, рарітети

¹ «Інкунабулами» звичайно називають першодрук, так би мовити, «кошкес» (лат. incunabula—кошиска) видрукувані в західно-європейського друку другої половини XV-го століття, себ-то, з виникнення друкарства і до 1500 року включно. Проте донедавна відомі західні бібліотеки (Maitaire, Panzer і інші) поширювали рідкісні цього значення і на перші 2—3 десятиліття XVI в. Так розуміється цей термін і відносно початкового друкарства у західних слов'ян, що видруковані латинською і почалося рідше частіше з друкарством більшої частини західно-європейських народів. За чеські, наприклад, інкунабули Така вказав першодрук до 1526 року («Bibliografie prvotních českých od 1468 až do 1526 let»—Časopis Českého Musea, XXVI (1853) p., sv. 3 і окремо: в Praze, 1853 p.). Що до друку кирилівського, що виник у слов'ян значно пізніше, в самому кінці XV ст., то тут бібліографічне значення інкунабульності треба ще більшого поширення, найкраще, на все XVI століття (до 1600 року в Стародруки цієї доби і повинні бути відокремлені цим терміном від пізніших, «слов'янські інкунабули». Взагалі-ж, треба сказати, бібліографічна термінологія не розроблена і потребує скорінного установлення.

ж видання jКраКОВСbKi (Фіоля), празькі (Скорини), ипецілнські, чорногорські, сербські, лтро-волоські, львівські та острозькі (Гнана Федорова) шлєпські (Мстнслпвця) і т. д.').

Нема чого багато доводити про велику наукову вартість вничсння слоу'лнеьких інкунабул. Ноті можуть і нонііпні бути використані вченими ц такою мстою:

І) Для початкової історії друкарської штуки і техніки у слов'нн, їх розвитку та їх знадиш з західнімн, ГОЛОШШІМ чином, з венеціянськшпі і німецькими нп.швами;

•>) для історії рити иного мистецтва у слов'ян, того мистецтва без якого як відомо, не обходиться, маїьке ні одна стара книга;

/0) для історії літературних інтересів слов'ян. Хоча слов'янські інкунабули упиляють з себе переважно релігійні, точніше, літургійні книги, але, її їх складі знаходиться немало цінного істор.-літературиого матеріалу;

/І) для історії стародавнього її о0уту та культури слов'ян;

Г>) для історії мови слов'янських паролі» і т. д.

Збірки нерпідруків і стародруків, що знаходяться в Кніні маїіже ще йй; досліджено. На них не звертали ще належної уваги, коли не рахувати небагатьох праць -). Та і в загалі можна сказати, що сприятливе поле дослідженні! стародруків ще не розроблено⁸J-

Мекаючи справжнього наукового студіювання цих скарбів, тепер поки-що парто було 0 подбати про їх найкраще переховання. Питання про спеціальне перехований інкунабул (як слов'нпских, так і західіиіх) зі Київських, бібліотеках ще не ставилося. Інкунабули найчастіше розміщені по змісту в ріжш.х кінцях бібліотек і користуються лнніс звичайною увагою до себе бібліотекарі», а не тою виключною, яку вони повинні до себе вимагати. Разом з рукописами, вони нотрібують відокремлення і особливо старанного забезпечення від вохкостн, пороху, зникання і т. д. Для псрпюдруків, що збереглися в розбитому вигляді і часто без оправ (а таких цсть чимало її Київських бібліотеках), повинні бути зроблені нові окраин або папки,

Ч \- \ відомих (ііГліогппфм у.о.ого десяти слов'янських кшш.шіських видань XV ст. у Кніні <> три, а з ИИ-х, що порїфихошші ,ш XVI ст. н наЖІльш повному ШОліографичипму підручнику ів, К її р ата (<» а Юппоаніе (маинно-русских кпигь, ПппочатаП-III.Чь ІаІрІг.І.нIIIг.кишІ Пукнами. Томт, порIII.йі. (/І, Іі!М по шй г. (лГ). 1888~СборНИ8Ь отд.Іі.ІеІІЫ рус. яз. її е.ІолІ. Ан. II., т. XXXIV, \і Й),—у Кпіпі «38 видань в Оі.Імн, пін; ПО нріімірппнах, Маючи ті \ші;-іі виключну рідкість Гіі.шіиостн слов'янських нершодрукії, а така; і те, що КарптІн-І) зарахував до снопі реестру дсякіїї відсоток видань, що не ;IIIe)ег.Іпсл до пінного часу, аГю її зовсім проблематичних,—показану кількість с.іоі'лш'ьких ІшрилІК'ьких керіпод>иііі у Кніні т[К(Іа иппжатп значною.

⁸) Кпрнта(-;в згадав про деякі Іпо всі) київські примірники слов'янських нершодруків \ Г'ПоЙому "ОпІІсапіП". Гра юри (рнтіппг) слов'янських венеціанських видань;)! збірки, що Ііі.Іежпть Г'Іо.Ііотеці Пуп. Київ. Дух. Академії, І-Івсрпу.Іп па себе увагу Й. З—на і '*• Яр «• иича (їх статті цитуються нижче). Дя-що І-; іт праці проф. Ф. І. Титова: "Гииографія Кіено-Печерської Ливры. Нсторпчоскііі очоркь». Т. І. К. 1916. Свого часу немало пришовпли, між пінним, і над Київськими стародрукам ак. В. Н. ІГерстц і їїіго віні.

⁹І Навіть з зІІІчаіікпм І)(\с.трунаіілм стародавніх книжок, Ідо збереглися до панюго чагу, паша (НГміогрпфін ще не снраїііІасл. Ми не говоримо вже про дальше посушити до вищої, критичної бібліографії, до таких питань, як про звязок друкованої літератури з відповідною її рукописною, про ріжшші в'видениях одного і того-Ж твору і т. д. Натурально, що (Ірак початкової ОіГшографичшІІ праці га.Іь-мур, вивченні! с.тародруків \ь метою, що зазначена вище: культурпо-історичиого, літературного, художнього і ІІ.Іаспс-друкарського. Бажано, щоб хоча-бювн.іеідрукованої книги, подіГліі до теперішнього, притяглії до неї живиїі науковий інтерес і посунули вперед справу винчення старої книги.

афіо хоча-Г ноні папіроуі обгортки. Повинна Пути суворо проконтрольована і зафіксована постійна справжня кількість стародавніх і раритетних кнп-жок. Нарешті, дуже (шкапо їх детальне наукове описання).

Слов'янські книги XV та XVI вв. в КНІІі переховуються и таких книгосховищах: нерпі за все і в найбільшій кількості!—її ГмСіліотеці Сіуи. Київської Духовної Академії, потім—» Лаврському ІМузсю і в бібліотеках; Лаври, Софійського согіору, Михайлівського май., Миколаївського мап. і був. Університету І).

Ця моя робота ма<-; характер лінію, попереднього повідомлення, прн-стосованного до Іовилсю українського друк> -) про київські примірники слов'янських першодруйив.

Я но зможу привожу такі відомості: про заголовок і формат книги; про місце, час, та діячів її видання; про місце переховання книги, цілість її і рідкість; про книжкові ритнп, прикраси та оправи. Докладніше описуються примірники найбільш давніх та визначних видань. Гецстр кирилівських інкунабул складено в хропологичному порядку від 1.11)1 (умовно) року і включно до 1600-го.

XV СТОЛІТТЯ.

1. ТрліІІ'tuilSUjU (Тріодь Посна), видана Фіол<-;м в Краков! коло М!)І р., in folio.

Знаходиться в відділі друку Лаврського .Музея (Дії І). Це, власно кажучи, І; лише уривок з зазначеної Тріоді на ~)2 останніх її листках. Зміст уривка такті: I. Жмтіе ПІ жнзпк ПріІПНЬІА л\м'оѢ ІІІІЕЛ лиіоїи (-;ІПЕ'США (лл. 1—7); II. KdNW оуМШПЦ ТК0ufllYfKV ЛШ)І4 КрІІТКСКОІ'О (лл. 7 їй); III. Олоко І'О жіггпл іvidpiiii ег'ПтТінЬІнн (лл. 12—18), IV. Тпуіrkłmi,!»—нродов-жепн» канона Андрея Критського (ІХ—,40 зв.); І l а р е м і ї (лл. 40 зв.—,)»> зв.); У. Синаксари па перші тижні поєного кола, починаючи від т. зв. «тижня блудного сина» (лл. ,40—50); VI. Чич'бІІІе ІІОК'ІГ ІІОМ^Ndd ЗІмфн-С'Тї W Дї'П'КІІЛ'І'О СКІІІІcdll'T'd С'/ЛОЖЕІІа...—початок оповіданий про облогу перським царем Хозроєл Царьгороду при імператорі Іраклії (лл. Г>0.....Г>2).

По нерінпх листках внизу, але тільки на підклеях, іде запне великоросійським скорописом XVII в. про те, що ні!" примірник належав г,ГрІш ц'рцы дарьп ал<?сЛ;ешГ'. Цеїі запис, гадаю, перенесено сюди ті окремих клаптиках з якоїсь цінної книги або грамоти.

¹⁾ Згадаю доречі про сучасний стан Квіишіх кішгосхошіщ, Ко.пІІІІІІІІЦейжовно-АрхоологичшІК Музеї при Київській Духовній Академії персиодено тонер до К.-Ппч. ,/ІаІпрн, до разом ;І музсїїпїмп речами самої Лапрн та Іппіпїх КїїПсцькїч монастїрїн він утішрюї-; т, ,чв. «Даврський Музей». Він церебупач під керонїніцїиом Гугшолїтосвїтя. І\$ цьом) музою ч'ї окремніі відділ ппсьнїа та друку. Ії і (і,Іїотека-ж галїої ,Іапри, лк і іншїї церковні і монастїрські бібліотеки; Софїйського гоОору, Михайлівського, Видуйпцького і Мїкола(-;ио,ько-Пустинїио маваптїрїи належать до Української Акалс-мїї Наук, Більшїсть рукониоїп та стародрукїїї (їун. Київського Церковпо-Археолог. Товариства Оїа винятком тих, що Пули у піттриких Ц.-Л. Музою і разом з Іпїм персїїшлїї до Лаврського Музею), залишилися в 0-шї 0. Духовної Академії і останнього часу з рештою ш(І ОїОліотекн перейшла до Всенародны^ ІІЮ.Гютеки України.

²⁾ Реестр складено в короткій! термін і в дуже неснриятливїїх умовах. Тріскучї морози по книгосховищах в лютому, коли складалася стаття, ПозОаІшлн можливостї! ПільПІ докладного описання книжок. Декілька з них і зовсім не можна Пу.Іо оглянути з Ішпїнх незалежних від мене причин.



цілості. За^{ставок} та рнтованііх ілюстраці! іеаа-; <*; тільки киноішрні іні-
цін.іи. Повне видання описане у Карата<-;ва (ор. сіі., Л» f). Примірніп;
цей в Ш>(> році був надісланий до бібліотеки Київської Духовної Акаде-
мії відомим вчощш Клідифором Нарсовнм, про що свідчить Ного власний
Запис в початку книги.

2. ЧДСОЕЛОКІЦІі, вид. Фію.п-м в Кракові в 1-і!! р., в 4-у. ").

Переховується в бібліотеці Михайлівського монастиря Ла 3! І. Бачити цей примірник я не міг^{а)}, але про те, що він знаходиться в пііг 6-пі зазначено у Каратаца (ор. сії., „Л» 2’), { в «Каталог!», виставки XI-го Археологического съѣзд» нъ Кієггг. \\\ IS!)), див. тут «Краткііі перечень рукописен и старопечатных!», кнгч. на виставкт. XI Археол. с/ь-ѣзда, составленный И. М. Каманиных!), к/гор. 1(к

Л. Otrtl0l'AdtlllHKU (Октоїх)—перша їїого половина, що м.істнтъ у собі перші чотири гласи,- надрукований ченцем МакаріІ.-м в Чорногорії HD3—94 p., ГоІ.

Переховується в 6-ці б. Дух. Академії Л« ІХ1 ³/із. Детальне описання цього видання зроблено Каратацвіш (№ 7), якому Київський примірник

НАБАУБЫЕРІ НАБ

Ы ҥ ВЬСКрСНЫ - ГА4СЬ „ Г -
гпвонмь крстомьjКшсс • амрѣтн др
| ВJ рл^дроу-шнсе « нлУвола ль'сть
ЗАННСС • рблъжс УЛУЪСКЙ в Крою спшмь
п^ськтн В2.ссгл^ приносить ;•
П р6(В1[ТНШССС ВLC4 Vк'СКdJ •
гвоймь гн • нр4н шкы
выжс тй^рь вышшшоцштс •
Вb(fглЛ приносить :*

3 Ос.ноГНаспикн Чорногорського друку 1-1-4 р.

¹⁾ Триодь Поена Ішстайіена тут ріпіііп від Чнос.Іопци з міркувань, щ $\langle$ викладені в попередній моїї статті.

ІІІ Шліотска Мнх. Rinn. f1j.ia зпкрнтп д.пі корнступавн» дос.Іинккія.

не Гр відомий. Октоїх ШИ р. Пуло переслано до Київського Цорк.-Археолог. Музею архнм. Антоніпом з Палестини під час святкування •400-літнього юішлею нівдспно-елов'Пнського друку и ПХІМ році. Примі-
ник цей гарно зберігся. Лише два листка Істанні, рукописні, замість загу-
блених та доволі багато підклеюк. Опрана міцна, з золотим тисненням но
шкірі. Багато кіноварі. В початку вс.Інка заставка, але рптонаннх ілюстра-
цій нема.

В кіпці книги записи, з яких одна па бо.ігарськіі мові (1700 року)
говорить про чудо-слона, такого великого, що не можливо уявити люд-
ському розуму, Тут-же, між ипіннм, знаходиться різдинні вірші ХVІН й.,
т. зв. «словено-руською») мовою, занесені, мабуть, з України її Сербію
і тут сербіцзовапі. Вірші ці цікаві, як покажчик літературного звязку
слов'янських народів в другій половині ХVІІІ в., а також трохи по-
мітним впливом т. зв. .Іожпоклаенцнзму).

XVI СТОЛІТТЯ.

І. БПШІМ рScud, видана Франциском Скорішою в Празі, в 4-у (Кара-
та<-;в, ,Nі; 13).

В КІПІІ, в відділі друку Лаврського Музея (ЛБ 2), персхоль-уї-ться
власне тільки -Г', зв. «Пятокшшін Моїсенво», що еклдається з таких книг
ІЛіГмії, ипданих Скориною в 151!) р.:

а) ІІІггш, 3 Ц<-;ї книги ц тільки дл. 10- !)і нуді, без ритті, линю з
вузенькою заставкою (л. І'И) і звичайними у Скорннн іпіціплами в рядіках.
Знімки з деяких цих ініціалів вмішено в тексті попередньої моці статті.

б) Исходи. 3^Ореглися тільки л.І. 2 7Г» нум., се.П-то, нема першого
й останнього листків. На л. Г>))птована зас/Г'авка, шідапа в кинзі Влади-
мирова «Др. Фр. Скоріша». І.88.8. Нам. Др. Иис-ьм. ХС., стор. 7!), внизу- На
л. 50 зв. ргтіиа з капікчш: Іізоох кІІКО'Ім ІМП СКСІІІІІІ 3<^{іі;ЕІІ} І'AWIW. И«
л. 22 зв. знову ритшіа: («30й^і/, 0113/. ИШЧвСКІІ, ЕЖЕ ККІІІІІ Іkl fld^OHE.

в) /БЬкІГГ'И, Ця книжка збереглася вся цілком. Г'нтІІІІІ на лл. І, зв.,
6 зв. Пузенька застаикчі на л. (і і велігка пал. 7. ОстаІІсю кидано у ІІлад.
ор. сіл.ј 7,!

г) ЧПС'/ла. ті тільки лл. Г)---Г)(і, себ-то, бракуц кінця і початку. Г'нто-
наинх ілюстрацій нема. На л. 5 велика заставка (>-Ц.Інд. ој). сіл. 7!)).

д) (і'ГООНГІ ЗдкоП/,. (і тільки лл. 1 (Й (без кінця). На л. І рнтпа
з написом: Жоі«й пакчйГ людей ІЗМІЛЕККІ\ (П'сооого Закон⁴?. Знімок з ції-ї
рнтіїни прикладено до тексту попередньої моці статті «Початки д))ука»ства
у слов'ян» (розділ IV). Г'птнна ця, між нніним, цікава тим, що породан
чоловічі убрання, які уживалися на Заході. Па л. Г> велика знставка (див.
початку попередньої моці статті).

') Ці вірші видані тиіівтю акпл. М. Г. Н'птрнвим її «ІТзІгГстілхъ Цпркмппп-
Архоолог. Общоота за ІІІ годъ». К. ИІ!)і, стор. 127---ЦК, л.в ТУТ знісошию мову
і нравоннс оригіналу, а також зройлмію поррстішовку строф. Початої! віршу:

Егда нридсть коирць «t.KJi,
Иг'ъ Ш Девы родпге
Спагыти хотя че.киїчіа
Сям7> человек'!* мвні'п.

Оправа [для всіх ІГяти книжок одна;—дошки в шкірі поганої ці.лостн. (-J приписки білоруською та польською моєюю.

Б. СлѣжЕКШКХ (Літургіаріон), надрук. іцром. Пахомізді, повелінням ііожидара Нуковнча. Ненеція, 1519 р., ц 1-у.

В КШІні цей раритет знаходився І* двох примірниках: в б-ці Лаври (VIN 'i/'izi) і в фі-ці П. Дух. Академії (BXVII ⁸/gziI), але останній! примірник дуже дефектний (уринок); а Лаврського примірника не довелося розшукати. Нін згаданий, одначе, в «Систематическом»), каталоги книгъ б-кн Кієво-Мечорской Лавры», т. І. К. 1908, стор. 21Н. Каратацв (№ 15) Київських примірників в своєму реєстрі не зазначив.

6. \ГадтПрК (з Часословцем), надрук. іцрол. Пахомі<-;м, повелінням Божидаара Нуковнча, в Горажді, 1Г>2!) (?) р., в 'і-у.

Персхо». в ПІ-ці г). Дух. Академії № НХVІU */_п-. Примірник цієї поганої ці.лостн, без кінця, іт оправі без дошок. Каратацв (№ 23) описав



Іг « НМ4ТЬ ДНІН,А « ДНЬ

Актсу

* НП^міть

АЪПННКЛ , Ндрпфл М<ШДрІТЛ * НсѣБОр

«ЙСТГО

З горажвкої (її ГгрцопІшні) Пса.гтврї 1.ї2!) р.

то;к неповний примірник. Йому відомо всього два примірники: один в Росії (Лгр.) і другий в Кразі- Про Київський примірник у Карат, нема згадки. Звертав на себе увагу велика заставка з образом Богородиці в середині.

7. Часослокецк (=у Карат. «Молитвословъ»), надрук. і<-;родіякоюм Моїсед-ім, новоліииям ііожидара Вуковнча в Венеції в 15,М р., в малу 8-ку.

Примірник цього видання знаходиться в б-ці б. Дух. Акад. (№ BXVN ""/sjo). Тут нема початку і багатьох листків в середині, хоча оправа (пізня) міцна. Каратацв (.Тѣ 26), крім Київського примірника, згадус-; тільки два: в Ленінграді і в Іилграді (Сербія).

В початку є дві заставки (розмальовані). Друга з заставок (більш скромна) видана в часопису: «Искусство и печатное дѣло» за рік 1910, № 8—9, стор. 310.

9. Октоїх, аналогічний попередньому: Венеція, 1536—7 р.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Акад. № ВХVІ ²/₁₆. Каратаєв зазначив два дуже подібні між собою видання венеціанського Октоїха 1536—7 р. (№№ 29 і 30). Я не міг докладно порівняти цей примірник з попереднім (№ 8) і вирішити питання, чи одно тут видання чи два, і оскільки можна розрізняти ці Київські примірники як два окремих видання, як це зроблено в «Систематическомъ каталогѣ книгъ библиотеки Кіев. Дух. Академіи», вип. II, К. 1892, стор. 264, №№ 4429 і 4430.

10. Октоїх, fol., уривок нез'ясованого видання.

Перех. в тій же 6-ці під № ВХVІ ²/₁₇. Також і цей уривок я не міг докладно оглянути. В цитованому вище каталозі (№ 4431) зазначено, що цей Октоїх надруковано Ієронімом Загуровичем (sic!) в Венеції, в 1537—70 pp. (sic!).

11. Свѣдѣніи («Избранная Минея»), надрукована ієродіяконом Моїсеєм, повелінням Божицара Вуковича, в Венеції, в 1536—38 pp., fol.

Правѣдници въ вѣкы жнѣхъ
тѣхъ, и ѿ га мѣзѣ ихъ . и
попеченіе ѿ ѿвышнѣго .
се го раі примѣхъ цѣтвѣа блго
лѣпїе , и вѣнцѣ добротѣ и зрѣ
кы гнѣ . іако дѣсницею покрѣ
іеть ихъ . и мѣщцею застѣпѣ
и . прїимете всѣ ороужїе рѣве
ніе єго . и въ ороужить тѣа рѣ
въ мѣсть врагомъ . ѿблѣуете
въ брѣніе правды , и наложить
шакѣмъ соудѣ нелицемѣрнѣ .

З венеціанського Соборника 1536—38 pp.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Академії в двох примірниках (№ ВХV ²/₁₄), обидва без початків і кінців. Бракує також по кілька середніх листків, замість яких иноді вставлені рукописні. Один з примірників зберігся далеко краще, ніж другий. Докладно це видання описане у Каратаєва під № 31. В цитов. вище «Систем. каталогѣ книгъ 6-ки К. Д. Ак.», вип. II, № 4376 чомусь зазначено, що Минея ця була надрукована ієромонахом

Феодосієм і параклісіархом Генадієм (sic!) в 1536—37 р. Єсть сербські записи. Ці примірники потребують окремого бібліографічного дослідження.

Зазначене видання—одно з найцікавіших великою кількістю прикрашуваних його художніх гравюр-ритин. Де-які з них надруковані в київському часопису: «Искусство и печатное дело» за рік 1910, № 10, стор. 408, 415, 445, 448, 449, 450, а також *ibid.*, № 11, стор. 497, 498, 499, 500, 501 і 502. Цікава велика і складна композиція Різдва Хр. (див. ті *ibid.* № 11, стор. 497 і в дуже зменшеному і невиразному вигляді у Д. А. Ровицького: «Подробный словарь русских гравюров XVI—XIX вв.», т. I, СПб., 1895, стор. 11¹⁾).

12. Октоїх, надрукований Димитрієм, новелієм Никонора митрополита «Новобрьдскаго» в митрополії Грачаницькій в 1539 р., fol.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії № DXI ^{3/4}. Книжка ця дуже рідка. Каратаєв (№ 32) не знає в Росії ні одного примірника, окрім кількох окремих листків в збірці єп. Порфирія в Москві. Про рідкість та маловідомість цього видання зазначав архим. Леонид («Славяно-сербскія книгохранилища на св. Аѳонской горѣ». — Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс., 1875, кн. I, відд. V, стор. 51), а Шафарик і зовсім сумнівався відносно самого існування цього видання (Карат., стор. 99).

Київський примірник відзначається гарною цілістю як самої книжки, так і оправи, такої-ж самої, як і на Октоїху 1494 р. Ці оправи, певно, зроблені були одразу колишнім власником і жертводавцем обох дорогих цінних книжок архим. Антонієм.

В початку книги звертає на себе увагу вихідний листок, на звороті якого є велика ритина в цілу сторінку з образом соборної церкви Грачаницької і трьох церковних ієрархів: Івана Дамаскина, Косьми і Іосифа.

13. Молитовник (Євхологій). Венеція, коло 1538—40 (?) р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Ак. № VXXVIII ^{5/112}. Примірник цей не має початку, кінця і деяких середніх листків (всього є 151 л.). Останні л. дуже дефектні. Оправи нема. Видання рідке. Каратаєв (№ 33) зазначає всього 3 примірники: в Лгр., Москві і Відні. Є невеликі заставки.

14. Уалтирь (з «возсѣдованіємъ»), надруков. накладом Віценція Вуковича в Венеції, в 1546 р., в 4-у.

Перех. в 6-ці б. Дух. Академії № VXXVIII ^{4/68}.

Київський примірник, один з відомих чотирьох (Ленінград, Москва, Мюнхен та Київ), на превеликий жаль, відзначається поганою цілістю: нема початку і кінця, дошки оправи виїдені гробаклами, шкіра обдірана, папер зіп'ялений.

Між тим, серед існуючих слов'янських стародруків це один з найцікавіших з боку художності своїх ритинних прикрас. Кожна сторінка об-

¹⁾ Додамо до речі, що ритини венеціанських слов'янських інкунабул, взагалі цікаво брати для порівняння їх з ритинами українських стародруків. Так, ритини видезначеного Соборника 1536—38 рр. (напр., композиції: «Увѣреніє Сомы», «Введеніє» і Срѣтеніє) мають аналогію з ритинами Київсько-Печерських видань: Тріодіона 1631 р. і почасті Анфологіона 1619 р. Дуже великої подібності нема, але це порівняння корисно вже тим, що дає можливість помітити найбільш характерні риси тих і других ритин. Напр., в «Введенії» венеціанського Соборника спостерігаємо помітний вплив античності (в обрисовці дівочої групи). З художнього і технічного боку, це порівняння не на користь Київських ритин значно грубших і примітивніших. Декілька цих ритин видано: венеціанських—в статті С. Яремича («Иск. и печ. дело», 1910 р., № 11, стор. 498—9), київсько-печерських—в праці проф. Ф. Ін. Титова: «Типографія К.-Печ. Лаври. Ист. очеркъ», т. I. К. 1916, стор. 211, 97, 100 і т. д.

ведена ритованою рямкою. В нижніх частинах цих рямок вміщені чудової роботи образи, сюжети яких кілька разів міняються. Уявлення про загальний вигляд сторінок цього видання може дати знімок в № 10 часопису «Иск. и печ. дѣло» за 1910 рік, стор. 451. Окремі частини рямок (нижні) зображені в тій-же часопису № 8—9 за той же рік, стор. 342, 356, 378, 382 і 400. Порівн. Ровинський оп. cit., стор. 11—12.

15. Служебник (Літургіаріон), надрук. «пнждивеніємъ» Віцентія Вуковича в Венеції в 1554 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. в кількості 3 примірників під № ВХVII 8/24. Всі вони більш або менш дефектні, особливо третій, який уявляє з себе лише невеликий уривок з колишньої книги. Крім трьох Київських, відомо всього також три примірники (Карат. № 42).

Зазначимо, що Київські примірники найстаріших слов'янських (венеційських) служебників: 1519 р. (Бож. Вуковича), 1554 р. (його сина Віцентія Вуковича) та 1570 р. (Ієроніма Загуровича, див. нижче) потребують спеціального студіювання, бо вони: 1) передруковувалися один з другого з деякими відмінками; і 2) видання 1554 і 1570 рр. крім того наче-б то виходили подвійно, з невеликими відмінками між паралельними випусками (див. Карат. №№ 42 і 43; 79 і 80). В «Системат. каталогѣ книгъ б-ки К. Д. Ак.», выи. II, стор. 256, № 4337 помилково зазначено 1544 рік замість 1554-го.

16. Тріодъ Постная, надрукована накладом Віцентія Вуковича друкарем Стефаном у Венеції, в 1561 р., fol.

Перехов. в бібліотеці б. К. Дух. Акад. № ВХVIII 1/3. В цьому примірнику нема початку і поцсований кінець. Кіноварної фарби багато, але ритини не видно. Оправа погана. Каратаєву (№ 47) Київський примірник був невідомий, а зазначено у нього лише чотири інших, що переховуються в Ленінграді, Москві, Відні, та Римі.

17. Псалтирь (з «возсѣдованіємъ»), надрук. в тій же друкарні, Венеція, 1561, в 4-у.

Перех. в бібл. б. Дух. Ак. № ВХVIII 4/70. Примірник дефектний. Каратаєв (№ 48) не згадує Київського примірника.

18. Четвероєвангеліє, надрук. ієромон. Мардарієм в монастирі Мръкшина црѣкка (коло Чорної Гори) 1562 р., fol.

Перехов. в відділі друку Лаврського Музея (№ 5). Книжка ця гарної цілості і в міцній оправі (донки в шкірі). Вона була подарована в 1904 р. Церковно-Археологічному Товариству при Київ. Дух. Академії протоієреєм Феоділом Кардасевичем, настоятелем Іремської церкви на Угорщині, коло Будапешту, як про це зазначено в запису самого жертводавця.

На прикінці цієї книжки є кілька записів 1689, 1831, 1838 і 1846 рр. про холеру, велику повідь, повторний врожай черешень та вишень в 1846 р. і т. под.

Про немайстерний друк цього видання я мав уже нагоду говорити ¹⁾. Але, не дивлячись на це, зазначене видання не зовсім бідне на прикраси. На лл. 1, 3 і далі, в початку кожного євангелія, знаходяться великі заставки в половину сторінки, а іноді навіть і більше. Багато є цікавих

¹⁾ Ст. «Початки друкарства у слов'ян».—VI. «Загальні уваги».

фігурних ініціалів різних форм, відбитих то чорною фарбою, то кіновариною ¹⁾).

19. Апостол, надрукований Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем в Москві в 1564 р., fol.

Перехов. в бібл. кол. Київ. Університету, в колекції ген. Д. Г. Бибикова № 217-а. В початку книги ex-libris кн. Е. Львова. Книга досить добре збереглася, хоча в кінці і немало підклеює. Оправа міцна. На л. 2 пум. гравюра св. Луки, є також багато заставок, ініціалів і кіноварної фарби. Порівн. Карат. № 69. Додається знімок з цього першого датованого московського друку, що зветься «Первопечатным Апостолом».

20. Часословець, виданий в 1566 р. в Венеції, в 8-у, Яковом з «Каменної Ріки» (в Герцоговині), що був наступником справи Вуковичів в Венеції.

Примірник Часословця 1566 р. перехов. в 6-ці б. Дух. Академії № ВХVІІ ¹⁰/318. Крім Київського, Каратаєв (№ 73) зазначив всього лише три примірники, що збереглися до нашого часу: в Ленінграді, Римі та Відні. Київський примірник не має початку.

начело. Утринницн -

Прїидѣте помѡлимсе . Рѣ та Ѡдѡбѣ

ОУСЛЫШИТЕ ГѢ ВѢДНѢ ПЕЧАЛН ЗА
ЦИТИТЕ НМѢ БѢ ІАКОВАЛА . ПО
СЛѢИТИ ПОМОЩЬ ѠСТГО . НѠСѢИНА
ЗАСТѢИТЕ . ПОМѢНЫ ВЪСАКОУ ЖРѢ
ТВОУ ТѢОУ . НѢВЪСЕ СЪЖИГАНМОЕ ТВОЕ
ТѢУИНО БУДЫ . ДАЖДѢТЫ ГѢ ПОСРѢЦОУ
ТВОЕМОУ . НѢВЪСЪ СВѢТЪ ТВОИ НСПЛѢ
НИН . ВЪЗРАДѢМСЕ ѠСПѢНИ ТВОИМЪ .
НѢВЪ НМѢ ГѢ БѢ НАШЕГО ВЪЗВЕЛАНІАМСЕ .
НСПЛѢНИ ГѢ ВЪСА ПРОШЕНІА ТВОІА . ННІЛА
ПОЗНАХЪ ІАКО СПЛѢ НѢ ГѢ ПОМАЗАНІА ТВО
СВОІГО . ОУСЛЫШИТЕ НГО СЪНѢ СТГѢ
СВОІГО . ВЪСЛАХЪ СПЕНІА ДЕСНЦѢ НГО .
СѢН ПАКОЛЕСНИЦАХЪ . НСѢН НАГОНЫХЪ .

З венеціанського Часословця 1566 р.

Це видання дуже цікаве своїми ритинами, з яких багато було вже вміщено в попередніх венеціанських виданнях: в Молитвослові 1536 р. і в Соборнику 1538 р. Уявлення про ці ритини можуть дати знімки в часопису: «Искусство и Печатное дѣло» 1910 р., № 10, стор. 447, 449; № 11, стор. 498, 499, 500, 502, 503 і 504. Зазначалося про запозичення з цього Часословця в одному з перших Київсько-Печерських видань, в Апфології 1619 року ²⁾.

¹⁾ Інші видання того ж Мардарія такі: сербське Четвероевангеліє 1552 р., надруковане в Білграді (Карат., № 41) і Тріюнь двітня, надрук. в тій же монастирі коло Чорної Гори в 1566 р. (Карат. № 72).

²⁾ Так, автор статті: «Византійські сюжети венеціанських видань XVI вѣка» С. Яремич («Иск. и печ. дѣло» 1910 р., № 11, стор. 499) зробив вказівку на залеж-

КТОЮБПСАЕСТЯАКА

Павелъ посланникъ ісхъ , болен
бжїю , пообѣтованїю жнзни ѡже
охъ ісѣ . тн модѣн возлюбленномъ
члвч , блгодать мѣть н нрѣ , шбга
шца нхѣ ісаганашего . престѣпн ,
пл . Блгодарю бга емѣже слѣжѣ
шпрародителен , чнстою совѣстїю . ѡко не
престаннѣн нмѣ отѣбѣ пѣмѣть вѣмѣтѣ
моихъ днѣ н нощѣ , желѣм вндѣтн тѣ , по
мнѣм слѣзѣ твоѣ , дарѣдостн н полннѣм .
вспомнѣнїе прїѣмѣм оѣщѣн вѣбѣ нелн
цѣмѣрнѣн вѣрѣ . ѡже вселнѣм прѣжде вѣ
бѣ твоѣ лондѣ . н вѣмѣтѣ твоѣ ѣвннїю .
оуповѣнїе ѡко н вѣбѣ . емѣже раднвннѣ во
спомнѣнїе вѣбѣ возгрѣвѣтн дарѣ бжїн , жн
вѣщїн вѣбѣ возложѣнїемъ рѣкѣ моѣю .
нѣсть бо намъ далѣ бѣгѣ дѣхѣ стрѣхѣ , н снлѣ

Часословець цей цікавий і з боку літературного, бо вміщує в собі кілька статтів повістярського характеру, між иншим, Епістолю Авгаря і оповідання про Різдво Богородиці.

21. Псалтирь (з «возсладованіємъ»), надрукована Ієронимом Загуровичем з Катаро та Яковом Крайковим з Софії,—в Венеції, 1569 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Акад. № ВХVІІІ ^{4/69}. Київський примірник не має ні початку, ні кінця. Повний примірник описано Каратаєвим (№ 76). Припускається подвійне видання і цієї Псалтирі Загуровича, подібно подвійному виданню Служебника його-ж. В «Системат. Каталогъ книгъ 6-ки К. Д. Ак.» (виш. II стор. 271, № 4524) зазначено 1570 рік, мабуть, помилково. Видання це рідке. Крім Київського відомо досі всього лише два його примірники: в Ленінграді та Москві.

22. Служебник, надрукований Ієронимом Загуровичем в Венеції коло 1570 р. (з Служебника 1554 р.), в 4-у.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Акад. № ВХVІІІ ^{8/241}. В примірнику нема ні початку, ні кінця, а від деяких листків лишилися лише обідрані шматки. Про подвійне видання цього служебнику була мова вище (під № 15). Каратаєв (№№ 79 і 80) не згадує Київського примірника. Видання це дуже рідке. Воно крім Києва, є в Агр. (Публ. Бібл.) та в монастирю Врдику (Vrdnik).

23. Апостол, надруков. Іваном Федоровичем у Львові в 1573—4 рр., in folio.

Цей український першодрук — теперішній ювілянт — знаходиться в Києві усього в одному примірнику в 6-ці Софійського собору № 41. На жаль, примірник цей неповний. Бракує ритованих гербів і великої ритини з образом ан. Луки. Нема також деяких листків в середині (замість них багато вставних рукописних). В кінці, в післямові, листки перенаутані, і нема останнього. Оправа картонна, дешева.

Каратаєв (№ 84) про Київський примірник не згадує. Йому відомо всього тільки сім примірників Апостола 1574 р. (три в Агр. і чотири в

ність композиції «Успіння» в Київсько-печерському Апологоні 1619 р. від такої-ж—в венеційському Часословцю 1566 р. Але до цього треба-б додати, що в тому-ж Апологоні 1619 р. є ще більш наочне запозичення з Часословця 1566 р.: в композиціях Хрещення І. Хр., Преображення, Різдва Богородиці та в інших. Що до сюжету Успіння, то запозичений з венеційських визань старіший його тип замінився в ритинах Київських стародруків типом Лаврської чудотворної ікони трохі раціш, ніж про це зазначено у Яремича: вже в кінці ХVІІ ст. Ми бачимо його вже в Апостолі 1695 р. і в Толковому Псалтирю 1697 р., але в Літургіаріоні 1629 р., Псалтирю 1624 р., Тератургімі 1638 р. і Акафістах 1654 р. ще панує тип, подібний до венеційського зразку.

Вплив ритин із венеційських слов'янських видань можна зазначити і в інших ранніх київсько-печерських стародруках: в Акафістах 1629 р. (Микола Чудотворець), в Тріодіоні 1631 р. («Воскрешеніє Лазаря» і Вшестя І. Хр. в Єрусалим) і т. д.

Маючи згадане на увазі, ми не можемо погодитися занадто сміливим твердженням проф. Ф. І. Титова про перших Київських друків, що начеб-то «образцовъ для орнаментации своихъ книгъ они съ самого же начала стали искать не гдѣ-нибудь на сторонѣ, но у себя въ Россіи и въ частности въ Лаврѣ», і що «изображенія дванадцятихъ праздниковъ, какія были помѣщены въ Апологонѣ 1619 года, представляютъ собой болѣе или менѣе точныя копіи съ иконной росписи лаврскихъ храмовъ, бывшей въ нихъ до пожара 1718 года». («Гинографія К.-печ. Лавры»... стор. 102 і 103).

До цього цікаво-б додати, що ритини венеційських слов'янських видань (мабуть, через посередництво київсько-печерських) мали вплив і на металеве виробництво на Україні. В Лаврському Музею є, напр., напрестольний срібний хрест ХVІІ ст. (із Церк.-Археолог. Музею при Київ. Дух. Ак. № 3279), на звороті якого зображено Хрещення І. Хр. з деякими дрібницями, що близько нагадують подібну-ж композицію в венеційських стародруках.

Москви). Цікаву післямову Івана Федорова передруковано у Каратаєва (стор. 182—6), а листки: 3-й (з заставкою і ініціалом), 264 зв. (з гербом м. Львова та друкаря Івана Федорова), 260 зв. і 263 зв. (з частиною післямови Федорова) в знімках виображені в виданню: «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. Текстъ В. Е. Румянцова. М. 1872 г., таблица XX.

На л. 81 зв. в Київському примірнику Апостола 1574 р. читаємо такий характерний запис укр. письмом кінця XVI-го—поч. XVII в.: Во имя отца и сына и святого духа, раб божии сидоръ трохимович из женою своею василисою купил сию книгу апостолъ и придал ей до храму святого архангела христова михаила в мѣстѣ летичевѣ для молбы и молитвы ради души своей и за душу отца своего трохима и за матери своей устианы и за братом своим (sic!) савою и за всѣмъ родомъ своимъ. А хто мѣлъ отдалити от того святого храму, поп ли, или причетник церковный или простий, а я сидоръ съ таковым буду суд имѣти пред милостивым богом во сый вѣк и в будущий. А который поитъ будет служити у того святого храма повинен господа бога просити за мене ж и отца моего и за мать и за родители мои.

24. Четвероевангеліє, надрук. Петром Мстиславцем у друкарні Мамоничів у Вільні в 1574—5 pp., in folio.

У Києві є три примірники цього видання: один в Лаврі № I ²/₁₄ і два в 6-ці кол. Дух. Акад. №№ B XVI ²/₆ і A XIII ²/₅₂. В Лаврському примірнику нема листки 1-го (загол.) та двох останніх з післямовою (л. 393—395). Є великі ритини з образами євангелістів. В першому примірнику Дух. Ак. також нема заголовкового листка та перших дев'яти. По л. вгорі є тут запис про придбання книги до храму Спаса в с. Рославичах коштом ієром. Парфенія Родовича, економа Київ-Софійського. В другому примірнику (із 6-ки кн. Е. Львова) також нема початку, але нема й ритин. Є вкладна запис 1661 р. Опис повного примірника зроблено Каратаєвим (№ 87).

25. Псалтирь, надрук. тим же Петром Мстиславцем, в друкарні Мамоничів у Вільні в 1576 р., fol.

Примірник цього видання належить 6-ці К.-Печ. Лаври № III ²/₁₂. Тут бракує перших двох л. з молитвою до читання псалтиря. В кінці додатково оправлено Акафист на 17 л. in folio, без зазначення часу і місця видання, але по шрифту значно пізнішого друку. Є записи XVIII ст. про належність книги Печерському монастирю. Знімки з цього видання див. в вищецит. «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи» (М. 1872, таблица XXI), а бібліографічний опис—у Каратаєва № 88.

26. Біблія, надрукована повелінням кн. В. К. Острозького Іваном Федоровичем Москвитином в Острозі в 1581 р., fol.

У Києві є 14 примірників Острозької біблії: сім—в 6-ці Лаври № I ²/₁₀; три—в 6-ці кол. Дух. Ак. №№ A II ²/₃₃ (два) і A XIII ²/₄₅ (останній з 6-ки кн. Є. Львова, гарної цілоти); і по одному: в бібл. Соф. соб. № 13; в бібл. Пустинно-Миколаївського ман. № I ¹/₁ (чомусь в відділі рукописів); в бібл. Видубицького ман. (Ризн. № 1) і в бібл. кол. Університету № R. Theol. 66-а.

Така значна кількість примірників Острозької біблії в Києві сприяє київським вченим остаточно з'ясувати питання про видання цього славного пам'ятника українського друку ¹). Правда, більшість київських примір-

¹) Про видання Острозької біблії і питання з ним зв'язані див.: ак. В. Н. Петт. Отчетъ об экскурсіи семинарія русской филологіи в Житомиръ в 1910 г.—За-

ників дефектні. З семи, наприклад, лаврських примірників шість не мають початків і кінців.

27. Служєбник, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1583 р. в 4-у. Перехов. в 6-ці Мих. ман. № 365, але цю бібліотеку поки-що зачинено, і оглянути цей примірник нам не довелося. Видання це рідке. Каратаєв (№ 106); не згадує Київського примірника.

28. Листи царьгородського патріярха Ієремії, надрук. коло 1584 р., певно, в Острозі, в 4-у.

Каратаєв (№ 109) зазначив примірник цього рідкого видання в 6-ці Соф. собора, але розшукати його поки що не пощастило.

29. Литовський Статут, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1588 р., in folio.

У Києві є два примірники цієї книги: у 6-ці кол. Університету № R. Pol. 1332 і в 6. кол. Дух. Акад. № ВХХІІ 5/13.

Книжка ця відзначається оригінальним курсивним шрифтом, дуже подібним до рукописного. Перший примірник зберігся гарно, має міцну пергаментну оправу і в початку ритовані прикраси: на заголовковому листку герб з виображенням на ньому верховником; на звороті заголовкового листка—велику ритину в цілу сторінку з портретом короля Сигизмунда III; на л. 5 зв. герб. Льва Саєги з віршами, йому присвяченими. Другий примірник має гірший вигляд: тут нема загол. листка, ритин, віршів і початку тексту. Вищу по листкам іде запис 1709 р. про належність книги полковнику Василю Савичу і далі—про передачу її від Анни Савичової сину її сотнику Семену Сулимі.

30. *Просфудиз*—привіт митрополитові Київському Михайлу (Рогозі) від учнів Львівської братської школи, надрукований в братській друкарні у Львові 1591 р., в 4-у.

Примірник цього видання належить складачу реєстру, а раніше належав діякону Петропавловському з Путивльського повіту на Курщині. Видання це дуже рідке. Каратаєв (№ 122) зазначив лише один відомий йому примірник в Моск. Румянц. Музею. Брошюра складається всього з 6 листків (один в цьому примірнику загублено). Книжка надрукована дрібним шрифтом, з нахилом окремих літер до скоронисних начерків. Є частина грецького друку. Зовнішність цієї брошюри, одної з перших світських книжок на Україні, взагалі, дуже проста. Подекуди розсипані маленькі кінцівки. На звороті заголовкового листка є герб м. Львова з віршами, йому присвяченими. Зміст самої книжки уявляє з себе також напегірничні вірші.

31. *Αδελφότης*. Грамматика докρογλαголикаго елланноσλοκενσкаго назмака... надрук. у Львові, в друкарні братській, 1591 р. в 8-у.

Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Академії № ВХХХІV 9/477 в доброму примірнику. Текст паралельний: грецький і слов'янський. В кінці виображено невеликий круглий щиток з монограмою. Пор. Карат. № 125.

32. Книга... *Βασίλειά κελέκα* (σλοκεα ποστινιческіа), надрукована накладом кн. К. К. Острозького, Острог, 1594 р., fol.

У Києві є 6 примірників цього видання: в Відділі Друку Лаврського Музея (№ 8); в 6-ці Лаври № X 2/6 (три примірника), в 6-ці Михайлів-

п'ятія С. А. Щегловой—Київські «Університетські Извѣстія» 1911 р., стор. 114—118 і окремо: К. 1911, Пор. Карат., op. cit., №№ 101 і 102.

1 00
ДІАКОНОСТІСЬКІ

КНІГА РОСТВА ІУХВА, ЄНА
ДВДОВА, ЄНА АВРААМЛА • А
БРААМЪ РОДНІ ІСААКА • ІСАА
КЪ РОДНІ ІАКОВА • ІАКОВ
ЖЕ РОДНІ ІЖДОУ, НБРА
ТІНЬО • ІЖДАЖЕ РОДНІ ФАРЕСА
ІЗАРА, ШДАМАРЫ • ФАРЕСЪ РОДНІ
ЄСРОМА • ЄСРОМЪ РОДНІ АРАМА • А
РАТЪ РОДНІ АМНАДАВА • АМН
НАДАВЪ РОДНІ АЛАСОНА • АЛАСОНЪ
НЕ, ПРЕЖТВО ХВѢ, СТЫ ШЦЪ

ського ман. № 79 і в 6-ці кол. Дух. Академії № АХІІ ²/₁₇ (із Почаєвського монаст.)

Примірни́к Лаврського Музея, що раніш належав Загоровському ман. на Волині, звернув на себе увагу припискою на ньому пачеб-то Григорія Отреп'єва (т. зв. Ажедимитрія) про власноручне одержання цієї книги в 1602 р. від самого кн. К. Острозького. Примі́рник цей доволі гарно зберігся. З прикрас він має ритований герб кн. Острозького (на звороті заголовку) і велику ритину з образом Васи́лія Великого. Докладніший опис видання див. у Каратаєва (№ 132), а про загадковий запис 1602 р. а також його факсиміле—в бронзорі Амвросія Добротворського: «Свідѣння о книжѣ Васи́лія Великого, принадлежащей кнѣзѣ Загоровскому монастырю и о сохранившейся на ней надписи». ¹⁾

33. Кни́га... Іоанна Златоустаго, ... маргарита гл҃амаа, видана в Остро́зі, в 1595 або 1596 рр., в 4-у.

Перехов. в 6-ці кол. Дух. Ак. в двох примірниках: АУІІ ³/₄₆. і 2 АУІІ ³/₄₆. Складач «Систем. каталога книгъ б-ки К. Д. Ак.» А. С. Криловський, мабуть, порахував другу частину Маргарита з іншою нумерацією за окреме видання (вып. ХІІ, дополн. К. 1915, стор. 271, №№ 31764 і 31765). Перший примі́рник (з Почаївської Лаври) зберігся краще, хоча заголовковий листок з гербом кн. К. Острозького і поцнований. Другий примі́рник не має початку і кінця. По л. внизу запис 1604 р. про перепродаж книги. Ще один примі́рник є в 6-ці Михайлівського ман. № 80. Опис видання у Кар. № 139.

34. Апокриснѣх, надрук. коло 1598 р., в 4-у (без зазначення місця та часу видання).

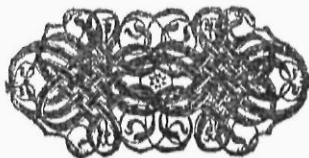
Знаходиться в Києві в двох примірниках: в 6-ці кол. Дух. Ак. № СУІІ ⁹/₈₄₀ (без заголовка, із Почаївської б-ки) і в 6-ці Софр. собора (див. Кар. № 154). На ритинні окраси видання це дуже бідне.

36. Ё́писк на лістѣх... йнатїа, колоднмѣйского ї керестейского ей на, ... виданий, мабуть в Остро́зі, в 1598 р., в 4-у.

Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Ак. № 2СУІІ ⁹/₈₄₀ (в одній оправі з Апокрисном). Опис див. у Карат. № 154.

37. Четвероєвангеліє, видане в друкарні Мамоничів у Вільні 1600 р., fol.

В 6-ці К.-Печ. Лаври (№ І ²/₁₅) знаходяться два примі́рники цього видання, і обидва без заголовкових і вихідних листків. При кожному євангелії є великі ритини з образами євангелістів, аналогічні до вміщених в Віленському Євангелію Мстиславця 1575 р. Євангеліє, 1600 р., взагалі, є повторенням попереднього його видання 1575 р. Невеликі відміни позначені в «Описанію» Каратаєва під № 162.



¹⁾ Тут можна було-б ще зазначити дуже рідку книжку: Оу́ний аахво кыкааах нѣнѣннѣх Яхтыкѣаах кѣ зхѣднѣннѣх грекох т когтеломѣх рыским належачнѣх, ... Вільна, 1595 р. в 4-у, про яку Каратаєв (№ 137) повідомляє, що вона була в 6-ці К.-Печ. Лаври, але відшукати її не пощастило. Проте її не видно вже і в «Систем. кат. книгъ б-ки К.-Печ. Л.», випуск І, К. 1908.



MISCELLANEA.

УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ В КНИГОЗБІРНЯХ м. САМАРІ.

Як усім добре відомо—українські стародруки та рукописи порозкидано по багатьох книгозбірнях, аж до далекої півночі. Мешкаючи у Самарі в рр. 1918—1921 я зацікавився тими стародруками, що переховуються у Самарських книгозбірнях і описав стародруки губери. Музею та Університету (тепер уже закритого по 6 роках невтомної праці на користь молоді цілої Самарщини, де було багато переселенців з України). Нижче подаю короткі звістки не саме про українські стародруки, але взагалі про західньо-руські та про передруки, що їх видано було старообрядцями в білоруських та навіть польських друкарнях. Перелічуючи книжки—обмежуюся ХУІІ та ХУІІІ ст. Більшість стародруків згаданих книгозбірень—Московського походження. У Губ. Музеї переховуються ось які укр. та зах. р. стародруки (подаю разом шифри Муз.):

«Литурги́конъ си естъ Служебникъ». Львів, р. 1668, без форти, кк. 4 нн. + 238 + 44; надрукований з благословення єп. Леона Шептицького (в Унд.—нема), F⁰ № 49п.

«Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона, Унів, 1696, кк. 97 + 2 нн. (Унд.—1188), 4⁰, № 7п.

«Псалтирь» кінця ХУІІ в., дефект. з передмовою ченців Віленського ман. Св. Духа «п. Феодориту Санєзъ, полкоморому Витебському» (у Карат.—нема), 8⁰ № 1п.

«Псалтирь», Чернігів, Львівськ. ман., р. 1712, 24⁰, кк. 300, дефект., з присвятою гетьманові Ів. Іл. Скоропадському та віршами на його герб: «Связанны вожда три стрѣлы | Самыми являютъ дѣла: | Крѣпкій союзъ любви къ Богу, | На враги победы многу». (Унд. 1489), Т № 1п.

«Нѣшка Іеронолитика», Київ-Печ. Лавра, 1712, 16⁰, дефект.—всього лишилося 168 кк. (Унд. 1493), S № 2п.

«Минєя общая», Київ-П. Лавра, 1757, при архим. Луці, F⁰ кк. 2 нн. + 171, (Унд. 2257), F⁰ № 52п.

«Книга житій свв. Дмитрія Рост.», червень—серпень, К.-Печ. Л., р. 1764, кк. 597 + 6. (Унд. 2405, але — з меншим числом карток), F⁰ № 53п.

«Біблія», К.-Печ. Л. 1758 (друге вид.) кк. 49 + 514 + 158 + 45, без форти (в Унд.—2269), F⁰ № 8п.

«Катехизисъ», Почаїв, 1782, кк. 78, передрук з Моск. вид. р. 1649 (Унд.—нема), 0 № 3п.

«Катехизисъ», Почаїв, 1783, кк. 78, передрук з Моск. вид. р. 1649 (Унд. 2783), 0 № 4п.

«Канонникъ», Супрасль, 1786, кк. 355, передрук з Моск. вид. 1651 р. (Унд.—нема); 4⁰ № 10п.

«Канонникъ», К.-Печ. Л., 1786, кк. 93 + 1 нн., передр. з Моск. Слдов. Псалт. 1651 р. (Унд.—нема), 0, № 5п.

«Маргаритъ», Варшава, 1788 р., кк. 624 + 117 + кк. 625 + 1 нн., передрук з Моск. вид. 1642 р. (Унд.—2893), F⁰ № 9п.

«Канонникъ», Гродно, 1789, кк. 281 + 16 (Унд.—нема), 4⁰, № 13п.

«Часословъ», Супрасль, 1793, кк. 361, передр. з Моск. р. 1652 (Унд. 3009) F⁰, № 10п.

«Соборникъ», Львів, 1793, кк. 871, передр. з Моск. вид. 1647 р. (Унд. 2994), але бракує з початку кк. 1—6 першої пагінації; F⁰, № 11п.

«Златоустъ», Вільно, 1798, кк. 334, бракує кк. 1—8 першої пагинації (Унд. 3118), F^o, № 13a.

«Канонникъ», Вільно, 1798, кк. 497 (Унд. 3120), 4^o № 14a.

«Часовникъ», Вільно, 1800, кк. 165 (деф.) передр. з Моск. вид. р. 1667. (Унд.—немає; 4^o, № 16a.

Трохи менше українських стародруків знаходимо в книгозбірні бувшого Сам. Університету; вони належать за малим винятком до XVIII ст., велика частина їх—дефектні, бо врятовані зі спаленої бібліотеки Сам. Дух. Семінарії. Старіша книга:

«Евхологіонъ альбо Молитвословъ или Потребникъ» К. Печ. Л. 1646 (вид. м. Петра Могили) ч. I—сторін. 946, ч. II—ст. 430, деф. (форта рукописна), порівн. Унд. 592; F 4.

«Лексиконъ словено-россійскій» (Памви Беринди), Кутейна, 1633 р. стор. 296; деф.—форта на 1 стор., передмови—рукописні і кінця—немає; пор. Унд. 696; 4^o № 7.

«Евангеліє Учительное»... Кир. Трапківиона, Унів. 1696 р., форта + кк.: 3 нн., + 363 + 183 + 1 нн.; порівн. Унд. 1189; F^o, 15.

«Катехизисъ» Великій, Гродно, 1783 р., передрук. з Моск. вид. 4435 (1627 р.). кк. 4 нн. + 356 + 1 нн., порівн. Унд. 2767 з іншим числом карток; F^o 34 та F^o 35.

«Книга о вірє единой»... Гродно, 1785 р., передр. з вид. 1648, кк. 289 (Унд. 2809); F 39.

«Кирилова Книга», Гродно, 1786, передр. з вид. 1644 р., кк. 15+8+364. (Унд. 2834, остання цифра—362?); F, 40.

«Соборникъ», Почаїв, 1787, передр. з Моск. вид. 7155 р., ч. I—кк. 460 (брак I-ої), ч. II кк. 3-я (кінєць реєстру) + кк. 461—881. (Унд.—2885); F, 41 і F, 42.

«Парепнесъ Ефрема Сирина и поученія Аввы Дорошея», Сунрасль, р. 1791, передрук з Моск. вид. 1652 р. кк. 5+314+2 нелічб. + 128. (Унд.—немає); F 45.

«Шестоцневъ», Вільно, 1792 р., передр. з Моск. вид. 7159 р., кк. 316+1 нелічб. (Унд.—немає; він знає подібне вид.—F^o 173 к., № 2983). F, 49.

«Златоустъ», Почаїв, 1795 р., кк. 8+353 (в Унд.—немає); F, 52.

«Акаенсты съ Каноны», Київ-Печ. Л., 1795 р., кк. 2+327 (в Унд.—немає); 4^o, II.

«Синодикъ и Скитское покаяніе», Почаїв, 1798, кк. 28+52 (в Унд.—немає); 8^o, 6.

«Златоустъ», Вільно, 1798, кк. 8+334. (Унд. 3117), F, 51 і F, 62.

«Алфавитъ Духовный» з поч. XVIII ст., українського друку, 8^o, без форти та початкових сторінок, залишилися лише кк. 4+225 (Унд.—1510, Київ, р. 1713 лише вид., бо має лише 4+197 кк.; у Каратаєва—немає).

Крім того—в книгозбірні був. Сам. Унів. є чимало пізніших слов'янських друків, переважно Київських. Звертаю увагу на згадані вище книги тому, що багатьох з них—немає у підручниках до бібліографії стародруків—Ундоцького та Каратаєва. Дуже буде сумно, коли по ліквідації Сам. Унів.—одні рідкі українські видання—згинуть на завжди. Наш обов'язок—так чи інакше їх урятувати.

Володимир Петрич.

УКРАЇНСЬКІ І БІЛОРУСЬКІ СТАРОДРУКИ В БІБЛІОТЕЦІ ЛЕНІНГРАДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Хоч оці бібліотека складалася без спеціального плану до збирання стародруків, однак разом з іншими колекціями, що їх одержувала вона від різних осіб—у неї зкупчилися багато книжок, надрукованих в межах етнографічної України та Білорусі. Давно вже час зібрати точні відомості що до цих книжок для того, щоб встановити непохитну підвалину історичної української бібліографії, а поруч з тим виявити, як широко розповсюджувалися ці друки по-за межами України. Мій бібліографічний матеріал розкладено по друкарнях, починаючи від старішої, з якої в Унів. бібліотеці існує хоч один примірник.

I. *Львів*: «Апостолъ», F^o, 1573—74 рр., друк Ів. Федоровича (sine tit., 2 ex. шифр—А IV 32), Карат. № 84, Унд. № 74.

II. *Острів*: «Псалтирь и Новый Заветъ», 8^o 1580 р., друк Ів. Федорова (def., ш. А. II, 237), Унд. № 86, Карат. № 100.

«Новый Заветъ», 8^o, (def. по катал.—1581 р.; А. I, 185), Унд. і Карат. таке видання невідомо; може це є попереднє вид., але дефектне?

«Вибліа», F^o, 1581 р. (2 ex., 1—sine tit.; А. III, 62) друк Ів. Федорова, Карат. № 102, Унд. № 88.

«Псалтирь Слѣдованная», 8^о, 1598 р. (def. sine tit., ст. 5).

III. *Zabudie*: «Евангеліе Учительное», F^о, 1568—69 pp. (def.: перші картки—руконис, всего 349 кк; ш. А. IV, 49). Друковане Ів. Федоровим та П. Метиславцем. Унд. № 66, Карат. № 75.

IV. *Вильно*: Евангеліе F^о, 1574—75 pp. друк П. Метиславця у Мамоничів (def.: зашпилені кк. 102—302, ш. А. III. 60). Унд. № 76) Кар. № 87.

«Псалтирь», F^о, 1575—76 pp. друк П. Метиславця у Мамоничів (def.: ш. А. III. 61), Унд. № 77, Кар. № 88—подають р. 1576.

«Статутъ вел. кн. литовского», F^о, 1588 р. у Мамоничів (def., tit. et. кк. 1—4 desunt; ш. С. IV. 373). Унд. № 103, Кар. № 117.

«Апостолъ», F^о, 1591 р., у Мамоничів (def., ш. А. III. 111), Унд. № 108, Кар. № 126.

«Апокрисисъ або отповѣдь»... Хр. Філагета, 4^о, 1597 (2 ex., dubl. sine tit. et pp. 1—32 desunt; ш. А. II. 2280), Унд. № 132, Кар. № 152.

«Евангеліе», F^о, 1600 р., надрук. у Лукаша Мамонича (кк. 392; ш. А. IV. 47), Унд. № 141, Кар. № 162.

«Псалтирь (учебная)», 4^о, 1768 р. у Василян. (ш. А. II. 3354), у Унд.—нема.

«Букваръ языка Славенскаго», 8^о, min., 1806 р. (ш. Е. I. 2976), у Унд.—нема.

«Евхологіонъ сиесть Требникъ», 8^о, min., 1807 р. (ш. А. I. 630), Унд. № 169, доп. (12^о).

«Молитвословъ», 8^о, min., або 12^о, 1808 у Василян. (ш. А. I. 666), Унд. № 3361—покликуючись лише на вказівку Сопикова.

«Послѣдованіе Молитвослова», 12^о, 1809, у Василян. (ш. А. I. 624)—у Унд. нема.

V. *Рокшаніа*: «Евангеліе Учительное», Кир. Транквиліона, F^о, 1619 р. новембріа 9. (2 ex., ш. А. III. 65 і 83), Унд. № 227, Кар. № 249.

VI. *Київ*: «Іоанна Злат. Бесѣды на Дѣянїя ап.», F^о, 1624 р., Лавра, друк. Стеф. Беринди і Онуфрія Наумовича (4 ex., ш. А. III. 68), Унд. № 270, Кар. № 289.

«Апостолъ» F^о, 1630 р., друк. Спир. Соболя (sine tit., ш. А. IV. 33), Унд. № 338, Кар. № 367.

«Трїодъ Постная», F^о 1646, Лавра (sine tit., def.; ш. А. IV. 68), Унд. № 393, Кар. 603.

«Евхологіонъ або Молитвословъ или Требникъ»—м. П. Могилн, F^о, 1646 р., Лавра, (ш. А. III. 70), Унд. № 592, Кар. № 595.

«Наука о седми сакраментяхъ», 4^о, 1657 р. Лавра, з благосл. єп. Лазаря Барановича (adh. а. А. II. 2314); Унд. № 728—недокладно.

«Патерикъ Печерскій»... (повел. Інок. Гізеля), F^о 1661 р., Лавра (А. III. 72), Унд. № 767.

«Казанья приданья до Книги Ключъ Разумѣнія» Іоана Галатовського) F^о, 1660 р. Лавра, (sine tit., А. IV. 66), Унд. № 762.

«Месїа Правдивый» (Іоанн. Галатовського), 4^о, 1669 р. (3 ex., А. II. 250), Унд. № 841.

«Миръ съ Богомъ челоувѣку», Інок. Гізеля, F^о 1669 р. Лавра (2 ex. А. III. 77), Унд. № 842—недокладно: 4^о.

«Трубы словесъ» Лазаря Барановича, F^о, 1674 р. Лавра (2 ex. sine tit., А. III. 78), Унд. № 885.

«Синописецъ», 4^о, 1674, (або 1676) р. бо немає титулу. Лавра (def. F. II. 478), Унд. № 884.

«Огородокъ» Антонія Радивиловського, F^о, 1676 р. Лавра, (3 ex., А. III. 79), Унд. № 901.

«Синописецъ», 4^о, 1680 р. Лавра (F. II. 478), Унд. № 951.

«Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивиловського, F^о, 1688 р. Лавра (А. IV. 65), Унд. № 1058.

«Книга Новаго Завѣта», в ній же псалтирь бл. прор. и ц. Давида, 8^о min. 1688 р. Лавра, (А. I. 186) у Унд. нема.

«Псалтирь с краткими толкованьями», F^о, 1697 р. (def.—sine tit., А. IV. 46), Унд. № 1221.

«Акаѣстъ в-муч. Варваръ», 4^о min. 1716 р. Лавра (А. III. 42), Унд. № 1554?

«Новый Завѣтъ съ толков. и Апокалипсисомъ въ лицахъ», 4^о, 1717 (А. II. 256)—у Унд. нема.

«Алфавитъ духовный», 4^о min. 1760 р. Лавра, (А. I. 778), Унд. № 2324—Чернігів, 1761 р. 8^о?

VII. *Кутейно*: «Гисторія о житїи Варлаама и Іоасафа», 4^о, 1637 р. (4 ex., def., tit. des. передмова, кк. 1—269 і 308, А. II. 313), Унд. № 433, Кар. № 450.

«Цютра или Зерцало»... 12^о, 1651 р., передмова Іоїлія Труцевича (def., des.: tit., ff. 341—342, (А. П. 246), У н. д. № 653, Ка р. № 679.

«Лексиконъ славено-россійскій» Памви Беринди, 4^о, 1653 р., (3 ех., 1—sine tit.; Е. П. 1563), У н. д. № 696.

«Новый Заветъ», 4^о, 1652 р. (def. А. П. 242), У н. д. № 680, Ка р. № 684.

УІІІ. Черній: «Небо Новое» Іоанкія Галаятовського, 4^о, 1677 р. (sine tit., А. П. 308), У н. д. № 906.

«Руно Орошенное» Димитрія (Тумталенка), 4^о т. 1696 р. (А. П. 348), У н. д. № 1190.

«Богородице Дѣво... рифмами сложными», Іоана Максимовича, 1^о 1707 р. (2 ех. А. З. 98), у У н. д. № 1426 є ріжниця.

«Театронъ или позоръ правоучительный»... Іоана Максимовича, 4^о, 1708 р. (2 ех. А. П. 254), У н. д. № 1430.

«Отче нашъ»... Іоана Максимовича, 12^о, 1709 р. sine tit., (А. П. 255), У н. д. № 1459.

«Осмъ блаженства евангельскія» Іоана Максимовича (вірші) 8^о, 1709 р. (2 ех., А. П. 316), У н. д. № 1460.

«Царскій путь Креста Господня», Іоана Максимовича, 4^о min., 1709 р. (sine tit. А. П. 500), У н. д. № 1461.

«Книжца Зборникъ, именуемая», 12^о, 1764 р. Тр.—Л. ман. (А. П. 268-а); У н. д. знає.—«Соборникъ моленій» Черн., 8, 1764, № 2396, примірник у Моск. Типо-гр. бібл.

ІХ. Уніа: «Евангеліе Учительное» Кир. Транквиліона, 1^о, 1696 р. (А. П. 83), У н. д. № 1189.

Х. Моїсія: «Цютра», 4^о, 1698 р., у Максима Ващанки (2 ех. 1—sine tit.; А. П. 325); У н. д. № 1240.

«Перло Многогѣнное» Кир. Транквиліона, 4^о 1699 р., у М. Ващанки (2 ех., sine tit.; А. П. 252), У н. д. № 1260.

«Небо Новое» Іоан. Галаятовського, 4^о, 1699 р. у М. Ващанки, (def.—бракує при-свати; А. П. 501), У н. д. № 1259.

«Катехизмъ», 8^о min., 1757 р. (А. П. 268), У н. д. № 2261.

ХІ. Почає: «Краткій Катехизмъ Історическій», 8^о, 1756 р. (слов. і польською мо-вою, А. П. 2289), У н. д. знає Катех. Почаївський цього року, але—4^о, № 2249.

«Богословія правоучительная», 4^о, 1787 р. (А. П. 2241), У н. д. № 2884.

«Гора Почаевская», 4^о, 1803 р. (А. П. 275), У н. д. № 3263.

«Богогласникъ», 4^о, 1803 р. (2 ех., А. П. 314), у У н. д.—нема.

ХІІ. Супись: «Часовникъ, содержащъ въ себѣ церковныхъ священственныхъ моле-ній начала», 8^о, 1778 р. (А. П. 323), У н. д. № 2686.

Крім цього—неможливо вяснити з якої точно друкарні походять ось які книжки: «Паука іереомъ до порядного отиравання службы божои вельце, потребяла» sine loco et anno, (s. tit., А. П. 2314).

«Молитвы, яже по повеленію св. У. П. Луцкого всякъ іерей по отпустѣ литур-гии неотходно глаголетъи должеть»... 4^о, (sine tit. П. IV, 222, № 9.

Як можна спостерігти—в одім невеличкім реєстрі—є чимало таких видань, що їх, не знає слов'янська бібліографія, де які—знає, але в недокладнім опису Ундольського. Щоб з'ясувати, що і як друкувалося в старовину на Україні—потрібна на мою думку-комісія, що матиме кореспондентів по різних містах, навіть по глухих закутках Укра-їни. З їх дописів можливо буде скласти попереду повний реєстр, а потім працею біб-ліографів фаховців описати весь бібліог. матеріал—обробити його як найкраще. Це можна зробити у Києві, де мешкає всім відомий знавець стародруків проф. С. Маслов.

Володимир Перети.



ТАРОДРУКИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧ-НОГО МУЗЕЮ.

В Кам'янецькім Історико-Археологічному Музею є значна збірка стародруків: тут мається до 800 книг з певними датами і, крім того до 200 книг без вихідних карток, дати яких не визначено; таким чи-ном всіх стародруків у музею є до 1000.

Більшість тих книг—русько-українські видання. Що до часу видання книги розподіляються так: видань ХVІ ст. 5 (між ними Євангеліє Віленське 1600 р., дві грецькі книги, видані у Венеції, й дві латинські, вид. у Ляйпцігу й Ан-

тверпені); видань XVII ст. 56 назв у 139 примірниках; між ними найбільше Львівських (25 назв), Київських (42) і Московських (9). Між виданнями XVIII ст. найбільше Почаївських (57 назв), Львівських (24), Київських (21), Московських (16) і Чернігівських (11). Деяких видань є по кілька примірників; навіть є такі видання, що їх єсть 20—25 примірників. Власне в музейній збірці стародруків 253 назви.

Ця музейна збірка стародруків веде свій початок з 1875 р. Тоді де-що зі стародруків і рукописів було зібрано бувшим у Кам'янці Історико-Статистичним Комітетом і тоді ж учитель Кам'янецької гімназії Т. Біленький склав був «опис» книг; надрукований цей «опис» в 1-му виш. „Трудовъ Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи“ (Кам'янець-Подільський, 1876 р., ст. 71—90). В той «Опис» Біленького занесена 421 книга при 102 назвах. Але з тієї збірки потім мало що зосталося: через те, що тоді не було ще ніякого музею в Кам'янці, то оті стародруки переховувались у будинку духовної семинарії десь у підвалі без належного догляду і скоро більша частина книг зникла; коли кинулися ті, що збирали, то тільки рештку книг, що зосталися, перенесли до бібліотеки семинарії, а звідти через літ 10—15 ті книги перенесено до заснованого в 1890 р. музею. Оця збірка стародруків потім збільшувалася у музею книгами, що збирались по Поділля.

Новий опис стародруків Кам'янецького музею було складено і надруковано в 1904 р., де не тільки описано всі примірники, але й внесено всі записи, які попадаються в книгах. («Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. I. Опись старопечатныхъ книгъ. Составилъ Е. Сѣдинскій» Каменец-Под. 1904.—«Приложеніе къ X-му выпуску Трудовъ Подольскаго Цер. Историко-Археологическаго Общества»).

Між іншими в «Опису» Біленького зазначено одну книгу, яку бібліографи вважали за невідому в слов'яно-руській бібліографії — це Тріодъ постоная Львівського видання 1617 р., і Каратаєв у своїй праці з бібліографії («Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ Кирилловскими буквами съ 1491 по 1652 г., СПб., 1883 г.») записав цю книгу у своє «описаніе» під № 231: зазначив, що це видання, невідоме бібліографам, знаходиться в Кам'янці-Подільській, в Комітеті «для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи». Оцеї книги не передано до музею; вона, очевидно, пропала в будинку д. семинарії. Але, певно, такого видання 1617 р. і не було зовсім. Це можна сказати на підставі от чого: вже пізніше поступив до Кам'янецького музею один примірник Тріоді постоної Львівського видання 1717 р. і цей примірник пояснює, що зазначення Біленького й Каратаєва відносно Тріоді постоної 1617 р. були помилкові. На дім примірникові Тріоді постоної на вихідній картці зазначено, що книга надрукована 1717 року від Р. Х., але тут же одей рік показано від С. С. так: 7236, від себ-то 7225, а це власне є рік 1717 від Р. Х. В Кам'янецькому музею є 22 примірники Тріоді постоної Львівського видання 1717 р.; всі ці примірники у всьому схожі з тим примірником, що має хибно надруковану дату 1617 р. від Р. Х., але у всіх тих примірниках, крім одного, хронологичні дати друку по тій і другій лічбі надруковано правильно. Таким способом з'ясовується, що на деяких примірниках Львівської Тріоді постоної 1717 р. була надрукована помилка в хронологичній даті як лічити від Р. Х., і певно такий примірник був у Біленького, а з цього й пішла помилка у Каратаєва.

З показаних вище відомостей про стародруки Кам'янецького музею можна бачити, що тут є багато деяких видань по кілька примірників, навіть по 20—25. Думаю, що музей міг би мінятися стародруками з іншими музеями та книгозбірнями і за свої дублети одержати від них ті книги, що їх нема в Кам'янецькй музею. Правда, що на стародруках, звичайно, є різні написи, які мають значіння для місцевої історії, але є і такі примірники, що або не мають ніяких написів, або мають незначні, неважливі; і такі книжки можна б без ушкоди для Кам'янецького Музею передати до інших книгозбірень в обмін на потрібні музею книги.

Є. Січинський.



АЗКОВИЙ І РЕАЛЬНИЙ ОБРАЗ ПЕРШОДРУКАРЯ.

Довго про життя, діяльність Івана Федоровича Москвитина знали тільки з тих післямов до його першодруків у Москві, Заблудові, Львові й Острозі та з легендарних переказів. Тільки 300-ліття зодля смерті його викликало більш наукові студії і в першу чергу це напис С. Л. Пташницького про перебування Ів. Федоровича у Львові, написаний на основі архивних матеріалів («Русская Старина» 1884 р. № III і по польськи—«Rozprawy Wyzd. Filolog i Ak. Um.» том XI). А 310-ті роковини дали нові матеріали про службу його у кн. Острозького як ретельного вой-

овничого «справця» Дерманського монастиря. (Мальшевській — «Чтенія в пст. о-въ Пест. Лет.» 1903). І знову, майже у 320-ті роковини, були надруковані документи про першу друкарню у Львові (Bostel — 1902 р. — *Pamiętnik Literacki* т. I), на основі яких з'явилася в 1903 р. в журналі «Печатное искусство» стаття про Івана Федоровича — С. Л. Пташницького.

Після цих матеріалів, статтей досить ясным становиться мало не все життя, діяльність Івана Федоровича на протязі останніх його десяти років, коли він жив на Україні. А ці останні роки де в чому теж по іншому, правдивіше висвітлюють і попередні роки його життя. Але та довга традиція малювати образ першодрукаря не по дійсних матеріалах, а надавати йому по своїй угоді прикмет, які б бажано щоб він мав, — зосталася у авторів популярних видань і до наших днів.

За останні роки нам довелося бачити тільки дві книжечки, що мало не цілком, чи цілком, присвячені Івану Федоровичу: Анисимов, В. — Краткий очерк развития письменности и типографского искусства в России — 1920 та Птр. Галактионов П. — Первопечатник Иван Федоров. — 1922 Птр. ГПЗ». Але коли б на них не було дат, то їх би сміло можна б однести по всьому підходу, браку фактичного опублікованого вже матеріалу, — на якихсь півсотні літ назад. Дозволимо собі навести кілька уривків. Анисимов у своїй книжечці пише: «Мы знаем, что 5-го декабря 1583 года, в одном из предместий города Львова, в тогдашней Червонной Руси, а нынешней Галиции, умер в страшной пучде, лишенный почти последнего куса хлеба, старик, которого некоторые граждане Львова знали раньше как прилежного drukarя... Какая была причина пищенской смерти старика — об этом в старинных летописях ничего не говорится... (стр. 36). Страшная судьба. Человек, имеющий такую громадную заслугу перед отечеством, человек, которому сограждане обязаны величайшею благодарностью, — умирает на чужбине, лишенный всех средств к жизни, лишенный даже тех орудий, которым посвятил всю свою жизнь, все свое личное!.. (стор. 38). Да будет же отныне каждый грамотный на Руси чтить память имени (!) Ивана Федорова, — одного из тех, кто пролагал дорогу русской мысли среди мрака и невежества и сам пал жертвою своих благородных усилий. Да упокоит Провидение его многострадальную душу! И мы... не можем не думать рвущегося из наших чутких душ слабого, но чистого как кристалл чувства, и посвящаем памяти твоей наш скромный гимн» (на 50 рядків, серед яких є такі:

И вот, чрез столько лет России сын свободный,
Стоящий без ценой у Божья алтара,
С душой признательной, с душою благородной,
С любовью своей широкою, природной,
Достоинно оценит скитальца drukarя! (стор. 55—58.

Увесь оцей сум, тужіння Анисимова долею «лишенного всех средств к жизни» drukarя були б куди менші, коли б він захтів знати дійсні матеріали, на основі яких Пташницький виявив значне по одиці майно, що мав першодрукар. Знання ж тих матеріалів показали-б Анисимову не тільки «многострадальную душу», а й многосторонню діяльність спиртного drukarя підприємця...

Галактионов також виявив новие незнання зазначених нами вище матеріалів і також як і Анисимов сумує, що: «...когда-то, там-то страдал мастер печатных дел... (стор. 46) ...действительно, он был истинный мученик науки, мученик за русское печатное искусство (стор. 49)». Він з запалом приєднується до доповіді, що читався у 1913 році в Московськ. Археол. Т-ві, де говорилося: «Теперь, когда Галиция в наших руках, вполне своевременно поднят вопрос о переносе каменной надгробной плиты Федорова в Москву... Своим пришествием в Львов мы спасли могилу Федорова и монастырь от поругания...» (стор. 77).

Це ті «мы спасли», предки яких заставили першодрукаря тікати з батьківщини... Що на це сказати? Можна б взагалі не говорити, бо нащо воно несерйозне та ще «со слезой», що проливається над останками Івана Федоровича і не аби якою, а з істинно-руським духом, що спасає од «поругання» могилу його й хоче перевезти за допомогою славно-звісних графів Бобринсько-Галицьких її до Москви...

Шкода тільки, що ці книжечки відомих Ленінградських drukarів ширяться поміж робітниками-drukarями і несуть їм не дійсне, правдиве освітлення життя і діяльності першодрукаря, оперте на документах, на тій добі, — а якийсь одбококий, солодешкий, романтичний образ його. В статті надрукованій у журналі «Печатное искусство», який повинен бути відомим авторам-drukarям, С. Пташницькій каже: «Многосторонняя была его (Федорова) деятельность в Литве на Вольни и в Польше, после исхода из Москвы. Он сходится там с такими крупными историческими деятелями, как великий литовский гетман Г. А. Ходкевич, как еще более известный кн. Конст. Острожский, Киевский воевода, маршал Вольнской земли, наконец он доходит до са-

мого величайшого врага Грозного царя, польського короля Стефана Баторія. Но он не ограничивается печатанием книг. От имени кн. Острожского он управляет русским, тогда православным, монастырем в Дермани, а у Стефана Баторія, только что вернувшегося из под Пскова и заключившего с Москвой перемирие, принимает заказ на отлитие пушки...».

Отже, на нашу думку, раніше, ніж писати гімни, клкати шанувати того, хто «пролагав дорогу русскої мисли среди мрака и невежества» варто було б авторам згаданих книжечок самим більше знати і не сіяти того «невежества». Найкраща пошана це знання не казкового, а дійсного першодрукаря, так би мовити з тілом і душею, з позитивними і негативними боками його діяльності на тлі економічних, соціальних, і взагалі культурних взаємовідносин того часу.

І коли наші нинішній ювілейний рік книги спричиниться до написання такого реального життєпису Івана Федоровича, то це буде дійсною пошаною до пам'яті його і розвіє оте, на жаль дуже поширене, неправдиве освітлення його діяльності.

Гр. Т—ко.



ВІДВІДКУВАННЯ ЮВІЛЕЮ.

Л Ї В І В.

Підготування до відсвяткування 350-ліття першої книжки, надрукованої на території України, почалися у Львові, де ця книжка вийшла ще минулого року. Перші кроки в цій на прямі підняли дві установи: Національний Музей і Наукове Товариство ім. Шевченка. Згодом звернуло увагу на ювілей Тов. «Прогресів». В кінці львівські друкарні. В результаті справи ювілею у Львові представляються так:

І. Наукове Товариство ім. Шевченка.

1. Святочна Академія, що відбудеться в травні в залах Національного Музею на тлі виставки стародруків, Академія складатиметься зі вступної промови голови Н. Т. ім. Шевченка проф. д-ра К. Студинського і з двох докладів: проф. І. Огієнка. Про першого друкаря України — Івана Федоровича і дир. Нац. Муз. д-р Іл. Свенціцького про друкарство України в його історичний розвиток.

2. Видання: а) Наукове Товариство друкує спеціальний Ювілейний Збірник: «В 350-ліття друкарства на Україні 1574—1924 р.» Він присвячений виключно історії українського друкованої книжки. Редакційний Комітет Ювілейного Збірника такий: проф. Ів. Огієнко, др. Ів. Крип'якевич і проф. др. К. Студинський. В Збірнику буде надрукована між іншим перша повна наукова монографія про першого друкаря України Ів. Федоровича, а також перший повний бібліографічний огляд українського друкарства по кін. XVIII ст.—обидві праці пера проф. Ів. Огієнка. Крім цих двох більших праць Збірник буде містити ще низку інших. Між ними праці: М. Возняка, В. Дорошенка, др. Ів. Крип'якевича, Ів. Калиновича, В. Карповича, М. Голубця, А. Анроховича. б) Книгарня Н. Т. ім. Ш. випустила ювілейне видання «Старої України». Зміст такий: 1. Від редакції, 2. Ів. Свенціцький. Пам'яті першого друкаря України, 3. Ів. Огієнко. Іван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні (життя і діяльність), 4. Ів. Кривецький. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні, 5. Вол. Дорошенко. Перша книжка надрукована на Україні «Апостол» Ів. Федоровича. Львів, 1574 р. (Бібліографічний опис), 6. Микола Голубець. Графіка друку Івана Федоровича, 7. Ів. Крип'якевич. Папір українських друків Ів. Федоровича, 8. Мих. Возняк. Доля друкарні Івана Федоровича, 9. Ів. Кривецький. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича, 10. Б. Михайлович. Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Федоровича, 11. Ів. Зілинський. Львів чи Заблудів? 12. Гр. Галабурда. Як Львів поминав Івана Федоровича в 300-літні роковини його смерті (1883 р.), 13. Свято 350-ліття друкарства на Україні та 14. Ів. Огієнко. Іван Федорович в науковій літературі (1704—1924) (Бібліографічний нарис). Цей випуск «Укр. Старовини» багато ілюстрований — виключно прикрасами з українських друків Ів. Федоровича: з львівського «Апостола» 1574 р. і з острозької «Біблії» 1584 р.

3. Н. Т. ім. Шевченка підняло заходи коло відкриття надгробного каміня Івана Федоровича, що має бути замуруваний під стіною в церкві св. Онуфрія у Львові.

4. Відбулася та відбудеться ще ціла низка засідань секцій і комісій Н. Т. ім. Ш., присвячених ювілею.

II. Національний Музей.

1. Передовсім з нагоди 350-ліття першої книжки, надрукованої на Україні взагалі й у Львові з окрема, Національний музей уладив у себе Ювілейну виставку українських і слов'янських стародруків на тлі стародруків західньо-європейських. Щоби дати змогу і провінції познайомитися з українськими і слов'янськими стародруками, Управа Н. М. приготувала рухому виставку зразків старо-українських і старо-слов'янських друків, з якими буде об'їздити важливі міста — на бажання місцевих культурно-освітніх огнищ і шкільних управ.

2. Друкує монументальну публікацію: «Початки книгонечатання на землях України», з 156 таблицями, з 555 ілюстраціями друку і прикрас давньої української книжки, яку склав др. І. І. Свенцицький.

3. З ініціативи Націон. музею відбувся в 1923 році цикл викладів дир. Нац. М. др. І. І. Свенцицького з історії старої книжки (рукописної і друкованої), що були підготовкою до ювілею в 1924 р.

III. Просвіта.

1. Видання: а) Вже в календарі «Просвіти» на 1924 р. уміщено було дві статті в зв'язку з ювілеем книжки в 1924 р. Це: О. Л. Брикович. Дещо про книжку (з нагоди 350-ліття українського першого друку) і М. Возняк. Батько українського друкарства. б) Ч. 3 за березень ц. р. свого місячника «Народня Просвіта» Тов. «Просвіта» присвятило книжці. Воно містить між ин., на вступі статтю Ів. Калиновича п. з. Значіння і завдання книжки (з нагоди 350-літнього ювілею української книги). в) В «Історичній бібліотеці», що її видає «Просвіта», вийде популярна книжка д-ра Ів. Крип'якевича п. з. «Іван Федорович, перший друкар України».

2. Крім цього «Просвіта» звернулася з відозвою до всіх своїх філій та читальень та інших культурних установ Галичини, щоб вони протягом березня та квітня влаштували в себе з нагоди 350-літнього ювілею українського друкарства вечір, присвячений ювілеєві книжки.

IV. Українські друкарські робітники м. Львова.

Окремо святкують 350-ліття друкарства на Україні українські друкарські робітники м. Львова. Програма їх обходу така:

1. Для 6. IV ц. р. українські друкарські робітники м. Львова заснували з нагоди ювілею власний видавничий кооператив «Друкарь», перша книжка якого має бути присвячена історії українського друкарства.

2. Для 7. IV ц. р. українські друкарські робітники м. Львова оглянули гуртом виставку стародруків в Національн. Музею в супроводі відповідного викладу директора Н. М. др. І. І. Свенцицького.

3. В травні ц. р. українські друкарські робітники м. Львова влаштовують Академію зі вступною промовою представника укр. друкарських робітників, з рефератом д-ра І. І. Свенцицького.

4. Нарешті візьмуть участь у відкритті надгробного каміня Івана Федоровича та в уфундуванні відповідної меморіальної таблиці.

„Українська Старовина“ ч. II—V.

К и ї в.

I. Ювілейний Комітет.

З ініціативи Інституту Книгознавства та Всенародньої Бібліотеки для переведення ювілею, в Києві було утворено Ювілейний Комітет, що й розпочав свою працю 7 лютого ц. р. В склад комітету ввійшли всі найбільші культурні установи м. Києва: Всеукраїнська Академія Наук, Всенародня Бібліотека, Інститут Книгознавства, Інститут Пластичних Мистецтв, Бібліотека Інституту Народньої Освіти, Губерніальна та інші. В президію обрано Юра Меженка (головою), проф. С. Маслоу (членом), проф. В. Іваницького (членом) та Я. Степенка (секретарем). Підготовча робота вже майже закінчена і свято відбудеться в Києві приблизно в половині серпня. Ювілей Комітет відзначає:

а) Урочистою Академією зі вступною промовою голови Комітету та докладами: проф. С. Маслоу. Про українське друкарство в XVI—XVIII ст., проф. В. Романовського. Життя та діяльність першого українського друкаря Івана Федоровича та проф. М. Макаренка. Мистецтво старої української книжки (доклад ілюструватиметься спеціально зробленими діапозитивами).

б) Виставкою українських стародруків та друкарського приладдя XVI—XVIII ст. Науковий догляд над виставкою провадить проф. С. Маслов. Виготовлено до друку спеціальний каталог виставки, що його склав С. Маслов. Виставка буде відчинена у серпні ц. р. Виставка буде супроводитися відповідними докладами.

в) Виданням спеціального Ювілейного Збірника присвяченого виключно українській книжці. Редагує збірник колегія в складі: проф. С. Маслова, проф. М. Макаренка та Юра Меженка. На превеликий жалі. Державне Видавництво, що повинно видати цей збірник, не приступило ще досі до друку його.

г) Складанням бібліографії українських та слов'янських стародруків всіх київських бібліотек. Для переведення цього в життя було спеціально обрано комісію в складі: П. Попова, В. Барвінка та проф. С. Маслова.

д) Комітет окремою відозвою звернувся до всіх культурних та книжкових закладів України з пропозицією взяти участь в святкуванні 350-літнього ювілею українського друку, влаштувати лекції, публічні відчитки, засідання, вмістити в періодичних виданнях відповідні статті, що мають з'ясувати значіння цього свята. Комітет прохає, про все, де буде відзначено цей ювілей, надіслати відомості до ювілейного комітету в адресу: Українського Наукового Інституту Книгознавства у Києві, Пушкінська 8, пом. 8.

II. Всеукраїнська Академія Наук.

Для 23 березня ц. р. дослідча катедра мовознавства при В. У. А. Н. улаштувала сироводу ювілею прилюдне засідання, на якому було зачитано доклади: П. Попова Слов'янське друкарство і завдання: що до наукового його дослідження та проф. С. Маслова. «Друкарство на Україні».

П о л т а в а .

9 березня в Центральному Музеї Полтавщини з ініціативи Наукового при В. У. А. Н. Товариства, при участі Центр. Наукової Бібліотеки і Губ. Архива, Музей улаштував виставку укр. друку з нагоди 350-літ. ювілею виходу першої друкованої книги на території України.³

Розташована у великій кімнаті 3-го поверху головного будинку Музею (б. Губ. Земство), оздобленій старовинними килимами й рушниками, виставка починається з рукописних книжок, найцікавіших з багатой збірки рукописів Музею. Перше місце тут належить славнозвісній Пересопницькій Євангелії (шм. 1556—1561 рр.). Далі йдуть ірмолі: 1) надзвичайно цікаво й розкішно ілюстрований, що його здобув Музей р. 1922 в Полт. Хрестовоздвиженським монастирі; 2) маленький з дуже тонкими своїм виконанням рисунками; 3) писаний «дячком Николаєм Сесентовичем в местечку Старом Сапжарове в р. 1751»; 4) євангелія, писана на пергаменті р. 1545, євангелія з найпримітивнішими малюнками — лише контурами та інші.

На довгому столі посеред кімнати розкрито стародруки. Найстаріша з усіх музейних книжок — це «Книга Василя Вел.» 1594 р., друківана в Острозькій друкарні. Далі Євангелія 1609 р. з друкарні Крилоської; — «Учительное albo казанія на кождо неділю и свята урочистіи» 1616, видрукована в Єв'ї; ціла низка Євангелієв, аифологієв Львівського друку 1622—1690 рр., інтересних і з боку інтродукторського; видання Чернігівської Львівської друкарні (Тріодіон 1683, требник, твори Іоана Максимовича); Почаївської лаври (тріодіон, Гора почаєвська); видання Супраського монастиря (Собраніє припадків 1722 р.); кінєдь-кінців найбагатшій, що до кількості видання Київсько-Печерської Лаври від словника Памви Беринди до останніх видань кінця XVIII в.

На перших двох щитах по лівій стіні виставлено книжки, друковані з кінця XVIII в. — від «Енеїди» 1798 р. до 90-х років XIX в. Їй відповідна діаграма, накреслена за Комаровим, де яскраво показується зріст продукції української книжки і вплив на неї цензурних утисків. Напроти — по правій стіні — виділено на окремій столі, під портретом Куліша, його видання, — майже все, що він видав.

На третьому щиті розкладено видання кінця XIX віку і перших років XX, книжки 1905 р. і переходової до 1917 р. доби. Тут перше місце занято видавництвом «Вік», «Общ. издания дешевых и полезных книг»; над ними виставлено найцікавіші й найцінніші з книжок цього періоду. Як чернігівські так і київські видання Грінченка і книжки, що її видала Київська «Просвіта», розкладено на протилежному боці під портретом Грінченка, як активного видавця.

На четвертому щиті виставлено видання полтавські XIX ст. і XX до 1917 року. Тут цікаві твори місцевих авторів: Д. Старичкий: «Послідній кошовий Запорозький», Малор. опера в 4 д., 1863 р.; «Веремія малоросійського гевала» Івана Бублія 1871;

«Стихотворення укр. козака Назарія Шебитька» 1872; «Туга» Петра Бовкуна 1877; «Перші ліричні твори» Я. Жарка», 1884; Малоросс самобиток Шибитько, 1886; Малоросійській літерат. збірник з Кобеляка, «Хутір»; «Україна» Шелудька, Ромни 1897 р. і др. На столах коло цього щита—видання 1917—21 рр.—Педагогічного Бюро 6. Губ. Земства, Спілки. Спозж. тов., часопису 1919 р. «Рідне Слово», Полт. Т-ва «Просвіта», Губ. учит. спілки, видавництва «Зірка», Г. Маркевича, Л. Кротевич. Далі лежать видання від 1920 року до останніх днів. Полтавські видання К. С. М. виділено на окремий столик.

По правій стіні, крім вищевведених експонатів, є щит з галицькими виданнями з 1860 р. до наших днів, столик закордонних видань: Женева, Америка, Ляйпциг. Відкрита виставка принало на Шевченкові дні, і тому всі видання «Кобзаря» й твори про Шевченка сконцентровано на окремому столі під портретом Шевченка.

Українські часописи років 1905—7 і після 1917 року покривають великий щит. Під ним розкладено місячники і тижневики.

По стінах висять ілюстрації місцевих художників до дитячих книжок, як зразок ілюстрування книжки, на столі під діаграмою розкладено зразки матриць, стереотипів, літографій (друкованої од одної до п'яти фарб) для ознайомлення з частиною техніки друку. Окремий столик одведено для української бібліографії.

Оновлення про виставку виконано за мотивами рукописного ірмолія Полтавського монастиря.

Перед відкриттям виставки відбулися урочисті збори Полтавського Наукового, при В.У.А.Н., Товариства разом із Секцією Наукових Робітників. Було зачитано доклади: Укр. друк XVI—XVIII стол.—М. Сагарда, Укр. друк XIX ст.—В. Щепотьєва, Укр. друк в Полтаві—Гр. Коваленка. Після докладів всім присутнім на зборах дано пояснення.

Виставку одвідували, крім індивідуальних одвідувачів, місцевих та приїзжих, численні шкільні, робітничі і червоноармійські екскурсії.

Виставка була відкрита протягом півтора місяця.

Е. Рудинська.

В і н н и ц я.

З нагоди 350-ліття видрукування на Україні першої книги, Вінницька Філія Всесвітньої Бібліотеки при ВУАН улаштувала 16—21 лютого 6. р. виставку пам'яті першого друкаря й винахідника друкування Йоганна Гутенберга. Завданням виставки було дати наочне представлення розвитку техніки друкування та поліграфічної продукції взагалі від доби Гутенберга до наших днів.

План виставки був такий: 1) Історія книги від Гутенберга до теперішнього часу та еволюція її зовнішнього вигляду. 2) Техніка друкування від 15 до 20 віку. 3) Ілюстраційний друк.

Виставка була дуже імпозантною й займала велику гарно оздоблену читальню залу. Історію книги ілюстрували розгорнені на відповідних сторінках експоновані стародруки 13 ст. (Філія має один інкунабул 1499 року), 16, 17 й 18-го віків та рідкі художні цінні видання 19—20 віків, при чому в цьому Відділі окремо було влаштовано вітрину для наочного представлення еволюції зовнішнього вигляду книги від 1 до наших днів.

Розвиток техніки друкування представлено було відповідними гравюрами та ілюстраціями з рисунками машин, від реставрованого ручного верстату Гутенберга включно до ротативної машини найновішої конструкції, як також різних помічних процесів друкування: впливання літер, ручного виробу паперу, гравування клішів і т. п. Сучасну техніку друкування демонструвала влаштована Вінницькою школою Ф. З. У. поліграфічної мініатюрна друкарня з машини—американки та реалів при двох друкарях, з яких один—складач—показував одвідувачам процес складання, а другий—механік—тут же віддруковував і давав одвідувачам картки на згадку про виставку.

Ілюстраційний друк представлено було різно-виконаними гравюрами від 17 століття до наших днів, репродукціями картин літографованими манерами, альбомами орнаментів, шпалерами, картами до гри, перкалетрукованими тканинами і т. п.

Одвідувачам, особливо екскурсіям, давано всієї час докладні пояснення що до окремих видань, а також історії та техніки різних процесів поліграфічної продукції. Особливу увагу одвідувачів притягали: карта Литви з зазначенням на ній Поділля та Вінницею у географічному атласі XVI-ого віку («Theatrum orbis terrarum», Abr. Ortelius, Антверпен, 1574—1590), «Опис Сарматії» також XVI-ого віку з великим розділом про Поділля й вступом про Вінницю («Sarmatiae Europae descriptio», Alex. Guagnini, Spicac, 1581), два незрівняно-художні сучасних японських видання та мініатюрна друкарня школи ФЗУ поліграфічної продукції.

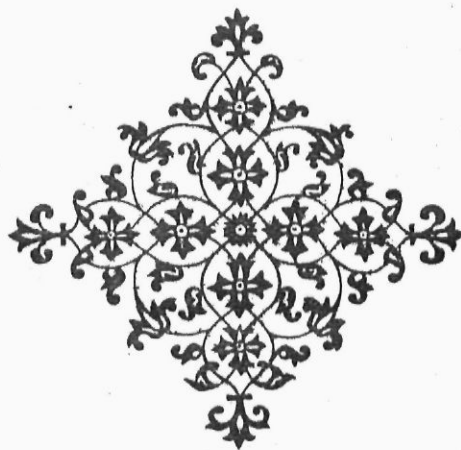
Виставка мала величезний успіх і її одвідало багато екскурсій: з військових частин, радпартинколи, педкурсів, труд. і профіскіл та чимале число окремих одвідувачів. Усього одвідало виставку 122 екскурсій та 914 окремих одвідувачів, а загальна кількість запланованих одвідувань рівна 4978.

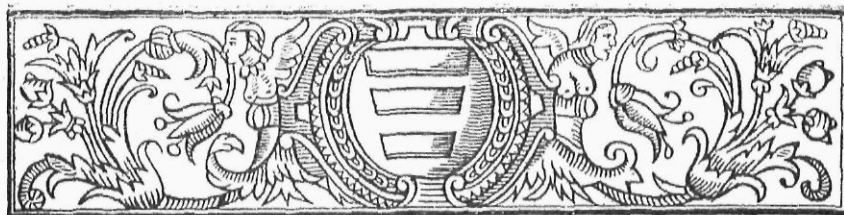
В. О.

Чернігів: Наукове Товариство готується до святкування ювілею українського друку в Чернігові.

Лохвиця: 7-го червня святкувала 350 ювілей українського друку Лохвицька трудова школа. Вчитель П. Стодоля прочитав доклад про історію українського друку від 1574 року до наших днів, всьому колективу школи.

Прага: З нагоди 350-літнього ювілею українського друкарства Український Громадський Видавничий Фонд упорядкував у Празі в квітні ц. р. виставку українських друків та книжної графіки. Виставка охоплювала книжки, ноты, мапи, плакати, листовні картки та інші художні репродукції від 1918 до початку виставки, крім того всю українську пресу за 1923 р., видання в чужих мовах про Україну та переклади з української мови. У відділі книжної графіки зібрані праці українських артистів-графіків, як уміщені вже в різних друках, так і оригінали-проекти. Крім видань закордонних видавництв виставлені були також друки з Радянської України та Галичини, з Америки, таборів та інші, а також діаграми, що до руху продукції українського друку. Вийшов спеціальний каталог графічного відділу виставки. Напередодні відкриття було зачитано кілька докладів: Ю. Тищенко. З історії української видавничо-книгарської справи, П. Богачький. Українська книжка в Чехії від біблії Скорини 1517 р. до наших днів і ин.





ПОЯСНЕННЯ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ.

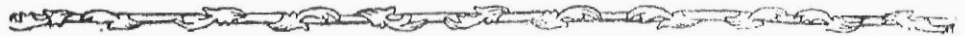


цьому числі «Бібліологічних Вістей» редакція думала дати різні зразки старого українського друку по спеціально розробленому плану, але, сучасне матеріальне становище не дало змоги цього зробити і довелося ілюструвати число переважно прикрасами з київських стародруків. Нам довелося скористуватися почасти старовинними дереворитями—оригіналами (з колекції Лаврського музею) лаврської друкарні XVIII ст., почасти типографічними клішами зробленими по старовинним лаврським зразкам XVII і XVIII ст. до книги Ф. Тітова «Типографія Київ-Печерської Лаври» т. I (К. 1916—1918 рр.) і тільки незначну частину було зроблено спеціально до цього видання. Всього використано дереворитів оригіналів 19 пр. (див. №№ 25, 30-31, 36, 44-43, 50-51, 54, 58, 68-69, 75, 80-81, 83, 86 і 106), клішів до книги Тітова 36 пр. (див. №№ 14-15, 32-35, 52, 55, 59-60, 67, 74, 76-79, 82, 84-85, 88-96, 98-105) та спеціально зроблено 51 пр. (див. №№ 1—13, 16-24, 26-29, 37-40, 44-49, 53, 56-57, 61-66, 70-73, 87, 97). Висловлюємо щиро подяку Всеукраїнській Академії Наук за дозвіл скористуватися клішами до книги Тітова та Відділові Друку Лаврського Музею (Губнітосвіти) за оригінали-дереворити.

Обгортку до цього видання зроблено худ. В. Кричевським у стилі укр. заставок XVI—XVII ст. за мотивами Стратинського «Требника» 1606 р. Верхню лінію в книжці зроблено по ксилографічному зразку лаврської друкарні.

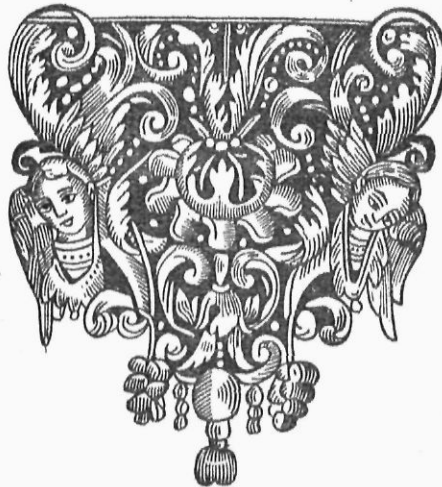
1. Стор. 3 — Марка Україн. Наук. Інститута Книгознавства, роботи В. Кричевського за ритиною з «Ключа Розуміння» Іоанкія Галитовського
2. Стор. 5 — Заставка з львівського «Апостола» Ів. Федоровича, 1574 р.
3. Стор. 5 — «П» ініціал з того ж видання
4. Стор. 6 — Кінцівка (зменшена) „ „
5. Стор. 7 — Заставка „ „
6. Стор. 7 — «М» ініціал „ „
7. Стор. 12 — Герб Івана Федоровича (значно зменшений) з того ж видання
8. Стор. 13 — Заставка з «Біблії» Фр. Скорини, 1517-19 рр.
9. Стор. 13 — «В» ініціал з того ж видання
10. Стор. 14 — «П» „ „ „
11. Стор. 15 — «Ч» „ „ „
12. Стор. 19 — «М» „ „ „
13. Стор. 22 — «П» „ „ „
14. Між Стор. 22-23 — з краківського октоїху Фіоля 1491 р.
15. Між Стор. 22-23 — Портрет доктора Франциска Скорини (Біблія 1517-19 рр.)
16. Стор. 24 — Ритина з підписом: «Моїсей навчає людей Ізраїлевих Второго Закону» (Біблія Фр. Скорини)
17. Стор. 25 — «Т» ініціал з Біблії Фр. Скорини
18. Стор. 26 — «Н» ініціал з того ж видання
19. Стор. 30 — Кінцівка „ „
20. Стор. 31 — Заставка з четвероєвангелія Мардарія (з Чорної Гори), 1562 р. (зменшена)
21. Стор. 31 — «В» ініціал з того ж видання
22. Стор. 32 — Заставка з Стратинського «Требника» 1606 р.
23. Стор. 32 — «П» ініціал з того ж видання
24. Стор. 34 — Початкова сторінка з львівського «Апостола» Ів. Федоровича,
25. Стор. 38 — Лінія з старовинних дереворитів лаврської друкарні.
26. Стор. 39 — Кінцівка з Острозької біблії 1581 року.
27. Стор. 40 — Заставка з того ж видання
28. Стор. 40 — «П» ініціал „ „
29. Стор. 43 — Кінцівка „ „

30. Стор. 44 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
31. Стор. 44 — «В» ініціал відтіля ж
32. Між стор. 48-49 — Ритина з Євангелія Учительного, К. 1537 р.
33. Між стор. 48-49 — Ритина з Акафиста 1634 р.
34. Між стор. 48-49 — Ритина з Толкової Псалтирі 1697 р.
35. Між стор. 54-55 — Ритина з Печерського Патерика 1702 р.
36. Стор. 57 — Лінія з старовинних дереворитів лаврської друкарні
37. Стор. 58 — Друкарня Київсько-Печерської Лаври. Частина ритини з заголовкового листка «Біблії» К. 1738 р.
38. Стор. 59 — Заставка з Чернігівської «Псалтири Слѣдованой», 1763 р.
39. Стор. 59 — «П» ініціал з того ж видання
40. Стор. 64 — Кінцівка
41. Стор. 65 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні.
42. Стор. 65 — «З» ініціал відтіля ж
43. Стор. 67 — Кінцівка
44. Стор. 68 — Заставка з Острозької біблії 1581 р. (збільшена)
45. Стор. 68 — «В» ініціал з того ж видання
46. Стор. 74 — Кінцівка
47. Стор. 75 — Заставка (збільшена)
48. Стор. 75 — «П» ініціал
49. Стор. 82 — Кінцівка
50. Стор. 83 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
51. Стор. 83 — «С» ініціал відтіля ж
52. Між стор. 90-91 — Ритина з Патерика 1702 р.
53. Стор. 93 — Кінцівка з Стратинського «Требника», 1606 р.
54. Стор. 94 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
55. Стор. 94 — «О» ініціал з київських стародруків (Тітов)
56. Стор. 96 — Заголовна сторінка з Апостола львівського друку 1639 р. Мих. Сльозки
57. Стор. 97 — Ритина «Історія Адама і Єви» з Тріодіону лаврського друку 1640 р.
58. Стор. 100 — Кінцівка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
59. Стор. 101 — Заставка з київських стародруків (Тітов)
60. Стор. 102 — «П» ініціал відтіля ж
61. Стор. 105 — Знімок з євангелія рукописного, в оправі 1541 р.
62. Стор. 106 — Знімок з євангелія 1746 р. київського друку — в оправі 1638 р.
63. Стор. 107 — Знімок з євангелія московського друку, в українській оправі 1660 р.
64. Стор. 109 — Знімок з Апостола київського друку 1722 р. в оправі другої половини XVIII ст.
65. Стор. 111 — Знімок з євангелія київського друку 1707 р. в оправі першої чверті XVII ст.
66. Стор. 112 — Знімок з євангелія 1808 р. в оправі 1811 р. роботи київського майстра Захарія Брезгунова
67. Стор. 113 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
68. Стор. 114 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
69. Стор. 114 — «С» ініціал відтіля ж
70. Стор. 116 — Ритина св. Зосими (зменшена в 5 разів)
71. Стор. 118 — Ритина Іс. Христос (зменшена в 5 разів)
72. Стор. 119 — Фрагмент «Успіння Богородиці» (зменшений в 3 рази)
73. Стор. 123 — Ритина св. Зосими (зменшена в 3 рази)
74. Стор. 123 — Ритина св. Зосими (зменшена в 10 раз)
75. Стор. 125 — «Д» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
76. Стор. 131 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
77. Стор. 132 — Заставка з київських стародруків (Тітов).
78. Стор. 132 — «В» ініціал з відтіля ж
79. Стор. 133 — «С» ініціал
80. Стор. 137 — «Д» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
81. Стор. 140 — «Б» ініціал з відтіля ж
82. Стор. 142 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
83. Стор. 143 — «Б» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
84. Стор. 144 — «Б» ініціал київських стародруків (Тітов)
85. Стор. 144 — Кінцівка з відтіля ж
86. Стор. 145 — «К» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
87. Стор. 149 — Кінцівка з Стратинського «Требника» 1606 р.
88. Стор. 150 — Заставка з Київських стародруків (Тітов)



89. Стор. 150 — «С» ініціал з відтіля ж
90. Стор. 153 — Зразок тексту з Осмогласника Чорногорського друку 1493-4 рр.
91. Стор. 155 — Зразок тексту з горажської (в Герцоговині) Псалтирі 1529 р.
92. Стор. 156 — Частина стовбця з Октоїху (пергам.) 1536—7 р.
93. Стор. 157 — Частина стовбця з Соборника венеційського видання 1536-8 р.
94. Стор. 160 — Сторінка з венеційського часословця 1566 р.
95. Стор. 161 — Сторінка з московського Апостола Федорова і Мстиславця 1564 р.
96. Стор. 165 — Сторінка з віленського Євангелія Мстиславця 1575 р.
97. Стор. 166 — Кінцівка з львівського Апостола Ів. Федоровича, 1574 р.
98. Стор. 167 — Заставка з київського стародруку (Тітов)
99. Стор. 170 — «С» ініціал з відтіля ж
100. Стор. 171 — «К» ініціал » »
101. Стор. 173 — «С» ініціал » »
102. Стор. 177 — Кінцівка » »
103. Стор. 178 — Заставка » »
104. Стор. 178 — «В» ініціал » »
105. Стор. 180 — Кінцівка » »
106. Стор. 181 — Кінцівка » »

Редакція.



З М І С Т:

	Стор.
1. Від Українського Наукового Інституту Книгознавства	3
2. Григорій Тисяченко. Триста п'ятдесят літ тому і тепер (1874—1924)	7
3. Павло Попов. Початки друкарства у слов'ян	13
4. Серій Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.	31
5. Віктор Романовський. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.	68
6. Кость Коперзисинський. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії (1569 р.), її видання та діячі	75
7. Микола Михайленко. Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (1616—1721 рр.)	83
8. Микола Макаренко. Мистецтво книжки	94
9. Данило Щербаківський. Золотарська оправа книжки в XVI—XIX століттях на Україні	101
10. Ілля Клименко. Українські ритодруки	114
11. Василь Кульженко. Минула та сучасна техніка друкарська	125
12. Володимир Барвінок. Загальний огляд стародруків київських бібліотек	132
13. Павло Попов. Слов'янські інкунабули київських бібліотек	150
14. <i>Miscellanea:</i>	
Володимир Перетц. Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари	167
» » Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету	168
Є. Сіцинський. Стародруки Кам'янецького Історико-Археологічного музею	170
Гр. Т--ко. Казковий та реальний образ першодрукаря	171
Святкування ювілею	173
15. Пояснення до ілюстрації	178

